МОНОГРАФІЯ

2026

Держава й суспільство: міфи та реальність

Теорія інституційної асиметрії держави та суспільства

Ігор Гасюк

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

УДК 321:35

Рекомендовано до друку вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка протокол № 12 від 22 червня 2026 року.

Автор: **Ігор Гасюк**, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри права та публічного управління Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Рецензенти:

Сергій Попов, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління повсякденною діяльністю підрозділів, Військова академія (м. Одеса).

Катерина Мануїлова, доктор наук з державного управління, доцент кафедри публічного управління та регіоналістики Навчально-наукового інституту публічної служби та управління Національного університету «Одеська політехніка».

Роман Кулинич, доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту, економіки та цифрових технологій Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова.

Для цитування:

Гасюк І. Л. *Держава й суспільство: міфи та реальність. Теорія інституційної асиметрії держави та суспільства: монографія.* Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2026. 403 с. Електронне текстове видання.

Citation:

Hasiuk, I. L. (2026). *State and Society: Myths and Reality: Theory of Institutional Asymmetry between the State and Society*. Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko. (Electronic edition).

Анотація

Монографія присвячена критичному аналізу природи держави, механізмів її функціонування та взаємодії з громадянським суспільством. У роботі досліджуються поширені уявлення про державу як універсальний інструмент забезпечення свободи, рівних можливостей і добробуту громадян. На основі міждисциплінарного підходу, що поєднує елементи політичної теорії, економіки та соціології, автор розглядає фундаментальні суперечності, закладені у функціонуванні державних інституцій та сучасних соціально-економічних систем.

Особливу увагу приділено аналізу категорії інтересу, співвідношенню державних, суспільних та індивідуальних інтересів, а також їх ролі у процесах суспільної консолідації та державотворення. У монографії також

досліджуються ідеологічні та економічні засади функціонування держави, вплив домінуючих моделей організації виробництва і розподілу ресурсів на розвиток суспільства та добробут громадян.

Робота пропонує критичне осмислення сучасних політичних і економічних наративів та спрямована на поглиблення розуміння реальної ролі держави у житті суспільства.

Ключові слова: держава; громадянське суспільство; інтереси; державні інтереси; суспільні інтереси; політична влада; економічні відносини; соціальна нерівність.

Abstract

This monograph provides a critical analysis of the nature of the state, the mechanisms of its functioning, and its interaction with civil society. The study examines widespread perceptions of the state as a universal instrument for ensuring freedom, equal opportunities, and social well-being. Using an interdisciplinary approach that integrates insights from political theory, economics, and sociology, the author explores the fundamental contradictions embedded in the functioning of state institutions and contemporary socio-economic systems.

Particular attention is devoted to the analysis of the concept of interests and the relationship between state, societal, and individual interests, as well as their role in processes of social consolidation and state development. The monograph also investigates the ideological and economic foundations of state functioning, including the influence of dominant models of production organization, resource distribution, and property relations on social development and citizens' welfare.

The study offers a critical reconsideration of prevailing political and economic narratives and aims to deepen understanding of the real role of the state in shaping modern society.

Keywords: state; civil society; interests; state interests; public interests; political power; economic relations; social inequality.

JEL Classification: H11, H83, D72, P16, P48, O17.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ……..……..……..…5

РОЗДІЛ 1. МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ НА СЛУЖБІ ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВУ ……...…9

1.1. Механізм держави: системно-концептуальний аналіз…….…...…9

1.2. Громадянське суспільство: діалектика становлення та розвитку…...… 46

1.3. Взаємодія держави та суспільства: боротьба та єдність протилежностей…… 68

1.4. Держава в парадигмі співіснування полікультурних цінностей суспільства……...……102

РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІКА І ДЕРЖАВА: СУСПІЛЬСТВО РІВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ……...…..…… 132

2.1. Економічні принципи функціонування держави…...……...… 132

2.2. Соціальна справедливість і національне багатство……..…….. 170

2.3. Створення суспільних благ і їх розподіл: рівні можливості для всіх.. 200

2.4. Державні інститути і державні послуги: економічний зиск та соціальна користь для суспільства ……...…..…… 229

РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВА НА ЗАХИСТІ ПРИВАТНИХ ТА СУСПІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ: ПРОБЛЕМА ВИБОРУ …...…… 264

3.1. Механізм держави в примиренні приватного і суспільного інтересів……...……. 264

3.2. Соціальні ліфти: шляхи формування національних еліт …..……..… 288

3.3. Механізм держави на службі приватного капіталу ……..…… 316

3.4. Інтереси, як рушійна сила створення і розвитку держави, консолідації суспільства ……...…...…… 343

ЕПІЛОГ: Теорія інституційної асиметрії держави та суспільства……..371

ПІСЛЯМОВА …….……....375

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..…..... 378

ПЕРЕДМОВА

Неможливо уявити існування сучасного світу та будь-якого розвиненого суспільства поза межами територіально, політично та економічно організованого утворення – держави. Держава як особлива форма організації суспільного життя є не лише важливим досягненням людської цивілізації, але й складним соціально-політичним інститутом, який виконує функції управління суспільними процесами, забезпечення безпеки, регулювання економічних відносин та підтримання соціального порядку.

Водночас держава виступає не лише інструментом організації суспільного життя, але й механізмом реалізації влади певних соціальних груп. У різні історичні періоди цей механізм використовувався як для забезпечення загального суспільного блага, так і для реалізації інтересів окремих соціальних, економічних або політичних еліт. У цьому сенсі держава може розглядатися як складний соціальний інститут, у якому поєднуються суперечливі тенденції – прагнення до суспільної справедливості, стабільності та розвитку, з одного боку, і боротьба за владу, ресурси та вплив – з іншого.

У науковій літературі держава часто постає як інституційний механізм реалізації політичної волі суспільства. Вона розглядається як система органів влади та інститутів, які покликані забезпечувати захист прав і свобод громадян, регулювати суспільні процеси та створювати умови для економічного і соціального розвитку. Проте подібне розуміння держави значною мірою має характер теоретичної абстракції. У реальному суспільному житті механізм держави нерідко функціонує значно складніше і суперечливіше, ніж це відображено у нормативних або ідеалізованих концепціях.

Механізм держави, як і будь-який інструмент соціального управління, здатний породжувати як конструктивні, так і деструктивні наслідки. Те, що для однієї частини суспільства може бути благом, для іншої може перетворюватися на джерело соціальної несправедливості або політичного домінування. У таких випадках державні інститути можуть використовуватися для реалізації

владних інтересів, прикриваючись гаслами свободи, національної єдності, захисту культурної ідентичності, економічного розвитку або необхідності інтеграції до спільноти так званих «розвинених» держав.

Подібні процеси свідчать про те, що механізм держави може бути спрямований не лише на забезпечення стабільності та розвитку суспільства, але й на формування структур нерівності, концентрацію економічної та політичної влади або навіть на поступове ослаблення державності. У таких умовах виникає необхідність критичного переосмислення ролі держави у сучасному суспільстві, а також аналізу тих інституційних і соціально-економічних механізмів, які визначають характер її функціонування.

Актуальність такого дослідження зумовлюється тим, що сучасні держави функціонують у складному середовищі глобалізації, економічної конкуренції, політичних трансформацій та культурних змін. У цих умовах взаємодія держави і суспільства набуває нових форм, а традиційні уявлення про роль державних інститутів часто потребують переосмислення.

Особливого значення набуває дослідження механізму держави у контексті взаємодії державних інститутів і громадянського суспільства. Саме в межах цієї взаємодії формуються ключові соціальні процеси – розподіл ресурсів, формування політичних еліт, функціонування соціальних ліфтів, а також баланс між приватними і суспільними інтересами.

Метою цієї монографії є комплексний аналіз механізму держави та особливостей його функціонування у взаємодії з громадянським суспільством. Особлива увага приділяється дослідженню ролі соціальних інтересів у формуванні державної політики, механізмам реалізації влади, а також економічним і соціальним основам функціонування державних інститутів.

Методологічною основою дослідження є системний та діалектичний підходи, що дозволяють розглядати державу як складну соціальну систему, у межах якої взаємодіють політичні, економічні та культурні фактори. У роботі

також використовуються елементи інституціонального аналізу, політичної економії та соціологічного підходу до дослідження суспільних процесів.

У монографії розглянуто ключові аспекти функціонування державного механізму, зокрема роль полікультурних цінностей у формуванні державної політики, вплив національних, релігійних і культурних факторів на розвиток суспільства, а також економічні основи функціонування держави. Значна увага приділяється проблемам соціальної справедливості, створення та розподілу національного багатства, а також аналізу концепції «рівних можливостей для всіх».

Окреме місце у дослідженні займає аналіз ролі державних інститутів у регулюванні суспільних процесів та наданні публічних послуг. У цьому контексті розглядається питання економічної та соціальної ефективності державного регулювання, а також його впливу на розвиток суспільства.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі механізму держави крізь призму взаємодії приватних і суспільних інтересів, функціонування соціальних ліфтів та формування національних еліт. Особлива увага приділяється ролі економічних інститутів у формуванні державної політики та у визначенні характеру взаємодії держави і суспільства.

Структурно монографія складається з розділів, у яких послідовно розглядаються теоретичні основи функціонування держави, особливості формування громадянського суспільства, економічні принципи організації держави, а також соціальні механізми формування політичних еліт і розподілу суспільних ресурсів.

Безумовно, протягом останніх століть було створено значну кількість фундаментальних праць, присвячених дослідженню держави та суспільства. Багато з них залишаються актуальними й сьогодні. Проте держава і громадянське суспільство постійно змінюються разом із розвитком економічних, культурних, політичних процесів. Саме тому виникає потреба у

осмисленні цих трансформацій та закономірностей їх розвитку та взаємодії.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження взаємодії держави та суспільства має тривалу традицію у політичній філософії, соціології та політичній економії. Починаючи від класичних праць Аристотеля, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса та Дж. Локка і до сучасних досліджень у сфері політичної економії та інституціонального аналізу, проблема функціонування держави розглядається як центральний елемент суспільного розвитку.

У сучасних умовах держава виступає складною соціальною системою, у межах якої поєднуються політичні, економічні та соціокультурні процеси. Функціонування державних інститутів пов’язане з необхідністю забезпечення суспільного порядку, регулювання економічних відносин, захисту прав громадян та підтримання стабільності суспільного розвитку.

Водночас держава не є нейтральним інструментом суспільного управління. Її інститути функціонують у складному середовищі соціальних інтересів, економічних ресурсів та політичної боротьби. Саме тому дослідження механізму держави потребує врахування взаємодії різних соціальних груп, економічних інтересів та інституційних обмежень.

У цій монографії держава розглядається як інституційний механізм, у межах якого відбувається взаємодія приватних і суспільних інтересів. Такий підхід дозволяє аналізувати державу не лише як систему політичних інститутів, але і як механізм розподілу ресурсів, формування еліт та реалізації економічних і соціальних стратегій розвитку.

РОЗДІЛ 1

МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ НА СЛУЖБІ ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВУ

«Ніколи ще в історії жодна держава не була створена мирною господарською діяльністю.» - Адольф Гітлер

Ця теза, попри її радикальність, відображає одну з фундаментальних суперечностей історії державотворення – поєднання процесів організації суспільства та боротьби за владу.

1.1. Механізм держави: системно-концептуальний аналіз

Розпочинаючи дослідження такої великої й багатоманітної теми, яка не втратила актуальності попри значну кількість праць, написаних донині, доцільно прояснити деякі базові положення, поняття та концепти, на яких ґрунтується розуміння соціальних процесів загалом і науки державного управління зокрема. Розуміння сутності механізму держави неможливе без з'ясування змісту поняття «держава», її властивостей і ознак, основних концепцій її виникнення та джерел розвитку.

Водночас ми не ставимо за мету здійснити критичний аналіз усіх сучасних концепцій утворення держави з позицій певної наукової школи або політичних чи економічних уподобань. Наукові дискусії з цього приводу не вщухають і до сьогодні. У цьому дослідженні відповідні концепти розглядаються з позицій системно-логічної класифікації. Такий підхід дає змогу виокремити ті ознаки, які з позицій діалектичного аналізу дозволяють зрозуміти спільні та відмінні риси різних концепцій держави і водночас виявити характеристики, що залишаються відносно сталими в історичному процесі трансформації уявлень про її сутність.

Від античності до сучасності проблеми організації суспільних справ залишаються предметом активної уваги як наукових, так і політичних кіл. У більшості досліджень саме державі як «особливій і вищій формі» організації

суспільства відводиться провідне місце. Починаючи від класичних досліджень походження держави (Engels et al., 1995) і закінчуючи сучасними енциклопедичними працями (Agnew, 2021; Jessop, 2007; Knyazev, 2011; Lawson & Zarakol, 2022; Lewis, 1960), ретельному аналізу піддаються базові складові держави як визначальної форми організації соціально-економічного життя суспільства, забезпечення його розвитку та стабільності.

У наукових публікаціях аналізуються витоки, механізми та результати діяльності влади щодо утворення і функціонування держави, а також роль різних соціальних груп у цих процесах. Значна увага приділяється визначенню поняття «держава» на основі таких її ключових ознак, як централізація та територіальність, у контексті двох типів державної влади – деспотичної та інфраструктурної. Доводиться, що автономія держави в обох формах ґрунтується на її здатності забезпечувати територіально централізовану організацію суспільства (Mann, 1984).

У ряді наукових праць досліджується роль держави в історичній динаміці соціальних систем (Fiss, 1987), а також взаємодія держави і суспільства як взаємозумовлений процес трансформацій – як суспільства під впливом держави, так і держави під впливом суспільства (Migdal, 2001). Поряд із цим розвивається і критичний напрям досліджень, у межах якого держава розглядається не як об’єктивна реальність, а як певна аналітична конструкція, що маскує реальну природу політичної влади та суспільної практики (Abrams, 1988).

Згідно з цією позицією держава постає як подвійне явище. З одного боку, вона є системою практик та інституційних структур, зосереджених навколо уряду. З іншого боку – «ідеєю держави», тобто ідеологічною проєкцією, у яку по-різному вірять різні суспільства в різні історичні періоди. У цьому контексті підкреслюється, що розгляд держави як окремої ідейної сутності інколи може призводити до надмірного ускладнення аналізу політичної реальності

(Abrams, 1988).

Не залишається поза увагою дослідників і проблема національних держав, націоналізму та використання концепту «держава» як інструменту консолідації суспільства навколо національних еліт і політичної влади (Connor, 2007; Malešević & Trošt, 2018; Maria, 2013). Паралельно досліджуються питання держави як імперії та імперіалізму в сучасному світі (Roberts, 2010).

У сучасних наукових дискусіях особливу увагу приділено концептуальним труднощам, пов'язаним із такими фундаментальними поняттями, як капіталізм, патріархат, клас і держава. Ці категорії створюють значну онтологічну складність і провокують суперечки щодо своєї природи та способів наукового аналізу (Hay, 2014). У зв'язку з цим обґрунтовується необхідність розробки окремої політичної онтології держави. Такий підхід виходить із того, що держава постає як динамічний інституційний комплекс, єдність якого є частковим і постійно еволюціонуючим результатом взаємодії протилежних тенденцій – до інтеграції та до дезінтеграції (Hay, 2014).

Отже, постає питання: що таке «держава» у контексті здатності цього феномену об'єднувати і утримувати у відносній єдності великі соціальні спільноти? Варто зазначити, що зміна наголосу в самому слові істотно змінює його значення. Під поняттям «де́ржава» може розумітися маєток, володіння або символ влади монарха, тоді як «держа́ва» означає апарат політичної влади в суспільстві (Бусел, 2005).

В англомовній традиції під поняттям *state* зазвичай розуміють країну або її уряд. У деяких випадках цим терміном позначають частину території федеративної держави, яка має власні органи влади, наприклад штат у США або землю у Федеративній Республіці Німеччина (State. Cambridge Dictionary (n.d.)).

У найширшому значенні поняття «держава» має декілька інтерпретацій, що відображають різні аспекти її функціонування. Так, відповідно до

Енциклопедичного словника з державного управління (Knyazev, 2011), класичне визначення держави ґрунтується на розумінні її як особливої форми організації суспільства, що характеризується суверенною владою, публічно-політичним характером управління та реалізацією повноважень на певній території через діяльність спеціально створених органів і установ.

Важливою ознакою держави є також надання її рішенням обов'язкової правової форми, установлення системи оподаткування з метою забезпечення функціонування механізму влади та реалізація загальносоціальних повноважень. У більш вузькому значенні держава часто ототожнюється з адміністративно-розпорядчими органами та системою правових норм, що визначають їх функціонування (Knyazev, 2011).

Отже, держава передусім постає як система органів влади – виконавчих, законодавчих і судових. Саме ці органи формують систему правових норм, які регулюють не лише функціонування державних інститутів, але й організацію суспільного життя загалом. Через механізми оподаткування та інші інституційні інструменти суспільство забезпечує державу ресурсами, необхідними для підтримання встановленого порядку та реалізації політичної волі влади.

На наш погляд, така логічна конструкція дозволяє встановити причинно-наслідкові зв'язки між основними ознаками держави та перейти від абстрактного розуміння цього поняття до більш конкретного аналізу його змісту. Це, у свою чергу, створює можливість глибше проникнути в сутність держави як складного соціального явища.

Водночас виникає питання: які саме ознаки відрізняють державу від інших форм організації суспільного життя? Відомо, що впорядковувати можна різноманітні соціальні процеси, явища і структури відповідно до певних правил, які задають форму організації суспільства і визначають параметри його функціонування.

Форми організації суспільного життя розвиваються під впливом історичних, економічних, політичних, культурних та інших факторів. Ці фактори діалектично змінюються разом із трансформаціями суспільно-економічних формацій. На нашу думку, саме поняття «суспільно-економічна формація» найбільш адекватно відображає характер соціально-економічних відносин, що формуються в межах держави та суспільства.

Які ж основні форми організації суспільного життя визначають структуру державного устрою та правила функціонування соціальних систем? До них, насамперед, належать такі.

Політична форма. Це система управління суспільством, яка включає державні інститути, політичні партії, виборчі механізми та інші елементи політичної організації. Політична система встановлює правила і закони, що регулюють життя суспільства, підтримує суспільний порядок та декларує захист прав і свобод громадян, закріплених у конституції. Водночас таке визначення має певний ідеалізований характер. У реальній практиці функціонування держави між декларованими принципами та їх фактичним застосуванням часто виникають суттєві суперечності. Права і свободи громадян нерідко реалізуються через механізми їхнього регулювання або навіть обмеження, причому саме влада визначає, які саме права і свободи вважаються допустимими або пріоритетними.

Економічна форма. Вона охоплює систему виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг. Економічна організація забезпечує матеріальні потреби суспільства і значною мірою визначає рівень його розвитку. У межах цієї форми функціонують різні типи економічних систем – ринкова, планова або змішана. Особливого значення набуває проблема форм власності на засоби виробництва та механізмів розподілу результатів суспільної праці. Саме економічна форма організації суспільства виступає основним джерелом ресурсів і водночас породжує майнову та соціальну

диференціацію, яка нерідко підтримується або закріплюється політичною організацією влади.

Соціальна форма. Це система соціальних відносин і інститутів, до яких належать сім'я, релігія, освіта, система охорони здоров'я та інші соціальні структури. Її функцією є забезпечення соціалізації людини, формування умов для взаємодії індивідів у соціумі та підтримання соціальної стабільності. У межах цієї форми забезпечуються колективна та індивідуальна безпека, соціальні гарантії, можливості для духовного і фізичного розвитку, а також підтримка соціальної інтеграції людини протягом усього життя.

Водночас соціальна форма організації суспільства, перебуваючи під впливом економічної структури, може породжувати низку викликів і загроз як для держави, так і для її громадян. Соціальна нерівність, обмежений доступ до ресурсів або дискримінаційні практики здатні створювати напруження всередині суспільства і ставати джерелом соціальних конфліктів. Саме ці процеси формують передумови виникнення суперечностей між різними соціальними групами та можуть становити загрозу стабільності як самого суспільства, так і державних інститутів, що покликані його регулювати.

Культурна форма організації охоплює релігію, мистецтво, науку, освіту, мову, звичаї та традиції, що формують ідентичність суспільства. Культура є сферою, покликаною забезпечувати передачу суспільних цінностей, моральних норм, знань і досвіду наступним поколінням. Без сумніву, культурна форма організації життя має важливе значення, адже, з одного боку, вона виступає базисом для консолідації суспільства і зміцнення держави, а з іншого – є невичерпним джерелом причин виникнення конфліктів і воєн, під час яких люди знищують одне одного на релігійному, національному чи мовному підґрунті, використовуючи найсучасніші технології та досягнення науки і техніки.

Екологічна форма організації життя охоплює відносини суспільства з

навколишнім природним середовищем і спрямована на раціональне використання природних ресурсів та збереження екосистем. В умовах загострення глобальних екологічних проблем ця форма набуває дедалі більшого значення для забезпечення сталого розвитку суспільства. Проте парадокс полягає в тому, що людство, досягнувши найвищої форми організації свого життя – державної, – часто систематично руйнує середовище власного існування заради так званого технологічного і соціального прогресу, переслідуючи економічні результати господарської діяльності та прагнення до примноження капіталу.

Отже, усі зазначені форми перебувають у діалектичній єдності, взаємодіють між собою та взаємно впливають одна на одну, формуючи цілісну систему організації суспільства, у межах якої забезпечується функціонування його різних сфер.

Звернімося до поняття «суспільно-економічна формація», яке, попри свою фундаментальність для соціально-економічної теорії, часто залишається поза увагою сучасного наукового дискурсу. Розуміння змісту цього поняття дозволяє чіткіше окреслити засади організації суспільного життя, що, відповідно до наведеної вище дефініції, є одним із ключових результатів діяльності держави.

Суспільно-економічна формація відображає історичні етапи розвитку суспільства, які класифікуються залежно від домінуючого способу виробництва, характеру економічних відносин і форм власності. Саме на цих засадах вибудовується організація різних форм суспільного життя. Іншими словами, суспільно-економічна формація є своєрідною узагальненою моделлю організації соціально-економічної системи, у межах якої домінують певні способи виробництва, економічні відносини та форми власності.

Це поняття сформульоване в межах марксистської теорії (Engels et al., 1995), де кожна формація характеризується специфічними особливостями

суспільно-економічного устрою. Стисло розглянемо основні суспільно-економічні формації та їхні ключові ознаки.

Первіснообщинна формація. Найперша стадія розвитку суспільства, що існувала у доісторичний період. Її економічний базис ґрунтувався на колективному веденні господарства, де засоби виробництва належали спільноті. Панувала натуральна економіка, орієнтована на задоволення власних потреб. Класового поділу не існувало: люди жили у родоплемінних об'єднаннях, які здебільшого базувалися на взаємодопомозі та колективній співпраці.

Рабовласницька формація. Ця формація сформувалася після первіснообщинного ладу з розвитком аграрної економіки та суспільного поділу праці. Економічним базисом виступала праця рабів, а засоби виробництва перебували у власності рабовласників. Раби були позбавлені будь-яких прав і свободи. Суспільство поділялося на класи рабовласників і рабів, а також на прошарок вільних людей, які, однак, у більшості випадків не володіли ні засобами виробництва, ні значним майном. Експлуатація праці рабів становила основу економіки давніх цивілізацій і держав, таких як Єгипет, Греція та Рим.

Феодальна формація. Ця формація характерна для середньовічного періоду, передусім у Європі, хоча її різновиди існували й в інших регіонах світу. Економічний базис становила земельна власність феодалів, які надавали землю селянам (кріпакам) для обробітку в обмін на виконання різних повинностей. Основою економіки було сільське господарство, де використовувалася праця селян. Соціальна структура суспільства складалася з феодалів і залежних селян, а важливу роль у суспільному житті відігравала церква.

Капіталістична формація. Вона почала формуватися після епохи Ренесансу та досягла значного розвитку в період індустріальної революції. Її

економічний базис становить приватна власність на засоби виробництва і наймана праця. Власники капіталу (буржуазія) наймають робітників (пролетаріат), які створюють додану вартість. Саме в цей період проявляється фундаментальне протиріччя між суспільним характером праці та приватним привласненням її результатів. Розвиток промисловості та ринкової економіки призвів до урбанізації та формування нових соціальних класів, а отримання прибутку стало основним мотивом економічної діяльності.

Комуністична формація. У марксистській теорії вона розглядається як можливий наступний етап розвитку суспільства після капіталізму. Передбачається досягнення соціальної рівності, ліквідація експлуатації та класових протиріч. Економічним базисом має стати суспільна власність на засоби виробництва, які належать усім членам суспільства. Праця організовується відповідно до потреб суспільства. На цьому етапі держава, у традиційному її розумінні, повинна поступово втратити свої функції, оскільки управління суспільством здійснюватиметься на колективних засадах.

Теоретики марксизму також виокремлювали перехідні фази між формаціями, що виникають у періоди революцій, економічних криз або глибоких соціальних реформ. Наприклад, соціалізм розглядається як перехідний етап між капіталізмом і комунізмом, у якому поєднуються елементи капіталістичної економіки з формами суспільної власності на засоби виробництва та планового управління економічними процесами.

Слід зауважити, що в усіх формаціях, окрім первіснообщинної, де лише формувалися передумови виникнення держави, вона вже існувала як особлива форма організації суспільного життя. Повернімося до питання основних ознак держави.

Згідно з Енциклопедичним словником з державного управління (Knyazev, 2011), держава характеризується низкою ознак, які відрізняють її від суспільної влади додержавного періоду та підтверджують її роль як основного

інструменту здійснення політичної влади.

По-перше, держава функціонує на певній території, яку вона контролює і яка поділена на адміністративно-територіальні одиниці. Саме в межах цієї території формуються органи влади й управління різного рівня, що утворюють єдину систему державної влади.

По-друге, держава характеризується наявністю публічної влади, яка здійснює управління населенням через спеціалізовані інститути: армію, правоохоронні органи, судову систему та інші силові й адміністративні структури. Саме ця ознака перетворює державу на механізм реалізації політичної влади, який дозволяє певним соціальним групам здійснювати управління суспільством.

По-третє, держава встановлює систему податків, що забезпечує фінансування державного апарату, соціальних функцій та інших сфер суспільного життя. Податки формують економічну основу функціонування державних інститутів.

По-четверте, держава виступає формально незалежним територіально-політичним утворенням, яке реалізує внутрішню та зовнішню політику через систему владних інститутів. Саме через ці інститути здійснюється представництво держави на міжнародній арені.

По-п’яте, важливою ознакою держави є її право видавати закони та інші нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини. Ці акти є обов’язковими для виконання всіма громадянами, а їх недотримання може спричиняти застосування примусових заходів.

По-шосте, діяльність держави формально пов’язується з правом. Право визначає структуру державних органів, принципи їх взаємодії та механізми регулювання суспільних відносин. Саме правові норми покликані забезпечувати впорядкованість державної організації та функціонування її інститутів.

Разом із тим історія людства демонструє численні приклади, коли правові норми, створені владними інститутами, мали дискримінаційний або репресивний характер і призводили до масштабних соціальних трагедій. Це ще раз підкреслює складність і суперечливість держави як соціального інституту.

Саме тому, як переконливо свідчить історичний процес, право нерідко виконує функцію обслуговування та виправдання існування держави, а насамперед – тих, хто перебуває при владі. У такому контексті воно може виступати своєрідною ширмою, що приховує справжню сутність владних відносин від суспільства.

Таким чином, розглянувши основні ознаки держави, доцільно коротко зупинитися на основних концепціях її походження.

Існує кілька ключових теорій походження держави, кожна з яких пояснює цей процес по-своєму. Розглянемо їх зміст та основні характеристики.

Теологічна теорія виходить із твердження, що держава виникла внаслідок божественного втручання. Влада і закони, відповідно до цієї концепції, мають сакральний характер, а правитель вважається обраним або призначеним Богом. Його влада сприймається як божественна і передається спадково.

Основними ознаками цієї теорії є верховенство релігійних норм, обґрунтування влади правителів через релігійні вірування та збіг світських законів із релігійними приписами. Серед відомих представників цієї теорії називають Августина Блаженного та Фому Аквінського.

Показовими у цьому контексті є фрагменти канонічних книг Старого і Нового Завіту. У Першій книзі Самуїла описується прохання народу Ізраїлю поставити над ними царя. У відповідь Бог через пророка Самуїла застерігає народ про наслідки такого рішення: цар братиме синів у військо, дочок – у служіння, відбиратиме поля, виноградники, десятину з урожаю та худоби, а народ стане йому підданим (Bible Online. Ohienkl translation, n.d.). Зміст цього

уривка дає підстави інтерпретувати встановлення царської влади не як благословення, а радше як своєрідне покарання за відмову від безпосереднього божественного правління: «…бо не тобою вони погордували, але Мною погордували, щоб Я не царював над ними».

Водночас у Новому Завіті, у Посланні апостола Павла до римлян, зазначено: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і влади існуючі встановлені від Бога» (Romans, n.d.). У цьому тексті влада розглядається як інструмент підтримання порядку і стримування зла, а підкорення їй обґрунтовується не лише страхом покарання, а й моральним обов'язком.

Таким чином, згідно з християнською традицією, влада і держава можуть інтерпретуватися як явища, що водночас мають сакральне походження і виступають механізмом підтримання суспільного порядку. У подальшому це стало підґрунтям для формування ідеологічних концепцій божественного походження монархічної влади, ідеї нерівності людей як встановленого порядку суспільного життя та вимоги безумовної покори владі.

Патріархальна теорія стверджує, що держава виникла з родової громади або сім'ї, а влада правителя подібна до влади батька в родині. У межах цієї теорії сімейні відносини переносяться на все суспільство. Влада розглядається як природне продовження патріархальних норм і традицій, а спадковість влади обґрунтовується необхідністю її передачі «найкращим» представникам суспільства.

Прибічниками подібних поглядів вважають Арістотеля, Конфуція та деяких інших мислителів. Водночас багато дослідників зазначають, що ця теорія є надто спрощеним ідеалізованим поясненням суспільних процесів. Безумовно, колективна співпраця є необхідною умовою існування суспільства, однак вона не завжди ґрунтується на «батьківських» відносинах у їх ідеалізованому розумінні.

Договірна (контрактна) теорія пояснює виникнення держави як результат суспільного договору. Згідно з цією концепцією, люди, прагнучи уникнути хаосу і взаємного насильства, добровільно погодилися делегувати частину своїх прав владній структурі. Основними ідеями цієї теорії є добровільне підпорядкування громадян, рівність перед законом та легітимність влади, що походить від народу.

Ці ідеї були розвинуті такими мислителями, як Томас Гоббс, Джон Локк та Жан-Жак Руссо. Водночас слід наголосити, що «суспільний договір» не є історичним фактом, закріпленим конкретним юридичним документом. Це радше абстрактна модель стану суспільства, у якому люди погоджуються на існування централізованої влади.

Таким чином, держава у межах цієї теорії розглядається як результат «розумної волі народу», який визнає необхідність централізованого управління та погоджується на встановлення певної ієрархії владних повноважень. У критичній інтерпретації це може означати, що суспільство добровільно погоджується на систему нерівності та підпорядкування.

Більш реалістичною з позицій історичного досвіду часто вважається теорія насильства. Згідно з нею держава виникла внаслідок завоювання одних народів іншими. Переможці створювали систему управління для контролю над підкореним населенням.

Основними ознаками цієї теорії є насильницький характер утворення держави, поділ суспільства на панівні та підкорені групи, а також примусове підпорядкування великих мас людей. Влада в такій системі виступає як право сильного – переможця, який здатний застосувати силу для нав’язування своєї волі.

Саме цей концепт багато дослідників вважають одним із ключових елементів політичної парадигми формування держав. Сила нерідко виступає останнім аргументом у міжнародних відносинах, а також у взаємодії між

державою і суспільством або між різними соціальними групами всередині суспільства.

На користь цієї теорії свідчать і такі ознаки держави, як право, закон, примус і суверенітет. Історичний досвід показує, що завоювання та підкорення нерідко ставали основою формування державності. Подібні процеси супроводжували виникнення багатьох держав – від давніх імперій до деяких сучасних політичних утворень.

Саме ця теорія значною мірою стала джерелом формування наступної – класової теорії походження держави. Серед представників теорії насильства найчастіше називають Людвіга Гумпловича, Карла Каутського та Євгена Дюрінга (Knyazev, 2011).

Марксистська (класова) теорія стверджує, що держава виникла як інструмент пригнічення одного класу іншим і як результат класової боротьби. Основними передумовами її виникнення вважаються класовий поділ суспільства, що сформувався внаслідок насильства сильніших соціальних груп над слабшими, привласнення результатів праці однієї частини суспільства іншою та формування системи експлуатації, яка ґрунтувалася на приватній власності на засоби виробництва. У такій системі держава фактично ставала інструментом захисту інтересів заможних верств суспільства.

Експлуатація пролетаріату – робітників і селян – розглядалася як економічна основа функціонування державної влади. Найвідомішими представниками та засновниками цієї теорії були Карл Маркс і Фрідріх Енгельс.

Попри активну критику з боку прихильників ринкової економіки та інших теорій походження держави, класова теорія й сьогодні залишається предметом наукових дискусій. Багато її положень знаходять підтвердження у практиці суспільного життя, зокрема у відносинах між державою і суспільством, взаємодії соціальних груп, а також у механізмах розподілу

національного багатства.

Однією з фундаментальних праць у межах цієї концепції є робота Фрідріха Енгельса «Походження родини, приватної власності та держави» (Енґельс, 1884). У ній автор аналізує еволюцію суспільних відносин, зокрема виникнення родини, приватної власності та держави, з позицій історичного матеріалізму. Енгельс спирається на дослідження американського етнографа Льюїса Моргана та на марксистську теорію суспільного розвитку (Engels et al., 1995), пояснюючи, як зміни в матеріальних умовах життя впливають на соціальні структури.

Аналізуючи еволюцію сімейних відносин, Енгельс простежує розвиток родини від первісного суспільства, де переважали комунальні та матрилінійні форми організації, до формування патріархальної моногамної сім'ї, що стала характерною для буржуазного суспільства. На його думку, зміна форм родини була безпосередньо пов'язана з розвитком засобів виробництва та появою приватної власності.

Важливим аспектом його дослідження є також проблема виникнення приватної власності. Енгельс пов'язує її із переходом від мисливства і рибальства до землеробства та скотарства. Саме ці зміни сприяли накопиченню матеріальних ресурсів і формуванню нерівності між людьми. Нерівномірний розподіл продуктів праці, захоплення землі та засобів виробництва, у тому числі із застосуванням сили, сприяли формуванню соціальної ієрархії та поділу суспільства на класи.

Наступним етапом цього процесу, за Енгельсом, стало формування держави. Поява приватної власності та класового суспільства зумовила потребу у спеціальному апараті влади, здатному забезпечити захист інтересів заможних соціальних груп. Таким апаратом і стала держава, яка виконувала функцію інструменту підкорення одного класу іншим.

Енгельс підкреслював, що родина, приватна власність і держава не є

вічними інститутами. Вони є продуктом історичного розвитку суспільства, що виник унаслідок змін економічних умов та розвитку продуктивних сил. Водночас формування цих інститутів супроводжувалося широким застосуванням насильства та інших форм примусу з боку панівних соціальних груп.

Згідно з класовою теорією, владні інститути держави підтримують соціальну нерівність і систему класової експлуатації. У межах марксистської концепції передбачається, що в історичній перспективі держава може зникнути лише після формування безкласового суспільства, у якому не існуватиме приватної власності на засоби виробництва та експлуатації людини людиною.

Психологічна теорія пояснює виникнення держави особливостями людської психології. Згідно з цією концепцією, держава є результатом природної потреби людей підкорятися владі або, навпаки, здійснювати владу над іншими. Людям властиве прагнення до організації та підпорядкування, а також бажання домінувати і контролювати.

Представниками цієї теорії були Лев Петражицький і Зигмунд Фрейд. Вона звертає увагу на такі аспекти людської природи, як прагнення до влади, потреба у визнанні, змагальність і бажання перевершити інших.

З цієї точки зору прагнення до влади та домінування може проявлятися у різних формах – від особистого суперництва до створення великих політичних структур. Історія людства містить численні приклади харизматичних лідерів, які завдяки своїм психологічним якостям змогли об’єднати навколо себе великі маси людей і створити могутні державні утворення. Серед таких постатей часто згадують Олександра Македонського, Наполеона Бонапарта та інших історичних діячів.

Органічна теорія розглядає державу як своєрідний соціальний організм, у якому кожен член суспільства виконує певну функцію, необхідну для існування цілого. Основними ознаками цієї теорії є порівняння держави з

живим організмом, взаємозалежність соціальних елементів та ідея єдності інтересів суспільства.

Найвідомішим представником цієї концепції був Герберт Спенсер. Однак органічна теорія більше пояснює структуру та функціонування суспільства, ніж походження держави. Вона порівнює соціальну систему з біологічним організмом, використовуючи системний і функціональний підходи (Knyazev, 2011).

Водночас слабкість цієї теорії полягає в тому, що в реальному суспільстві існують нерівні соціальні позиції, тоді як у біологічному організмі всі органи виконують необхідні функції. Спенсер підкреслював роль конкуренції як механізму вдосконалення суспільства, розглядаючи її як аналог природного відбору. Саме звідси походить концепція соціального дарвінізму, відповідно до якої перемога сильніших і більш пристосованих членів суспільства нібито сприяє його прогресу.

На думку Спенсера, конкуренція сприяє підвищенню інтелектуального та морального рівня суспільства і збільшенню обсягів суспільного багатства. Водночас він вважав, що держава не повинна втручатися в процеси природного відбору у соціальному середовищі. Подібна позиція фактично визнавала право сильного і заперечувала гуманістичні принципи соціальної рівності.

Парадокс цієї концепції полягає в тому, що безконтрольний розвиток соціальної конкуренції може призводити до глибоких соціальних конфліктів і нестабільності. Саме тому питання ролі держави у регулюванні соціальних процесів залишається одним із найбільш дискусійних у соціальній теорії.

Таким чином, узагальнюючи зміст розглянутих концепцій походження держави (ми розглянули лише основні з них), можна зробити кілька висновків. Кожна з цих теорій має власні переваги та обмеження і відображає світоглядні уявлення дослідників певного історичного періоду.

Разом із тим деякі з них мають більш універсальний і пояснювальний

характер. На нашу думку, до таких належать передусім теорія насильства та класова теорія, тоді як інші концепції можуть розглядатися як такі, що доповнюють або уточнюють їх окремі положення.

Наприклад, у межах теорії насильства або класової теорії можна знайти елементи психологічної, патріархальної чи органічної концепцій. Насильство, яке здійснюється одними соціальними групами над іншими, зазвичай має організований характер і передбачає існування лідерів, ієрархії та певної системи цінностей. Водночас керівники таких структур часто позиціонуються як захисники або «батьки» своїх підлеглих, що створює додаткові символічні механізми легітимації влади.

Отже, які передумови виникнення держави можна вважати найбільш реалістичними? На нашу думку, їх доцільно поділити на об'єктивні та суб'єктивні.

До об'єктивних передумов можна віднести об'єднання людей у великі соціальні групи; розвиток засобів праці та підвищення продуктивності виробництва; появу надлишкового продукту; зміну механізмів розподілу результатів праці; виникнення приватної власності; соціальну диференціацію суспільства; необхідність організації управління для вирішення економічних, військових та інших суспільних завдань; створення механізмів примусу для утримання влади.

До суб'єктивних передумов можна віднести появу харизматичних лідерів із прагненням до влади; здатність об'єднувати людей навколо спільної мети; прагнення до розширення територій та контролю над ресурсами; бажання володіти владою, майном і людьми; прагнення окремих соціальних груп до самоствердження та домінування.

Очевидно, що серед цих передумов можна знайти як позитивні, так і негативні аспекти. Частина з них могла сприяти розвитку суспільства, особливо у довгостроковій історичній перспективі. Водночас постає важливе

морально-етичне питання: чи може суспільство досягти високого рівня соціально-економічного розвитку мирним шляхом – через розвиток науки, освіти, культури та взаємоповаги, – чи ж історично цей процес найчастіше супроводжується війнами, боротьбою за ресурси та домінуванням одних соціальних груп над іншими.

Узагальнення цих підходів дозволяє перейти від аналізу теоретичних концепцій походження держави до визначення тих факторів, які в реальному історичному процесі створюють передумови її виникнення та функціонування.

Саме в цьому контексті виникає необхідність розуміння держави як механізму, тобто інструменту, за допомогою якого можуть реалізовуватися як суспільні, так і приватні цілі різних соціальних груп.

Коротко розглянемо поняття «механізм» та спробуємо визначити зміст поняття «механізм держави».

Поняття «механізм» в історичному розвитку науки тривалий час ототожнювалося з процесом або технічним пристроєм, що має ознаки системи. З грецької *mechane* (зброя, машина) «механізм» означає технічний пристрій, який складається з взаємопов'язаних деталей. У своїй єдності ці деталі утворюють систему, що функціонує узгоджено та послідовно і дозволяє виконувати певний вид механічної роботи.

З позицій системного підходу механізм як технічний пристрій має особливу властивість – результат його роботи є наслідком взаємодії всіх складових частин. Жодна з деталей окремо не здатна забезпечити потрібний результат. Лише їх узгоджена взаємодія створює необхідний ефект функціонування системи.

Процесний підхід дозволяє розглядати поняття «механізм» також через призму змін, проходження певних етапів і набуття відповідних станів системою. У такому розумінні механізм може бути спрямований як на внутрішнє функціонування системи, так і на зміну стану об'єктів або процесів,

на які він впливає.

У науці публічного управління усталеними є два основні підходи до розуміння поняття «механізм держави»: структурно-організаційний та структурно-функціональний.

Структурно-організаційний підхід підкреслює єдність складових елементів системи. У цьому випадку механізм держави розглядається як упорядкована сукупність державних установ та інститутів, через які здійснюється управління суспільством.

Структурно-функціональний підхід акцентує увагу на функціональній стороні механізму держави. У цьому випадку підкреслюються ті функції, які виконують державні та державно-правові інститути у процесі реалізації державної влади.

Згідно з енциклопедичним визначенням (Knyazev, 2011), механізм держави розглядається як система взаємодії гілок влади та державних організацій, що включає державні органи, державні підприємства та установи, які реалізують завдання і функції держави.

Механізм держави характеризується єдністю організаційних, нормативно-регулятивних, матеріально-технічних, бюджетно-фінансових, ідеологічних та соціально-культурних засобів реалізації влади. Саме через цей механізм відбувається розробка і впровадження правових норм, на яких ґрунтується організація суспільного життя та взаємовідносини між владою і громадянами.

Через механізм держави формуються моделі політичного устрою – демократичні, соціально орієнтовані, авторитарні, тоталітарні або деспотичні. Він визначає формально-правові засади державного устрою та організації державного правління.

Отже, механізм держави встановлює правила функціонування соціуму у різних сферах суспільного життя і визначає характер взаємовідносин між

владою, громадянським суспільством та окремим громадянином. Ці відносини відображаються у формах державного устрою та державного правління.

Державний устрій – це система організації влади, що визначає структуру держави, її адміністративно-територіальний поділ та розподіл повноважень між центральними органами влади і місцевими органами управління.

Залежно від принципів організації влади виділяють три основні типи державного устрою.

Унітарна держава – це форма державного устрою, за якої існує єдина система влади та єдине законодавство, а всі адміністративно-територіальні одиниці підпорядковуються центральному уряду. Місцеві органи влади можуть мати певну автономію, однак вона обмежується центральною владою.

Федерація – це форма державного устрою, за якої адміністративно-територіальні одиниці (штати, провінції, кантони тощо) мають певний ступінь самоврядування і можуть мати власні органи влади, законодавство, а іноді й судову систему. У федерації повноваження розподіляються між центральною владою та регіональними урядами відповідно до конституції.

Конфедерація – це об’єднання суверенних держав, які зберігають власну незалежність, але співпрацюють у певних сферах, таких як оборона, зовнішня політика або економіка. Центральні органи конфедерації мають обмежені повноваження і діють за згодою держав-учасниць. Як правило, конфедерації є нестабільними політичними утвореннями і часто трансформуються у федерації або припиняють існування.

Таким чином, різні моделі державного устрою по-різному розподіляють владу між центром і регіонами. Унітарні держави характеризуються високим рівнем централізації, федерації забезпечують ширшу автономію регіонів, тоді як конфедерації надають максимальний суверенітет своїм учасникам, але часто стикаються з проблемами ефективності управління.

Форми державного правління також мають тривалу історію розвитку.

Вони відрізняються способом організації влади, порядком її передачі та роллю глави держави у політичному житті.

Республіка – це форма правління, за якої верховна влада обирається народом або його представниками на певний строк, а посадові особи є підзвітними громадянам. Глава держави (президент або інший орган) обирається на визначений термін. Влада поділяється на законодавчу, виконавчу та судову. Основними типами республік є президентська республіка; парламентська республіка; змішана (напівпрезидентська) республіка.

Монархія – це форма правління, за якої влада зосереджена в руках монарха (короля, царя, імператора), який зазвичай править довічно, а влада передається спадково.

Розрізняють такі типи монархій на кшталт: абсолютна монархія; теократична монархія; конституційна монархія. У конституційній монархії влада монарха обмежена конституцією, а реальне управління державою здійснюють уряд і парламент. Монарх виконує переважно символічні функції глави держави.

Таким чином, республіка передбачає виборність влади та підзвітність посадових осіб громадянам, тоді як у монархії влада передається спадково. Конституційна монархія поєднує елементи монархії та демократичних інститутів.

Продовжуючи розгляд поняття «механізм держави», слід зазначити, що в сучасній науці до його змісту часто включають кілька взаємопов’язаних складових: державний механізм, механізм місцевого самоврядування та механізм прямого народовладдя. Разом вони утворюють певну систему взаємодіючих механізмів.

Водночас державний механізм інколи трактують більш вузько – як сукупність органів державної влади, без включення до цієї системи народу як джерела влади або органів місцевого самоврядування. У такому розумінні

поняття державного механізму наближається до моделей централізованої або монархічної організації влади.

Постає важливе питання: у яких випадках застосовується механізм держави?

Згідно з поширеними сучасними уявленнями, механізм держави застосовується передусім для забезпечення функціонування суспільства у таких сферах.

По-перше, забезпечення правопорядку та безпеки громадян. Для цього використовуються правоохоронні органи – поліція, судова система, прокуратура та інші інститути. Водночас на практиці таке забезпечення нерідко супроводжується обмеженням певних прав і свобод громадян та застосуванням примусових заходів.

По-друге, примушення до виконання законів. Законодавча влада встановлює правові норми, а виконавча та судова влада забезпечують їх реалізацію. Наприклад, податкові органи контролюють дотримання податкового законодавства, а кримінальне право передбачає систему покарань за порушення встановлених норм.

Разом з тим історичний досвід показує, що законодавча діяльність не завжди відповідає об’єктивним закономірностям розвитку суспільства. Іноді політичні рішення, які набувають статусу законів, відображають суб’єктивні уявлення тих, хто перебуває при владі.

На відміну від законів природи, які діють незалежно від волі людини, закони, створені людьми, можуть змінюватися або скасовуватися. Саме тому механізм держави використовується для забезпечення виконання правових норм, що встановлюються політичними інститутами. Водночас практика суспільного життя свідчить, що такі норми нерідко відображають інтереси впливових соціальних груп.

Захист національної безпеки та оборони. В умовах загроз державній

безпеці (війна, терористичні загрози тощо) держава використовує силові структури – армію, спеціальні служби та інші інститути – для захисту національних інтересів. Водночас на практиці нерідко складно відокремити «національні» інтереси від інтересів тих соціальних груп, які перебувають при владі та фактично контролюють державні ресурси: землю, засоби виробництва, значні обсяги рухомого і нерухомого майна. Історичний досвід свідчить, що під прикриттям забезпечення національної безпеки у сферу дії відповідного законодавства можуть бути включені майже всі соціально-економічні процеси. Це створює можливість суттєвого обмеження прав і свобод громадян, які безпосередньо не пов'язані із загрозами національній безпеці. У такій ситуації пересічні громадяни нерідко розглядаються лише як «людський ресурс» для забезпечення інтересів держави та влади, і цей ресурс часто оплачується найвищою ціною – людським життям. До цієї проблематики ми ще повернемося у подальшому викладі.

Реалізація соціально-економічної політики. Механізм держави забезпечує виконання соціальних програм, регулювання економіки та підтримку вразливих верств населення. При цьому необхідно враховувати, що фінансування таких програм відбувається передусім за рахунок громадян, які протягом усього життя сплачують податки. Частина з них не доживає до пенсійного віку і, відповідно, не може скористатися системою соціальних гарантій. Крім того, сучасні механізми створення та розподілу суспільних благ нерідко призводять до ситуації, коли значна їх частина концентрується у руках невеликої групи власників капіталу, землі, технологій та великих корпорацій. При цьому частка податків, яку сплачують найбільш заможні групи, часто є відносно незначною порівняно з обсягами створених у суспільстві ресурсів, що перебувають у їхньому розпорядженні. Таким чином, реалізація соціально-економічної політики фактично здійснюється за рахунок громадян, насамперед тих груп населення, які мають найменші економічні можливості.

Вирішення надзвичайних ситуацій. У випадках природних катастроф, епідемій або техногенних аварій держава мобілізує відповідні органи для ліквідації їхніх наслідків: служби порятунку, медичні установи, органи місцевої влади. У таких ситуаціях механізм держави виконує об'єктивно необхідну функцію, адже наслідки масштабних катастроф можуть бути критичними для всіх без винятку. Водночас існує важливий соціальний аспект: громадяни, які не мають значних фінансових ресурсів, часто не можуть повноцінно відновити своє життя після катастроф, оскільки державна компенсація збитків зазвичай є обмеженою. Натомість особи з великими фінансовими можливостями можуть значно легше адаптуватися до нових умов, змінюючи місце проживання або сферу діяльності.

Слід зазначити, що механізм держави реалізується через діяльність відповідних органів державної влади та посадових осіб, відповідно до їхніх повноважень. Законодавча влада (парламент, національні збори) приймає закони та нормативні акти, що визначають правила функціонування суспільства. Виконавча влада (уряд, міністерства, органи місцевого самоврядування) забезпечує виконання законів і функціонування державних установ. Судова влада (суди, судді) здійснює правосуддя та вирішує правові конфлікти. Правоохоронні органи (поліція, прокуратура) забезпечують правопорядок і контроль за дотриманням законодавства. Збройні сили та спеціальні служби здійснюють захист держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Таким чином, можна констатувати, що в подібній моделі механізм держави значною мірою спрямований на забезпечення стабільності самої державної системи та захист тих соціальних груп, які уособлюють державну владу. Історія знає чимало прикладів, коли держава розглядала власних громадян як внутрішню загрозу. Водночас зовнішні загрози також існували завжди, особливо тоді, коли інтереси правлячих еліт різних держав вступали у

конфлікт, що часто призводило до воєн.

Коротко розглянемо принципи формування та функціонування механізму держави. У сучасній політико-правовій теорії вони формулюються як певні ідеальні орієнтири організації влади.

До них належать наступні. Принцип розподілу влади. Передбачає розмежування повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади з метою забезпечення балансу та взаємного контролю. Принцип законності. Усі дії органів державної влади повинні відповідати Конституції та чинному законодавству, а посадові особи повинні діяти в межах своїх повноважень. Принцип демократизму. Передбачає участь громадян у процесі прийняття політичних рішень через вибори, референдуми та інші форми громадської участі. Принцип підзвітності та прозорості. Органи державної влади мають бути підзвітними перед суспільством та діяти відкрито. Принцип ефективності. Державний механізм має забезпечувати досягнення суспільних результатів із мінімальними витратами ресурсів. Принцип захисту прав людини. Діяльність держави повинна бути спрямована на забезпечення основних прав і свобод громадян.

Водночас ці принципи часто мають характер нормативного ідеалу і не завжди відображають реальний стан функціонування державної системи. З позицій системного аналізу та діалектичної логіки вони містять низку внутрішніх суперечностей.

Наприклад, розподіл влади, покликаний забезпечити баланс, може призводити до ускладнення процесів управління та зростання бюрократичних бар’єрів. Переміщення одних і тих самих осіб між різними гілками влади може створювати групи впливу, здатні контролювати значні сфери державної діяльності. Законодавча діяльність також може використовуватися для захисту інтересів певних політичних або економічних груп.

Демократичні процедури, з одного боку, створюють можливість участі

громадян у політичному житті, а з іншого – можуть використовуватися як інструмент політичної боротьби, що іноді призводить до глибоких соціальних конфліктів.

Отже, механізм держави можна розглядати як систему інститутів і процедур, необхідних для створення та функціонування держави. У вузькому розумінні це сукупність органів і структур, за допомогою яких реалізується державна влада і здійснюється управління суспільством. У ширшому розумінні механізм держави включає всю систему взаємодії політичних, правових і соціальних інститутів, що забезпечують функціонування державного устрою.

Важливою складовою цієї системи є концептуальна основа організації влади, яка визначає принципи її побудови. До таких принципів належать законність, підзвітність, прозорість, забезпечення прав і свобод людини та розподіл влади між її основними гілками.

У теоретичному, ідеалізованому варіанті механізм держави має забезпечувати: захист прав і свобод людини; справедливе управління суспільними процесами; підзвітність та прозорість діяльності влади; законність прийняття та реалізації рішень; ефективність функціонування державних інститутів.

Моральна основа механізму держави є фундаментом взаємовідносин між владою і громадянами. Саме громадяни створюють державу, делегуючи їй частину своїх прав і свобод та визнаючи її легітимність. З цієї точки зору влада повинна діяти в інтересах суспільства, забезпечувати безпеку і добробут громадян та сприяти розвитку держави.

Водночас історичний досвід свідчить, що самі державні інститути не завжди здатні ефективно запобігати зловживанням владою. Саме тому важливу роль відіграє активна позиція громадянського суспільства. Лише об’єднане, свідоме та активне громадянське суспільство здатне забезпечити контроль над

владою та перетворити державу на інструмент організації суспільного життя.

До цієї проблематики ми ще повернемося у подальших розділах дослідження.

Постає важливе питання: хто є зацікавленими сторонами в існуванні механізму держави? Фактично це питання стосується доцільності існування самої держави та її механізму. Після свого створення механізм держави часто починає функціонувати як відносно автономна система, що має як зовнішні, так і внутрішні аспекти існування. У певному сенсі він набуває властивостей «речі в собі» (Thing – in – itself. Wikipedia. (n.d.)), функціонуючи не лише для досягнення суспільних цілей, а й для підтримання власного існування.

З позицій позитивістського підходу (Positivism. Wikipedia. (n.d.)) існування держави та механізму держави вважається виправданим у таких випадках.

Для особи, індивіда, людини. Держава декларує забезпечення стабільності, захист прав і свобод, які вона сама встановлює та гарантує. Вона також обіцяє створення умов для безпечного життя, соціального забезпечення та підтримки громадян.

Для владних інститутів. Держава як інститут і механізм держави як засіб управління використовуються особами, які перебувають при владі, як інструмент організації суспільного життя, забезпечення правопорядку та захисту так званих національних інтересів. У теоретичному вимірі це подається як необхідна умова стабільності та процвітання суспільства.

Для бізнесу та економічних суб’єктів. Економічна діяльність здійснюється в межах певної держави, яка забезпечує правове середовище для функціонування ринку, захисту власності, виконання контрактів та підтримання економічної стабільності.

Для міжнародного співтовариства. Система міжнародних відносин значною мірою ґрунтується на взаємодії держав. Наявність стабільних

державних інститутів створює можливості для підтримання міжнародного порядку, співпраці та мирного врегулювання конфліктів.

Отже, підсумовуючи зазначене, можна стверджувати, що система механізму держави – це сукупність взаємопов'язаних органів, установ і інституцій, які реалізують функції держави на основі єдиної правової, організаційної та функціональної структури. До цієї системи належать інститути законодавчої, виконавчої та судової влади, правоохоронні органи, збройні сили та адміністративні установи, що забезпечують реалізацію державної політики.

Крім того, до системи механізму держави можна віднести державний механізм у вузькому розумінні, механізми регіонального та місцевого самоврядування, механізми організації влади та демократичних процедур. Таким чином, система механізму держави має ієрархічну структуру і функціонує на основі певних принципів і норм, спрямованих на досягнення цілей публічного управління, захист прав громадян та забезпечення соціальної стабільності.

Система механізму держави є необхідною умовою існування держави як політичної організації суспільства. Вона здатна надати організаційної форми великим соціальним спільнотам, забезпечити координацію їхньої діяльності та впорядкувати суспільні відносини. Проте її ефективність значною мірою залежить від наявності політичної волі та реальної сили тих соціальних груп, які здійснюють владу.

Зазначена проблематика є надзвичайно актуальною у наукових дослідженнях правознавців, управлінців, соціологів та політологів. Вона має міждисциплінарний характер і залишається предметом наукових дискусій протягом тривалого часу.

У наукових працях досліджуються межі здійснення державної влади та форми її організації, аналізуються політико-правові аспекти взаємодії держави

і права, а також соціально-економічні функції держави (Козюбра, 1995). Вивчається феномен сучасної держави, аналізуються основні наукові підходи до розуміння її сутності та ролі у суспільстві (Kopcha, 2020). Окремі дослідження присвячені аналізу державної влади як форми політичної влади та її взаємозв'язку з іншими видами влади в суспільстві (Кононенко & Джолос, 2019).

Також досліджуються погляди видатних мислителів минулого щодо походження держави, влади та права, а також концепції поділу влади та моделі ідеальної держави (Caya, 2015; Kozynets & Prykhodko, 2020).

Важливим напрямом досліджень є вивчення походження влади, зокрема в контексті теологічних концепцій її божественного походження. У низці робіт аналізуються ісламські філософсько-теологічні та правові концепції держави і влади, представлені різними теологічними школами (Лубський et al., 2022). Також розглядаються християнські підходи до проблеми походження влади, зокрема питання про те, чи кожна влада може вважатися «даною від Бога», та роль законності у цьому контексті (Християни і держава. (n.d.)).

Значна увага приділяється аналізу застосування влади в умовах демократичних політичних систем. Зокрема, дослідження процесів демократизації у країнах субсахарської Африки показують, що становлення нових демократій можливе лише за умови існування відносно ефективних державних інститутів. Використовуючи дані соціологічних опитувань, дослідники доводять, що ключовими чинниками стабільності є верховенство права, особиста безпека громадян та обмеження влади політичних лідерів конституційними нормами (Bratton & Chang, 2006).

Інші дослідники звертають увагу на негативні наслідки концентрації влади, включаючи такі явища, як геноцид. У цьому контексті розглядається феномен монополії держави на застосування насильства, що може призводити до масових злочинів проти населення (Aydın-Aitchison, 2017).

У сучасній науковій літературі також підкреслюється необхідність перегляду традиційних уявлень про державу і владу в контексті демократичних трансформацій. Порівняння представницьких і консолідованих демократій свідчить, що політична влада може набувати як демократичних, так і авторитарних рис залежно від інституційних умов її функціонування (O'Donnell, 1993).

Сучасні дослідження також спрямовані на аналіз форм і механізмів застосування влади у соціально-економічному розвитку держав (Abdollahian et al., 2024), системах соціальної підтримки населення (Ulybina, 2022) та взаємодії держави з громадянським суспільством (Fox et al., 2023a).

Водночас у науковому дискурсі залишається відкритим питання взаємозв'язку між поняттями «держава», «механізм держави» та «влада», зокрема у контексті їхньої причинно-наслідкової взаємодії.

У цьому контексті важливим є питання: що є первинним – держава, механізм держави чи влада?

Згідно з енциклопедичними визначеннями, поняття влади в англомовних джерелах має кілька близьких за змістом термінів: *power*, *authority*, *government*. У межах цього дослідження найбільш доцільним є використання поняття power, що означає силу, здатність впливати або контролювати (Power. Cambridge dictionary (n.d.)).

У такому розумінні влада – це здатність певного суб'єкта впливати на поведінку інших людей або соціальних груп, використовуючи різні засоби: авторитет, право, економічні ресурси, переконання, примус або насильство. Влада є ключовим елементом соціальної організації та регулювання суспільного життя (Authority. Cambridge Dictionary (n.d.)).

До основних ознак влади належать наявність суб'єкта та об'єкта влади. Суб'єкт влади – це той, хто здійснює владний вплив (особа, група, організація або держава). Об'єкт влади – це ті, на кого спрямовано цей вплив (громадяни,

соціальні групи, організації або суспільство в цілому).

Вольовий і примусовий характер впливу. Влада проявляється через здатність суб'єкта реалізовувати свою волю та забезпечувати виконання прийнятих рішень, у тому числі із застосуванням примусових або психологічних засобів впливу.

Ієрархічність. Будь-яка система влади передбачає наявність ієрархічної структури, у якій повноваження та відповідальність розподіляються відповідно до статусу учасників системи.

Наявність ресурсів влади. Влада спирається на різні види ресурсів – економічні, політичні, правові, інформаційні та військові. Джерелом цих ресурсів часто виступає саме суспільство, яке забезпечує функціонування державної системи.

Легітимність. Влада визнається законною та виправданою як з боку правової системи, так і з боку суспільства. Легітимність влади є важливим фактором її стабільності та ефективності.

Відповідно до різноманіття сутнісних ознак влади та можливості її прояву практично в усіх сферах соціально-економічного життя суспільства і держави, владу прийнято поділяти на різні види: політичну, економічну, державну, військову, особисту тощо. Перелік таких видів може бути значно ширшим. У межах цього дослідження розглядається передусім державна влада, яка тісно пов'язана з політичною владою.

Варто звернути увагу на важливу обставину: суб'єкт, який отримує владу над людьми, фактично набуває можливість впливати на більшість соціально-економічних процесів. Система державної влади являє собою сукупність суб'єктів або носіїв владних повноважень, що формують державні органи, політичні партії, гілки влади та посадових осіб, які безпосередньо реалізують владні функції. Як видно з цього визначення, система державної влади за своїми сутнісними ознаками значною мірою співвідноситься з поняттями

«держава» та «механізм держави».

Наступним важливим питанням є розуміння сутності влади через її походження. У сучасній науковій літературі існує кілька концепцій, які пояснюють виникнення влади та особливості її розвитку в історичній ретроспективі.

Природне походження влади. Влада виникає природним шляхом у процесі розвитку суспільства через необхідність організації та управління соціальними процесами. У первісних суспільствах влада часто належала старійшинам або лідерам племені.

Договірне походження влади. Влада розглядається як результат суспільного договору, коли люди добровільно передають частину своїх прав в обмін на забезпечення безпеки та підтримання порядку.

Насильницьке походження влади. Влада встановлюється внаслідок підкорення одних людей іншими, використання сили або завоювання.

Релігійне обґрунтування влади. Влада трактується як дар від Бога, а правитель розглядається як посередник між божественним і людським світом.

На основі цих базових концепцій сформувалися інші теоретичні підходи до розуміння природи влади.

Нормативно-формалістична концепція. Згідно з цією концепцією, джерелом влади є система норм, правил, традицій і звичаїв, передусім правових. Її слабкою стороною є певна абсолютизація ролі права як джерела влади. Адже для створення правових норм необхідна наявність суб'єктів, які їх встановлюють, і суб'єктів, які їх виконують. Закон без людини є лише абстракцією.

Органістична концепція. Цей підхід включає різні теоретичні напрями, зокрема функціоналізм, структуралізм і солідаризм. Згідно з функціонально-структурним підходом, влада виникає в той момент, коли формується система відносин між суб'єктом і об'єктом влади – тобто між тим, хто наказує, і тим,

хто виконує. До цього напряму близькою є також елітна теорія, відповідно до якої люди від природи нерівні: частина з них має кращі здібності до управління і тому формує політичні еліти, тоді як інші виконують підпорядковані функції. Соціальна та економічна нерівність у такій логіці розглядається як природна умова розвитку суспільства.

Суб'єктивно-психологічна концепція. Відповідно до цього підходу, прагнення до влади є природною властивістю людської психіки. Бажання домінувати, контролювати та впливати на інших розглядається як одна з ключових характеристик людської поведінки. Інструменталістський підхід у межах цієї концепції трактує владу як використання певних інструментів впливу – передусім сили, примусу та насильства.

Марксистська концепція походження влади. Згідно з марксистською теорією, основою влади є економічні інтереси. Прагнення до накопичення багатства та контролю над ресурсами призводить до формування соціальних груп, які встановлюють контроль над іншими групами суспільства. У класичному розумінні політична влада є формою панування одного класу над іншим, тоді як держава та механізм держави функціонують як інструменти забезпечення інтересів панівного класу (Knyazev, 2011).

Таким чином, аналіз основних концепцій походження влади дозволяє виокремити кілька ключових джерел її формування. По-перше, прагнення людини до накопичення матеріальних благ і контролю над ресурсами. По-друге, використання сили – спочатку фізичної, а згодом сили волі, інтелекту та організаційних здібностей, що дозволяє впливати на інших людей та організовувати їх для досягнення певних цілей. По-третє, особистий авторитет, який формується внаслідок видатних досягнень – військових, інтелектуальних або моральних. По-четверте, насильство та примус, що проявляються у війнах, завоюваннях і встановленні правил переможців. По-п'яте, релігійні переконання, традиції та вірування, які легітимізують владу певних осіб або

груп.

На нашу думку, усі ці джерела мають переважно суб'єктивний характер, оскільки вони пов'язані з особистісними якостями людини та її моральними орієнтирами. Водночас держава і механізм держави є соціальними явищами, що виникають у результаті тривалих історичних процесів і охоплюють великі соціальні спільноти.

З цього випливає наступне питання: які умови забезпечують існування влади? До таких умов зазвичай відносять наступні.

Соціальну потребу. Люди добровільно підкоряються певним правилам і нормам, наділяючи окремих осіб владними повноваженнями з метою забезпечення порядку та безпеки.

Легітимність влади. Існування влади визнається більшістю суспільства. Легітимність може ґрунтуватися на традиціях, правових нормах або особистій харизмі лідера.

Делегування повноважень. Громадяни передають частину своїх повноважень обраним представникам через вибори, договори або інші форми політичної участі.

Наявність інституційної основи. Для реалізації влади необхідні відповідні інститути – державні органи, правова система, адміністративні структури. Водночас виникає питання про причинно-наслідкову взаємодію: чи створює влада інститути, чи інститути формують владу.

У сучасних демократичних суспільствах широко поширена ідея, що влада формується на основі суспільного договору. Відповідно до цієї концепції, громадяни добровільно передають частину своєї свободи державі в обмін на захист їхніх прав і свобод. Ця ідея була розвинена у працях Гоббса, Локка та Руссо. Проте у практичному вимірі держава, забезпечуючи захист прав громадян, водночас встановлює межі цих прав і визначає їхній зміст.

Основними функціями суспільного договору у сфері влади є:

встановлення меж влади; легітимація її використання; взаємні зобов'язання суб'єктів і об'єктів владних відносин.

Саме тут проявляється основне діалектична суперечність суспільного договору: кожен прагне мати більше влади і водночас менше залежати від її обмежень.

Отже, можна зробити висновок, що влада є первинною категорією, тоді як держава і механізм держави є похідними від неї. Влада виникає раніше як здатність організовувати соціальні процеси і приймати рішення, тоді як держава формує інституційні механізми для реалізації цієї влади.

Механізм держави виступає організаційним інструментом здійснення влади. Він включає систему органів, інституцій і процедур, що забезпечують реалізацію владних повноважень. У цьому сенсі держава є формою інституціоналізації влади, яка виникає на більш складному етапі розвитку суспільства.

Водночас виникає питання про те, чи справді інші форми організації суспільства є «примітивними» у порівнянні з державою, і чи завжди державна організація забезпечує вищий рівень добробуту та свободи людини.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що доцільність існування держави як форми організації суспільного життя має як переваги, так і суттєві ризики для свободи особистості. Діалектична взаємодія між державою, механізмом держави та владою, з одного боку, і громадянським суспільством – з іншого, містить глибокі внутрішні суперечності. Саме вони часто стають джерелом соціальної нерівності, узурпації влади та обмеження прав людини. Тому концепція держави як безумовно необхідної форми організації суспільства не може розглядатися як абсолютна істина. Вона є однією з теоретичних моделей, яка відображає певні політичні та ідеологічні уявлення про суспільний порядок. Існують також підходи, які ставлять під сумнів історичну необхідність існування держави та вважають, що механізм держави

не є єдиним можливим інструментом організації суспільного життя. У цьому контексті ключовим фактором виникнення держави виступає наявність влади, яка створює і використовує механізм держави як інструмент свого функціонування.

На наше переконання, одним із важливих завдань громадянського суспільства є усвідомлення ризиків, пов'язаних із концентрацією влади, та формування механізмів контролю за її використанням. Саме ці питання і становитимуть предмет подальшого аналізу у наступних підрозділах дослідження.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що взаємодія понять «влада», «держава» та «механізм держави» має складний причинно-наслідковий характер і не може бути зведена до спрощених інтерпретацій. Влада виступає первинним соціальним явищем, що виникає як здатність певних суб'єктів впливати на поведінку інших людей і організовувати їхню спільну діяльність. Держава та її механізм, своєю чергою, формуються як інституціоналізована форма реалізації цієї влади, що забезпечує її стабільність, організаційне оформлення та можливість тривалого функціонування у межах суспільства. Водночас така інституціоналізація влади містить внутрішні суперечності, пов'язані з потенційною концентрацією владних ресурсів у руках обмежених соціальних груп, що може призводити до соціальної нерівності, обмеження свобод та узурпації влади. Саме тому питання про природу держави, її механізм та межі застосування влади залишається одним із ключових у політичній, правовій та управлінській науці. Усвідомлення цих суперечностей є необхідною передумовою для формування ефективних механізмів суспільного контролю над владою та розвитку громадянського суспільства, що забезпечує баланс між потребами організації соціального життя та збереженням свободи людини. Саме з цих позицій у подальших підрозділах буде розглянуто особливості функціонування

механізму держави, його роль у процесах публічного управління та взаємодію з інститутами громадянського суспільства.

1.2. Громадянське суспільство: діалектика становлення та розвитку

У цьому підрозділі розглядаються теоретичні та історичні аспекти становлення громадянського суспільства, його взаємозв'язок із державою та владою, а також внутрішні суперечності, які визначають характер його розвитку. Особлива увага приділяється аналізу понять «громадянин», «суспільство» та «громадянське суспільство», а також соціальним механізмам, що формують структуру сучасних суспільств.

Влада і держава не можуть існувати поза межами людського суспільства, адже держава – це організована на певній території сукупність людей та інститутів, а носіями влади є індивіди, особи, як правило найяскравіші представники певного соціуму. У ході історичного розвитку первинними були різноманітні людські об'єднання, засновані на спільних інтересах щодо виживання шляхом організованої взаємодії, співпраці, розподілу обов'язків і структурованості груп за певними ознаками. Як правило, такими ознаками виступали розум, сила, хитрість та інші якості, що дозволяли їх носіям розпоряджатися життями членів групи з метою більш ефективного забезпечення їхнього виживання у ворожому навколишньому середовищі. Саме соціальна дійсність та людський соціум створюють необхідні й достатні умови для існування влади і держави. Тому саме в цьому контексті доцільно розглянути сутність понять «громадянин», «громадянське суспільство», а також діалектичні основи їх становлення та розвитку.

Проблеми функціонування та формування громадянського суспільства турбують уже не одне покоління науковців. Як зазначають дослідники, словосполучення «громадянське суспільство» є одним із найуживаніших серед політиків, президентів, представників влади і бізнесу, які використовують його

при кожній нагоді, наголошуючи, що саме громадянське суспільство є ключем до успіху в реалізації будь-яких суспільних справ. Однак, як підкреслюють дослідники, цінність громадянського суспільства часто є надто завищеною, як і очікування людей щодо обіцянок влади, що обумовлює необхідність більш реалістичного розуміння та оцінки можливостей громадянського суспільства (Carothers, 1999).

Науковці також зазначають, що громадянське суспільство нерідко характеризується негативним, інколи навіть ворожим ставленням до держави та її інститутів. На думку дослідників, ніщо не може бути більш руйнівним, ніж уявлення про те, що найкращий спосіб стимулювати громадянське суспільство – це розширювати можливості народу за рахунок держави. Адже держава і громадянське суспільство взаємодоповнюють одне одного і не можуть існувати ізольовано. Відтак громадянське суспільство відсутнє або не має значення там, де відсутні громадянство і держава (Beteille, 1999).

Деякі дослідники розуміють громадянське суспільство як «щільну мережу громадських об'єднань», що сприяють стабільності та ефективності демократичної держави. Така стабільність забезпечується через здатність цих об'єднань мобілізувати громадян для виконання їхніх громадянських обов'язків. Існуючим громадянським суспільствам приписують здатність ефективно протистояти авторитарним режимам, сприяти демократизації суспільства «знизу» та чинити тиск на авторитарні режими, змушуючи їх проводити політичні зміни. Таким чином, громадянське суспільство розглядається як сфера приватних і добровільних об'єднань – від сусідських комітетів за інтересами до різноманітних філантропічних організацій (Foley & Edwards, 1996).

Особливої актуальності набувають дослідження, у яких розглядаються проблеми взаємовідносин понять громадянин, громадянське суспільство та космополіт, або громадянин світу (C. Brown, 2000; Keane, 2003). Загальному

процесу становлення і розвитку громадянського суспільства, взаємодії його з державою та владою, його політичному й соціально-економічному змісту, громадянським свободам і правам, а також взаємодії громадян у межах встановлених державою демократичних процедур присвячено значну кількість праць (Adhikari & Heller, 2024; Adloff, 2017; Baća, 2024; Booth & Richard, 1998; DeLue, 2014; Edwards, 2009; Holsclaw, 2016; Jaysawal, 2013; Williamson, 2013), у яких автори подекуди доходять до діаметрально протилежних висновків.

Поняття «громадянин» та «суспільство» належать до фундаментальних категорій політичної філософії та соціології. Вони формувалися протягом тисячоліть і набували різних значень у різних культурах та історичних епохах. Згідно з енциклопедичним визначенням, «громадянин» (citizen) – це фізична особа, людина, яка є членом певної держави та є носієм відповідних прав і обов'язків, що встановлюються у цій країні. Такі права можуть надаватися на підставі народження або за іншими визначеними законом підставами. Крім того, громадянином може називатися особа, яка проживає у певному місті або місцевості. Також під цим поняттям розуміють особу, яка є членом держави або країни і має в ній законні права (Citizen. Cambridge Dictionary, n.d.).

Сукупність людей, які можуть бути громадянами або не бути ними, утворює певний соціум або суспільство. Згідно з тим самим енциклопедичним визначенням, «суспільство» (society) – це велика група людей, які організовано живуть разом, приймають рішення щодо облаштування свого життя, виконання певних видів діяльності, взаємодії, захисту та підтримання порядку. Усі люди разом у межах країни або групи подібних країн, незалежно від громадянства, можуть розглядатися як суспільство. Похідними є також поняття «високе суспільство» (high society), яке позначає частину суспільства, що складається з багатих, впливових і соціально престижних людей, або ж організацію, до якої можуть належати люди зі спільними інтересами. Суспільством також називають групу людей, які живуть у певній соціальній

системі, мають спільні цінності та ведуть подібний спосіб життя (Society. Cambridge Dictionary, n.d.).

Отже, суспільство може існувати без держави, тоді як поняття «громадянин» поза межами державного утворення існувати не може. Воно є похідним від держави, а основні його ознаки – права та обов'язки – встановлюються державою, а точніше владою, що діє в межах цієї держави. Це, безсумнівно, є ще одним аспектом обмеження свободи і вибору людини через надання їй певних прав і значно більшого обсягу обов'язків перед державою, яка ці права надає, тобто фактично перед колом осіб, що є носіями влади.

До таких обов'язків належать, наприклад, обов'язок сплачувати податки, обмеження щодо висловлення власної думки, регулювання сфер виховання і освіти, обмеження свободи пересування як у межах країни, так і за її межами, правила щодо публічних висловлювань про владу та державні символи, обмеження щодо здійснення певних видів професійної чи економічної діяльності тощо. Цей перелік може бути значно ширшим.

Водночас зазначені поняття не є змістовно сталими у історичному розвитку. Їхній зміст змінювався залежно від умов суспільно-економічних формацій, у межах яких вони формувалися або набували нових ознак. На цю тему написано значну кількість наукових праць, тому ми лише стисло окреслимо основні концепти таких змін.

Отже, основними ознаками досліджуваних понять є наступні.

Громадянин: має право голосу, право на участь у державному (публічному) управлінні, право на участь у демократичних процедурах, право на соціальний захист в усіх його проявах, обов'язок дотримуватися законів, обов'язок захищати свою країну, обов'язок працювати, сплачувати податки, дотримуватися правил поведінки та суспільного життя і багато інших.

Суспільство: система соціальних відносин, наявність спільних

цінностей, норм і правил поведінки, динамічність і здатність до саморозвитку, розшарування на різні соціальні групи, взаємодія з державою.

Саме цінності, інтереси, моральні якості, вроджені можливості та реалізовані задатки кожного члена суспільства є джерелом саморозвитку, гармонізації соціальних відносин, можливості колективної, ефективної праці з одного боку, а з іншого – призводять до майнового розшарування, експлуатації сильними слабших, породження кастовості та класів. У цьому і полягає нерозв'язна діалектична суперечність сутності самої людини, яку вона привносить у суспільне життя.

Таким чином, зауважимо, що поняття «громадянин» і «суспільство» є динамічними і змінюються з часом під впливом соціальних, політичних та економічних процесів. Проте їх основне значення залишається незмінним: громадянин – це індивід, який є членом певної держави і суспільства, а суспільство – це організована група людей, об'єднаних спільними інтересами, які можуть і не бути громадянами у прямому розумінні цього поняття.

Похідним від вищерозглянутих понять є поняття «громадянське суспільство». Згідно з енциклопедичним визначенням, «громадянське суспільство» – це інтегроване позначення усієї сукупності існуючих у суспільстві відносин, які не є державно-політичними, тобто такої сторони життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, яка перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання та регламентації (Knyazev, 2011).

Таке визначення викликає принаймні декілька зауважень. Перше – щодо логічної побудови самого формулювання, яке є суперечливим за своєю суттю на кшталт: «всієї сукупності існуючих у суспільстві відносин», а потім виявляється, що все ж таки не всіх «існуючих», а за винятком «державно-політичних». Тобто автор визначення фактично виключає людей із процесів демократичного врядування та участі у суспільних справах щодо організації

управління державою. Це означає, що ті, хто бере участь у демократичних процедурах, тобто сукупність громадян певної країни, не є «громадянським суспільством». Спостерігаємо класичний випадок порушення логічного закону, коли предмет визначення не може бути одночасно істинним та хибним.

По-друге, викликає глибокий сумнів теза, що суспільство або індивід, який є громадянином і носієм певних прав та обов'язків у певній державі, а сукупність таких індивідів становить громадянське суспільство, можуть існувати поза межами та сферою впливу держави, яка ці права і обов'язки формує. Тобто автор фактично стверджує, що можна жити в державі і водночас бути незалежним від неї, що по суті є логічним і правовим нонсенсом.

По-третє, суспільство є базою і джерелом виникнення влади. Влада дає можливість створити державу, а далі – механізм держави. Члени суспільства стають громадянами цієї держави, утворюючи громадянське суспільство, яке в подальшому може активно впливати на соціально-економічне життя та процеси управління державою. Тобто громадянське суспільство, з точки зору здорового глузду, має бути носієм цінностей та критерієм, за яким оцінюється діяльність влади та загальний стан справ у державі, а не існувати, згідно з визначенням, «відокремлено від держави», яка по суті заради і завдяки цьому суспільству існує.

На нашу думку, під поняттям «громадянське суспільство» доцільно розуміти усю сукупність індивідів, які є громадянами певної країни, є носіями прав і обов'язків стосовно держави, а держава в особі влади має права і обов'язки щодо громадянського суспільства і кожного індивіда, який є громадянином цієї держави.

Становлення і змістове наповнення поняття «громадянське суспільство» сягають глибокої давнини, а його повне формування як теоретичного конструкту відбулося в епоху Просвітництва. Історична ретроспектива вказує на наступні особливості становлення громадянського суспільства.

Античність. Ідеї громадянства та участі в управлінні державою зародилися у давньогрецьких полісах (містах-державах) та в Римській республіці. Концепція громадянина як активного учасника політичного життя та носія певних прав і обов'язків була закладена саме в цей період.

Середньовіччя. У середньовічному суспільстві, де домінувала церква і феодальні відносини, поняття громадянського суспільства було відсутнє у сучасному розумінні. Однак розвиток міст і становлення буржуазної економіки сприяли формуванню певних елементів громадянського суспільства.

Новий час. Епоха Просвітництва ознаменувалася відродженням інтересу до античної спадщини та розвитком ідей про природні права людини. Філософи цього періоду (Джон Локк, Жан-Жак Руссо та інші) розробили теоретичні основи громадянського суспільства, висуваючи ідею суспільного договору, поділу влади та індивідуальних прав, тобто приділяли увагу зовнішній формі, а не якості і змісту суспільних відносин, які в більшості, але у новому, більш завуальованому вигляді, зберегли усі ознаки поділу суспільства на касти та майнові класи.

Основними передумовами виникнення громадянського суспільства були наступні.

Розвиток торгівлі та промисловості. Економічні зміни, пов'язані з переходом від феодалізму до капіталізму, сприяли появі нових соціальних груп, які вимагали захисту своїх інтересів, у першу чергу ремісників, цеховиків, торговців, тобто основи майбутньої буржуазії.

Релігійні війни. Релігійні конфлікти, що охопили Європу в XVI–XVII століттях, підкреслили необхідність толерантності та взаємоповаги між різними групами населення.

Абсолютизм та монархія. Боротьба проти абсолютистських режимів і вимога обмеження державної влади, що фактично означало обмеження влади монарха, також сприяли розвитку ідей громадянського суспільства.

Таким чином, зміст поняття «громадянське суспільство» – це сукупність усіх громадян, їхніх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами між собою та із державою, які мають певні права і обов'язки по відношенню до держави, а держава і влада – до громадянського суспільства.

Слід відзначити, що такий розподіл є умовним, адже діалектика взаємодії цих понять свідчить, що всі, хто перебуває при владі і уособлює державу, водночас є громадянами, членами суспільства, а відтак – і членами громадянського суспільства. Різниця між такими громадянами полягає лише в обсягах володіння владою, займаних посадах, що уособлюється у наявних майнових та немайнових активах тощо.

Громадянське суспільство – це також сфера спілкування, взаємодії, самоорганізації і самоврядування «вільних індивідів» на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави та в якій переважають громадянські цінності. Парадокс полягає саме в тому, що держава і влада надають громадянському суспільству захист від них самих у вигляді законів, які вони можуть у будь-який момент скасувати, якщо в цьому будуть зацікавлені «вільні індивіди» із громадянського суспільства, які володіють реальною владою, майновими статками, землею у ньому. Тобто такі індивіди реально керують і державою, і громадянським суспільством, які є для них інструментом набуття влади, її легітимізації і які в подальшому будуть їх захищати від того ж самого громадянського суспільства.

Це і є змістом ще однієї діалектичної суперечності між громадянським суспільством і державою, які є проявом одного і того ж явища – організації та взаємодії людей з метою досягнення ними своїх приватних інтересів.

У контексті організації та соціальної взаємодії деякі вчені визначають це як механізм і до нього відносять: систему місцевого самоврядування, громадські об'єднання, суспільні рухи, публічну комунікацію тощо.

Тобто, ще раз підкреслюючи діалектичну єдність громадянського суспільства і держави, в якій повною мірою розкривається закон боротьби та єдності протилежностей.

Цікавим і неоднозначним є питання основних ознак громадянського суспільства. Згідно з тим же енциклопедичним визначенням, основними ознаками громадянського суспільства є: визнання головною цінністю суспільства людини, її інтересів, прав, свобод; рівноправність і захищеність усіх форм власності; економічна свобода громадян та їх об'єднань, вільний вибір форм здійснення підприємницької діяльності; свобода і добровільність праці на основі вільного вибору форм і видів трудової діяльності; надійна та ефективна система соціального захисту кожної людини; ідеологічна та політична свобода, наявність демократичних інститутів та механізмів тощо (Knyazev, 2011).

На нашу думку, усі ці тези є більше політичними гаслами та метою-ідеалом для ефективного функціонування будь-якої держави. Саме для їх досягнення мала б і створюватися держава, а сукупність індивідів стала б потім громадянами такої країни.

Ці ознаки можуть бути притаманними не тільки громадянському суспільству, а й будь-якому суспільству взагалі, а зокрема вони є ознаками сучасної «демократичної держави». Також, на нашу думку, до ознак громадянського суспільства необхідно віднести наступні.

Самоорганізація. Громадянське суспільство ґрунтується на добровільній самоорганізації громадян для вирішення спільних проблем і захисту своїх інтересів. Слід відзначити, що «самоорганізація» є похідною від синергії, яка є атрибутом громадянського суспільства у розумінні його як системи. На нашу думку, згідно із синергетичним підходом, самоорганізація – це здатність і стан громадянського суспільства до врівноваженості або сталості за певних соціально-економічних умов, які створюються у процесі об'єднання зусиль і є

результатом такого об'єднання (синергії). Потреба у самоорганізації виникає тоді, коли внаслідок флуктуацій, тобто внутрішніх і зовнішніх впливів, порушується сталість соціально-економічної системи держави, порушуються усталені або загальновизнані принципи соціальної справедливості, система або існуючий суспільний лад втрачають сталість, довіру народу, відбуваються різноманітні соціальні заворушення, які є проявами самоорганізації громадянського суспільства. Унаслідок цього система, держава або громадянське суспільство переходять у точку біфуркації, тобто вибору такого вектора дій, який забезпечить сталість системи.

Унаслідок його реалізації держава або громадянське суспільство набувають нових якостей і ознак, втрачаючи застарілі форми, можливо знищуючи державу і суспільний лад і в подальшому набувають нової сталості у новому змісті та формі, прийнятих умовах соціальної взаємодії.

Цей процес є циклічним, який виникає внаслідок необхідності вирішення назрілих суспільних суперечностей із запуском процесу самоорганізації громадянського суспільства, яке і є носієм і джерелом виникнення таких суперечностей.

Можливість і необхідність впливу на державу як інститут, похідний від громадянського суспільства. Громадянське суспільство взаємодіє з державою, тому не може бути незалежним від неї, але має усі можливості для самостійної діяльності і контролю над владою. Основною ознакою є колективна і індивідуальна свідомість громадянського суспільства за долю держави, яка є інструментом для громадянського суспільства в облаштуванні суспільних справ, висока освіченість та моральні норми поведінки в суспільстві, органічне поєднання індивідуальних та суспільних інтересів і цінностей, активна громадянська та людська позиція кожного члена соціуму, цінність кожного життя тощо.

Плюралізм. Громадянське суспільство характеризується

різноманітністю і єдністю інтересів, думок і цінностей, які не вступають у суперечність із морально-етичними догмами та традиціями народу, принципами соціальної справедливості, рівності у правах на життя та саморозвиток, його якості та рівня.

Активна участь у розбудові правової держави, контролі влади та колективному прийнятті рішень щодо найважливіших питань, що стосуються виживання: війни і миру, соціальної справедливості шляхом реалізації механізму прямого народовладдя. Існування громадянського суспільства неможливе без правової держави, яка має бути інструментом для забезпечення прав і свобод громадян.

Активна громадянська позиція та громадянська освіта. Громадяни в громадянському суспільстві беруть активну участь у політичному житті, контролюють діяльність влади і відстоюють свої права. Це можливо лише шляхом забезпечення всебічної громадянської освіти впродовж усього життя, яка, мабуть, має мати найвищий пріоритет у системі освіти будь-якої країни.

Отже, громадянське суспільство – це не просто сума індивідів, а система соціальної взаємодії, заснована на спільних цінностях і прагненні до самоврядування, самоорганізації тощо.

Визначальною складовою будь-якого суспільства є процеси соціальної взаємодії, адже саме вони визначають його змістову сутність, якість та ефективність комунікацій із владою, державою, а також взаємодію громадян між собою. Соціальна взаємодія – складний і всеохоплюючий процес, який ґрунтується на певних принципах і обумовлюється рівнем культури та освіченості громадян, традиціями, життєвим досвідом, поглядами та переконаннями, цінностями й інтересами – як індивідуальними, так і груповими.

Діалектика розглядає суспільство як систему, що постійно розвивається через взаємодію, боротьбу та єдність протилежностей. У межах одного

суспільства індивіди водночас об’єднуються та розділяються за певними ознаками, що створює як конфлікти, так і гармонійні зв’язки.

Взаємодія може бути як конструктивною, так і деструктивною, але загалом вона спрямована на організацію індивідів до спільної участі у справах задля досягнення суспільних цілей, таких як добробут, безпека, культура, або ж на ведення війн, підкорення одних груп іншими, застосування насильства тощо.

Будь-яка взаємодія може перетворитися на відкрите протистояння, боротьбу, яка виникає через суперечності інтересів (економічних, політичних, культурних): класову боротьбу, конкуренцію між професійними групами, етнічні чи релігійні конфлікти.

У будь-якому випадку досягнення цілей можливе лише через єдність певної групи шляхом об’єднання її членів на основі спільних цінностей, ідеалів та вірувань: патріотизму, спільної моралі, національної свідомості, релігії.

Саме усе це різноманіття об’єднує в єдине ціле низку протилежностей, результат яких проявляється через боротьбу і конфлікти, що є рушійною силою змін у суспільстві, тоді як їх єдність забезпечує тимчасову стабільність і можливість як подальшого розвитку і прогресу, так і подальшого регресу та деградації.

Зміни внаслідок такої соціальної взаємодії, які проявляються у соціумі з часом, можуть бути не тільки на краще (розвиток), але й на гірше (регрес, деградація), що можна спостерігати на прикладі багатьох відомих цивілізацій та держав минулого і сьогодення.

Тобто цивілізаційні процеси та процеси соціальної взаємодії не є лінійними і легко передбачуваними. Водночас саме на процесах соціальної взаємодії ґрунтуються різноманітні технології маніпуляції свідомістю мас.

Таким чином постає питання щодо визначення ціннісних ознак, які тією

чи іншою мірою здатні об'єднувати чи роз'єднувати людей і суспільство залежно від умов та їх змісту, тобто вони переважно є дихотомічними.

Об'єднувальні ознаки – це ознаки, які формують спільні ідентичності та сприяють згуртованості суспільства. Ними можуть бути наступні.

Економічна, правова, соціальна, гендерна тощо «рівність», яка тлумачиться як наріжний фактор забезпечення демократичної та правової держави. Принцип рівності перед законом і в правах забезпечує єдність громадян: право голосу, доступ до освіти, рівність статей, рівні можливості економічної та підприємницької реалізації задумів, пріоритет гуманістичних ідей та відсутність дискримінації за кольором шкіри, нацією, мовою тощо.

Братерство та взаємодопомога в суспільстві, доброта та співчуття, що проявляються у взаємній підтримці, солідарності та гуманізмі, які об'єднують людей у добровільні громадянські організації та ініціативи.

Мораль і духовність передбачають наявність у суспільстві спільних моральних цінностей та духовних орієнтирів, які об'єднують громадянське суспільство, створюють умови, в яких лише чесні, порядні, сміливі, розумні, ввічливі та толерантні громадяни користуються повагою та шаною.

Релігійні переконання. Спільна віра і релігійні практики сприяють об'єднанню людей навколо вищої мети пізнання Бога та життя згідно з Божими заповідями, що проявляється у повсякденній ритуальній практиці: релігійні свята, обряди.

Національна ідентичність по суті є усвідомленням фізичної належності до сукупності людей, які є носіями схожого генетичного коду, мають спільні фізичні, моральні та духовні риси і об'єднані спільною історією, культурою та мовою. Саме національна ідентичність проявляється у різноманітних національних символах і традиціях.

Ідеологія як інтегральна характеристика є найбільш пластичним суспільним феноменом, який формується внаслідок цілеспрямованих

інтелектуальних дій влади щодо формування у громадян спільної системи поглядів на суспільство, державу та його розвиток. Ідеологія формує ціннісні установки, мотиви та цілі кожного громадянина і вказує на ті шляхи, які, з точки зору влади, є найбільш прийнятними для здійснення соціальної взаємодії та досягнення пріоритетних цілей. Яскравими прикладами є демократичні чи соціалістичні ідеї, комуністичні ідеї, ідеї націонал-соціалізму, фашизму, расизму, релігійного екстремізму, гендерного та статевого плюралізму та багатьох інших концептів.

Внаслідок закладених дихотомічних основ у вищерозглянутих ознаках вони можуть призводити до абсолютно протилежних результатів як усередині одного громадянського суспільства, так і у взаємовідносинах між такими суспільствами.

Ці ознаки є джерелом виникнення не тільки усього соціального різноманіття, але й непримиренних світоглядних антагоністичних суперечностей, які у своїй найвищій фазі розвитку призводять до фізичного і духовного винищення людьми собі подібних.

Саме такі відмінності, доведені до найвищої міри неприйнятності, можуть призвести до поділу монолітного суспільства на групи, які перебувають у стані постійного протистояння і конфліктів. У подальшому таке протистояння може призвести до знищення держави або самого суспільства.

Результатами таких процесів є виникнення наступних суспільних явищ.

Соціальні страти – це поділ суспільства або об’єднання індивідів у однорідні групи за рівнем доходів, освітою та професійним статусом, які чітко розділяють людей на соціальні шари. Прикладом може бути стратифікаційний підхід, який виокремлює в громадянському суспільстві наявність низького, середнього і вищого класів, національних еліт (фінансових, наукових, політичних тощо), службовців, селян, осіб благородного походження або шляхти тощо.

Соціальні класи – це поділ громадян за економічними ознаками. Залежно від доходів та майнових статків встановлюється економічна нерівність, в основі якої лежить право власності на ресурси та засоби виробництва. Саме внаслідок такого поділу виникають соціальні класи на кшталт буржуазії та пролетаріату.

Ідеологічні переконання. Політичні чи філософські розбіжності поділяють суспільство на політичні партії, різноманітні громадські рухи та об'єднання, подекуди з однаковими або діаметрально протилежними світоглядними позиціями. Водночас усі вони постулюють одне незмінне гасло: «все, що вони роблять, вони роблять для блага та розвитку держави, підвищення добробуту громадян та захисту їх прав».

Ціль одна й та сама, але засоби та шляхи її досягнення змінюються залежно від політичної кон'юнктури та суспільної думки. Прикладів можна наводити безліч: ліберали, консерватори, радикали, комуністи, соціалісти, реваншисти, монархісти, націонал-соціалісти, демократи, республіканці тощо.

Етнічна ідентичність є одним із найбільш спекулятивних і мінливих концептів у контексті історично-цивілізаційних процесів зародження, становлення, розквіту, занепаду та зникнення націй і народів. Постійні міграційні процеси, змішані расові та національні шлюби, змішання культур, традицій і вірувань призводять як до виникнення нових етносів, так і до одночасного зникнення інших.

Цей процес є постійним, а така ідентичність має смислове навантаження лише в межах обмеженого часу та територій, адже у довгостроковій перспективі одні етнічні форми заміщують інші із незначними, але помітними змінами в генетичному коді.

Етнічна належність може бути як об'єднувальним, так і конфліктогенним фактором, що призводить до виникнення таких явищ, як расизм, націоналізм, фашизм тощо.

Релігійна належність та самоідентифікація є дуже давньою проблемою, яка обумовлена змістом відповідних релігійних вчень, що визначають світоглядні домінанти, стереотипи поведінки, ставлення до світу, трактування понять добра і зла тощо. Саме розбіжності у віруваннях можуть спричиняти конфлікти між людьми впродовж тисяч років. Приклад: християни, мусульмани, атеїсти, буддисти, індуїсти, іудеї тощо.

Отже, схожість і відмінність – це діалектична єдність. Відмінності є основою індивідуальності, яка сприяє розвиткові суспільства через конкуренцію та нові ідеї, але може за певних обставин призвести до виникнення нездоланних суперечностей, які знаходять свій розв'язок лише через фізичне знищення опонента і які закладені у самій їх природі.

Водночас схожість, подібність і єдність як цінність забезпечують гармонію, обмежують конфлікти та дозволяють людям співпрацювати для досягнення спільних цілей.

Ідеал громадянського суспільства – це баланс рівності, різноманітності, схожості та відмінностей, який дозволяє враховувати інтереси всіх людей і груп без втрати єдності та гуманістичної сутності кожного громадянина.

Саме такий баланс є складним для реального досягнення, а ключовою для пояснення такого стану речей є теорія соціальних класів.

Соціальні класи – це великі групи людей у суспільстві, які відрізняються одна від одної за економічними, соціальними, політичними та культурними ознаками.

Ключовими характеристиками поділу на класи є наступні.

Місце в системі виробництва, яке визначає віднесення особи до певного класу за ознаками наявності приватної власності на засоби виробництва, землю або виключно праці за наймом.

Рівень доходів і багатства, що визначає кількість ресурсів, якими володіє окрема особа або група. Вони можуть виражатися у грошових ресурсах,

фінансових інструментах, рухомому і нерухомому майні, корпоративних правах тощо.

Соціальний статус, який отримується внаслідок права народження, професійної діяльності, освіти чи майнового становища і визначає позицію в ієрархії престижу. По суті він є похідним від двох попередніх ознак.

Влада та вплив, що визначають здатність особи або групи впливати на політичні й економічні рішення в державі та суспільстві.

Влада є інструментом для отримання багатства та джерел доходів, їх подальшого утримання і забезпечення безпеки, які (багатство, доходи, соціальний статус) у подальшому дозволяють здобувати легітимну владу через демократичні процедури. У свою чергу доходи і багатство забезпечують високий рівень влади у суспільстві та вплив на соціальні й економічні процеси, що дозволяє отримувати політичну владу і контролювати державну владу.

На нашу думку, первинною є влада, яка в історичному аспекті у більшості випадків отримується внаслідок володіння індивідом унікальними навичками, що виокремили його із соціального середовища і надалі дозволили примножувати багатство та формувати джерела доходів. У подальшому ці два концепти існують у єдності: без влади немає багатства, а без багатства – влади.

У зв’язку з цим закономірно постає питання щодо глибинних причин соціальної нерівності та механізмів поділу суспільства на різні групи. Протягом тривалого історичного періоду науковці намагалися пояснити природу такого поділу, що призвело до формування різноманітних теорій соціальної стратифікації та соціальних класів.

Походження теорії соціальних класів сягає сивої давнини. Античні погляди на соціальну нерівність були закладені ще в античній Греції та Римі, у яких існував закріплений законом поділ суспільства на вільних громадян, рабів, аристократію та плебеїв. Платон і Аристотель визначали ієрархію суспільства та поділ його на класи як природну необхідність з метою

забезпечення суспільного порядку та ефективного функціонування держави.

У середньовічний період соціальний поділ ознаменований феодальним устроєм організації соціуму, у якому панувала система станів: дворяни, духовенство, селяни. Цей поділ базувався на привілеях, визначених походженням, правом народження і релігією.

З утвердженням капіталізму та появою буржуазії і найманої праці виникає сучасне уявлення про класи як групи з різними можливостями та рівнем доступу до ресурсів, які обумовлюють реальне багатство та владу.

У сучасній соціології та політичній економії сформувалося декілька концептуальних підходів до пояснення соціальної стратифікації. Найбільш впливовими серед них є марксистська, веберівська, функціоналістська та конфліктологічна теорії.

Наразі існує низка теорій, які пояснюють причини та ознаки поділу суспільства на соціальні класи. Найвагомішою серед них є марксистська теорія, засновниками якої є К. Маркс та Ф. Енгельс (Engels et al., 1995), у якій ключовою ідеєю є теза про те, що суспільні класи формуються на основі відносин до засобів виробництва.

За даною теорією основними класами при капіталізмі є пролетаріат та буржуазія. Остання є реальним власником засобів виробництва і отримує прибуток через експлуатацію найманої праці, тобто пролетаріату. Пролетаріат – це наймані працівники, які продають свою робочу силу.

Між цими двома класами існує невирішувана суперечність, яка обумовлює конфліктну природу класів. Водночас боротьба між буржуазією та пролетаріатом є рушійною силою суспільного розвитку, як правило через революції, війни та насильницьку зміну суспільного ладу.

Веберівська теорія (Weber, 2012, 2016, 2020) дещо розширює марксистську у частині того, що поділ на класи відбувається не лише за економічними чинниками, але й за статусом і владою. На думку М. Вебера

існує три виміри соціальної стратифікації: економіка (матеріальні ресурси), соціальний статус (престиж), влада (здатність впливати на рішення). Вебер критикував Маркса за надмірну увагу до економіки, стверджуючи, що культурні й політичні фактори також є важливими.

Слід відзначити, що первинними факторами поділу суспільства все ж таки є економічні чинники, адже престиж, влада і решта ознак у сучасному суспільстві є похідними від права власності на засоби виробництва, а у ширшому розумінні – від інституту приватної власності.

Зауважимо, що ми не маємо на увазі престиж спортсменів чи відомих акторів, які мають високий соціальний імідж та є багатими людьми, іноді залучаються до управління державою, стають депутатами і таким чином наділяються певною владою. Йдеться про той клас суспільства, який володіє правами приватної власності на реальні засоби виробництва, технології та ресурси, а отже впливає на політичну і державну владу, а по факту формує її на власний розсуд.

Теорія функціоналізму (Davis & Moore, 2017) стверджує, що соціальна стратифікація є функціональною та необхідною. Різні класи виконують притаманні їм важливі функції для суспільства. Наприклад, еліта забезпечує управління, робітничий клас – виробництво. Згідно з цією теорією соціальна нерівність і поділ на класи обумовлені природою здійснюваної кожним класом соціально корисної діяльності, а «складні й важливі» ролі вимагають відповідних винагород, що виправдовує соціальне розшарування та майнову дискримінацію.

Означена теорія має багато спірних та логічно суперечливих тез, які неможливо узгодити між собою. Наприклад, вона не здатна переконливо пояснити виникнення та існування так званого «дозвільного або бездіяльного класу», який описаний Т. Вебленом у праці «Теорія бездіяльного класу» (Veblen, 1899).

Однією з постмарксистських теорій є теорія конфлікту (Dahrendorf, 1957, 1993, 1997, 2005), у якій ключовою ідеєю є протистояння, що виникає не лише між власниками і працівниками, але й між різними соціальними групами, які борються за владу та місце на олімпі соціальної ієрархії.

По суті, дана теорія є діяльнісним аналогом функціональної теорії, адже стверджує, що поділ на класи з'являється внаслідок конфліктів. Водночас вона не наголошує на причинах таких конфліктів, які криються у сутності самої людини та системі суспільних цінностей. На першому місці серед них є матеріальні статки, престиж, політична та державна влада та інші похідні від них блага. Слід зауважити, що джерелом формування таких благ і цінностей є все ж таки влада, обумовлена персональними здібностями особи, а також приватна власність на засоби виробництва.

У сучасному суспільстві предметом конфліктів, які обумовлюють боротьбу «усіх проти усіх», є бажання осіб із кожної соціальної групи мати більше грошей, поваги, престижу, вищий рівень і якість життя, політичний вплив, доступ до освіти, якісної медицини, володіння землею, технологіями, активами тощо. Різниця полягає лише в розмірі ставок для кожної соціальної групи: для безхатніх це може бути боротьба за кращий смітник в елітному районі, а для фінансових еліт – боротьба за ресурси (нафту, газ, корисні копалини) у вигляді військового протистояння держав із знищенням мільйонів людей і перерозподілом геополітичної карти світу.

Отже, комплексний підхід до поділу суспільства на соціальні класи полягає у врахуванні усіх можливих ознак, які дозволяють класифікувати особу та віднести її до певної соціальної групи саме за відмінностями, а не за схожістю. При цьому підкреслюється рівень економічної нерівності, право власності на засоби виробництва та основні ресурси, рівень і якість освіти, професійний статус, культурні та релігійні відмінності, стиль і якість життя, звички і традиції, рівень політичного впливу та доступу до влади тощо.

Таких ознак може бути безліч, якщо використовувати функціональний, системний, процесуальний та інші підходи до створення класифікаційних схем. Слід відзначити, що усі вони мають певний сенс залежно від завдань дослідження.

Сьогодення переконливо свідчить, що соціальні класи залишаються важливим елементом структури будь-якого суспільства. Вони виникають із нерівного розподілу ресурсів і влади (адже механізм перерозподілу суспільних благ також регулюється національними та наднаціональними елітами), що породжує як співпрацю, так і конфлікти.

Вивчення соціальних класів дозволяє зрозуміти механізми функціонування суспільства, а також шукати шляхи послаблення негативного впливу соціальної нерівності на процеси сталого соціально-економічного розвитку та життєдіяльності громадянського суспільства і держави.

Таким чином, аналіз різних підходів до розуміння соціальної стратифікації та класової структури суспільства свідчить про складність і багатовимірність процесів соціальної організації. Економічні, політичні, культурні та ідеологічні фактори формують складну систему взаємодій, яка визначає структуру громадянського суспільства та характер його відносин із державною владою.

Отже, підводячи підсумки даного підрозділу нашого дослідження, слід відзначити, що громадянське суспільство як сукупність людей – громадян у межах певної держави, які об’єднані певними правами і обов’язками по відношенню до неї, а держава – до них, внаслідок своєї структури, внутрішніх і зовнішніх умов існування та закладених у його природу діалектичних суперечностей не здатне гарантувати своїм членам безпеку, прийнятний рівень соціальної справедливості, раціональну економічну свободу та комфортне існування, які постулюються як вища цінність держави і закріплюються у конституційних нормах.

На нашу думку, ця властивість притаманна будь-якому громадянському суспільству незалежно від того, якою є соціально-економічна формація та устрій держави.

Хоча правниками, економістами, політологами і політиками наголошується, що саме громадянське суспільство має бути тим стрижнем, який забезпечує функціонування держави на користь усіх і кожного, водночас усередині самого громадянського суспільства, у його сутності, існують невирішувані діалектичні суперечності, обумовлені природою існування людини.

Несприятливі умови фізичного світу, боротьба за виживання, конкуренція за обмежені ресурси та інші фактори створюють ситуацію, коли лише об'єднавшись і докладаючи спільних зусиль люди можуть забезпечити собі прийнятний рівень життя. Водночас таке об'єднання потребує координації та організації, керівництва, що, у свою чергу, обумовлює необхідність добору кращих представників соціуму для виконання цих функцій. Добір полягає у виборі відповідних до ситуації людей за фізичними, інтелектуальними та вольовими ознаками, які дозволяють їх носіям оволодіти усією повнотою влади по відношенню до інших. Унаслідок цього відбувається перехід від природної нерівності до соціальної нерівності та розшарування за суб'єктивними ознаками, які індивід набуває внаслідок соціалізації. Задовольнивши первинні базові потреби, виникає потреба у задоволенні вищих потреб: слави, визнання, накопичення багатства заради нього самого і здобуття ще більшої влади, об'єднуючись із людьми зі схожими цілями та життєвими установками.

Цей процес є циклічним, але відбувається за різних умов і породжує протистояння між членами соціуму, які прагнуть заволодіти найпотужнішим інструментом – політичною та державною владою. У подальшому, із застосуванням цих інструментів, громадянське суспільство саме стає

інструментом для придушення тих членів соціуму, думки і настрої яких не вписуються у загальну парадигму і ідеологічний концепт поведінки більшості.

Отже, громадянське суспільство стає і середовищем, і інструментом у руках влади щодо придушення прав і свобод громадян, які не згодні з владою і мають власну думку щодо векторів розвитку держави, і, що найголовніше, бажають очолити суспільство на шляху до прекрасного і заможного майбутнього.

Уся палітра емоцій, надій, прагнень, віри та розпачу знаходиться у процесах взаємодії між громадянами та громадянським суспільством, з одного боку, а з іншого – владою і державою, що і стане предметом розгляду в наступному підрозділі нашого дослідження, де буде проаналізовано взаємодію влади, державних інститутів та громадянського суспільства в контексті сучасних соціально-політичних процесів.

1.3. Взаємодія держави та суспільства: боротьба та єдність протилежностей

Дуже важко уявити собі громадянське суспільство, державу і владу, які б співіснували у повній гармонії, мирі та злагоді. Системні, функціональні, процесуальні, майнові, ціннісні, ідеологічні, економічні та безліч інших суперечностей обумовлюють характер взаємодії між членами соціуму, владою і громадянським суспільством, між кожним громадянином і державою.

Загалом спільні цінності, мета, прагнення кращого життя об’єднують людей і суспільство для продуктивної співпраці щодо розвитку кожної соціально-економічної сфери держави. Водночас держава і влада, наділені широкими повноваженнями від громадянського суспільства, відіграють у цих процесах керівну та організуючу роль в особі трьох гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової.

Єдність поглядів на вектори розвитку суспільства та держави

обумовлена змістом боротьби між провладними групами, боротьбою всередині них, а також боротьбою між членами громадянського суспільства та між громадянським суспільством і владою.

Єдність, яка консолідує людей у групи, що, у свою чергу, вступають у протистояння з іншими групами – провладними або опозиційними, – обумовлена спільністю приватних інтересів, цінностями, переконаннями, традиціями, релігійними віруваннями.

У цій боротьбі та взаємодії є одна спільна риса: усі прагнуть кращого майбутнього, але бачать шляхи його досягнення по-різному. І навіть якщо способи однакові, прагнення очолити ці процеси і впливати на формування та розподіл суспільних благ фактично не залишає шансів на безконфліктне вирішення суспільних справ. Бажаючих багато, але державних і керівних посад, високих доходів, можливостей для успішного бізнесу – тобто ресурсів для задоволення інтересів усіх членів суспільства – апріорі, за будь-якої відомої соціально-економічної формації, не вистачає і не може вистачити.

Увесь спектр суспільних процесів породжує подекуди настільки антагоністичні погляди на організацію соціально-економічного життя, що це призводить до необхідності фізичного захисту держави від руйнівного впливу громадянського суспільства, а громадянське суспільство, у свою чергу, потребує захисту від держави та влади – особливо від тих її представників, які прагнуть узурпувати владу і трансформувати демократію в автократію чи тиранію.

Увесь історичний шлях людство гойдається на шальках соціально-політичних терезів: від лібералізму до автократизму, від комунізму до капіталізму, від державного капіталізму до демократичної держави тощо.

Втримати рівновагу – зберегти, з одного боку, державу і владу, яка стоїть на захисті інтересів своїх громадян, а з іншого – сформувати громадянське суспільство, яке зацікавлене в існуванні держави і здатне контролювати

національні еліти, – є надскладним завданням, що вирішується лише в процесах взаємодії громадянського суспільства, держави та влади.

Пошук балансу сил, дієвих механізмів запобігання формуванню «держави в собі і для себе», з одного боку, та збереження громадянського суспільства в межах уявлень про культуру і добро, недопущення його деградації до «тваринних станів», з іншого боку, є актуальною проблемою, яка такою і залишатиметься у довгостроковій перспективі.

У сучасних умовах ці суперечності набувають нових форм, що відображається у трансформації підходів до державного управління та взаємодії держави і громадянського суспільства. Розглянемо зміст останніх досліджень із зазначеної проблематики.

На думку науковців, останні кілька десятиліть ознаменовані виникненням нової форми врядування, яка прийшла на зміну адміністративно-командним методам формування та реалізації державної політики. Спільне або публічне врядування, як його стали називати, об'єднує державні та приватні зацікавлені сторони на різноманітних цифрових колективних форумах. Громадянське суспільство разом із державними установами беруть участь на рівних у прийнятті рішень, орієнтованих на консенсус (Ansell & Gash, 2008; Borras, 2001; Calhoun, 1993; Chandhoke, 2007; Diamond, 1994; Evans, 1996; Fox et al., 2023b; Simon, 2013). Науковці визначили низку факторів, які мають вирішальне значення в самому процесі співпраці та соціальній взаємодії. Ці фактори включають діалог віч-на-віч, який ґрунтується на довірі та взаємоповазі, розвиток прихильності та спільного розуміння. Встановлено, що доброчесність створює такий цикл співпраці, який має тенденцію до її зміцнення, спільні форуми дискурси зосереджуються на «маленьких перемогах», які поглиблюють довіру, прихильність і спільне розуміння. Активному науковому дискурсу піддаються наслідки різноманітних соціальних моделей конфліктних ситуацій, у яких народжуються наукові рекомендації для практиків у сфері спільного врядування

(Chadwick & May, 2003; Espejo, 2018; Foley & Edwards, 1996; Hammer, 2013; M. M. Yang, 1989).

Наразі, великої уваги науковцями надається проблемі співіснування громадянського суспільства та держави в умовах державного капіталізму та авторитаризму. Особливу цікавість викликає становлення і розвиток громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах та країнах із комуністичним рухом на чолі державної влади. Дослідження китайського громадянського суспільства поділяють на дві категорії: структурно-орієнтовані та агенте-орієнтовані. Обидва підходи визнають домінуючу позицію держави в обмеженні політичного простору для участі громадянського суспільства, але вони відрізняються у своєму розумінні відносин між державою та громадянським суспільством. Основним завданням структурно-орієнтованого підходу є аналіз того, як автономія організацій громадянського суспільства формується під впливом їхнього структурного становища по відношенню до держави. З іншого боку, дослідники, орієнтовані на агентний підхід, відкидають аналітичний фокус на структурній автономії. Натомість вони спираються на більш тонке розуміння авторитарного, але немонолітного контексту в Китаї та аналізують, як організації громадянського суспільства розробляють конкретні стратегії, щоб мати змогу діяти в обмеженому політичному просторі. Зокрема, дослідники, орієнтовані на агентську діяльність, проаналізували два способи, якими організації здійснюють агентську діяльність: шляхом стратегічного розвитку формальних чи неформальних зв'язків з державними акторами та шляхом залучення громадян до публічної сфери з метою підвищення їх обізнаності та висловлення своєї позиції з питань соціально-економічного розвитку країни, захисту своїх прав та свобод (Arnoldi et al., 2019; do Vale & Costa, 2024; Duckett, 2020; Gleiss & Saether, 2017).

Останніми роками активно просувається та доводиться теза про існування «державного капіталізму», який розуміється, як економічна система, в якій

держава функціонує як провідний економічний суб'єкт і використовує ринки насамперед для отримання політичної вигоди постулюється, як нова форма капіталізму. У низці робіт досліджуються сутність природи «державного капіталізму», з огляду претензій на його новизну, особливостей його функціонування та взаємодії із громадянським суспільством (Alami et al., 2021, 2022; Alami & Dixon, 2020; Aligica & Tarko, 2012).

Як зазначають дослідники, сучасні держави вирізняються широтою та глибиною державного регулювання приватних справ (Borras, 2001; Hartley, 2018; Pérez-Díaz, 2014; Zhang & Lee, 2020). Як правило, державна спроможність та ефективність державної влади ґрунтується на щільних контактах між державою та населенням, яке вона прагне контролювати. Науковці стверджують, що ефективне публічне управління ґрунтується на якісній взаємодії між державою та суспільством, знижуючи трансакційні витрати, пов'язані з реалізацією державної політики. Автори доводять, що громадянська освіта та грамотність відіграє важливу роль у політичному розвитку не лише через посилення лояльності громадян до держави, але й через зниження мовних бар'єрів та бар'єрів людського капіталу на шляху взаємодії між державою та суспільством.

Не залишаються поза увагою дослідників проблеми теорії політичних можливостей, корупції в органах державної влади та реакції на неї з боку громадянського суспільства, досліджуються наслідки прийняття певних політичних рішень, які викликають посилення рухів соціального протесту (Haryanto, 2020; Meyer & Minkoff, 2004; Robert & Walling, 2023; Rothstein, 2011). Результати системного аналізу соціальних протестів щодо відстоювання своїх громадянських прав, організаційного становлення таких протестів та їх політичних результатів вказують на значні відмінності залежно від широкого чи вузького розуміння структури політичних можливостей взаємодії між суспільством та владою, механізмів, за допомогою яких можливості

перетворюються на дії супротиву рішенням влади.

Отже, взаємодія громадянського суспільства та держави є основним базисним компонентом їх соціально-економічного розвитку, рушійною силою змін, зміст якої найбільш чітко усвідомлюється через розуміння дії діалектичного закону боротьби та єдності протилежностей. В нашому дослідженні ми розглядаємо саме взаємодію громадянського суспільства та держави тому, що це поняття є значно ширшим за обсягом і включає в себе усі похідні: співпрацю, кооперацію, протистояння тощо, адже усі вони можуть бути охарактеризовані як взаємодія із певною спрямованістю та емоційне-соціальним забарвленням, тобто бути конструктивною або деструктивною в залежності від цілей та завдань однієї із контактуючих сторін. Згідно енциклопедичного визначення «взаємодія» це фізичний, уречевлений, цілеспрямований дійовий акт між людьми, групами людей або їх представниками, які за допомогою органів відчуттів здійснюють комунікацію за встановленими правилами і отримують відповідь-реакцію на комунікативний вплив (Interaction. Cambridge Dictionary, n.d.). Взаємодія це двосторонній та зворотний процес який має певні форми та зміст. А щодо взаємодії громадянського суспільства та держави, то він додатково регламентується не тільки звичаями та традиціями, але й певними нормами права, які закріплені на законодавчому рівні. Тобто держава і влада встановлює підстави, форми, зміст такої взаємодії, вносить ознаки класичної бюрократії в цей процес, ускладнюючи його з метою усунення другорядних або незначущих з її точки зору підстав звернення громадян до влади, а влади до громадян. Слід відзначити, що взаємодія в даному контексті відбувається тільки між людьми, які з однієї сторони, є представниками громадянського суспільства, а з другої, є представниками влади, які уособлюють державу та провладні групи, які фактично здійснюють управління суспільними справами. Взаємодія громадянського суспільства і держави в розумінні змісту даних понять є абстракцією, якою ми оперуємо для визначення найбільш визначальних,

об’єктивних ознак цього феномену без необхідності зайвої деталізації усіх можливих їх варіантів.

Взаємодія держави та суспільства – це динамічний процес, що виражає взаємозалежність та взаємний вплив між інститутами державної влади та громадянським суспільством. Держава створюється суспільством для виконання певних функцій, таких як забезпечення безпеки, реалізація прав і свобод, управління економікою. Суспільство, у свою чергу, залежить від держави через сфери регулювання, прямого владного впливу, захисту заради стабільності, а також примусу та обмежень, спрямованих на гарантування мінімального рівня прав і свобод для всіх.

Виходячи з розуміння сутності понять «держава», «влада», «громадянське суспільство», можемо окреслити основні передумови, які обумовлюють необхідність взаємодії між ними, визначають її форми, зміст, необхідність правової регламентації та наслідки, що можуть мати як прогресивний, так і контрпродуктивний характер.

На нашу думку, прогресивний характер такої взаємодії значною мірою ґрунтується на дещо штучній і відірваній від реальності теорії суспільного договору, згідно з якою влада і держава є продуктом консенсусу всередині суспільства – незалежно від майнового розшарування, соціального статусу чи класової належності. Фактично це означає, що навіть раби, знедолені чи неосвічені мали можливість висловити свою думку, яка була врахована тими, хто реально здійснював управління. Така модель передбачає згоду всіх на правове закріплення свого соціального становища заради стабільності: багатший продовжує збагачуватись, а бідний – залишатися у своєму становищі.

Якими ж є основні тези, що відображають природу виникнення такої взаємодії між державою і суспільством, зокрема громадянським, а також її позитивні й негативні риси, які утворюють єдність протилежностей і,

відповідно, породжують боротьбу та протистояння? Наведемо ті, які, на нашу думку, є визначальними. Ці положення мають одночасно нормативний і критичний характер, відображаючи як декларовану, так і реальну природу взаємодії держави та суспільства.

Держава виникає як наслідок суспільної згоди, тобто внаслідок первинної взаємодії між членами суспільства щодо необхідності інституційного регулювання та встановлення правил спільного існування.

Люди свідомо обмежують свою свободу та передають частину своїх прав владі для забезпечення порядку і безпеки, подекуди захищаючи себе від самих себе, встановлюючи правила взаємодії.

Влада реалізується «кращими» представниками суспільства через механізми, сформовані законодавством, яке, по суті, створюється ними ж за формулою «для себе і через себе», закріплюючи правила взаємодії у формі загальнообов'язкових норм права.

Доцільність взаємодії обґрунтовується створенням видимості залежності держави від суспільства, що проявляється через фінансування держави за рахунок податків. Водночас саме держава визначає їх види і розміри, часто без реальної згоди суспільства, обґрунтовуючи це необхідністю забезпечення суспільного блага, яке на практиці не завжди відповідає цій меті.

Ефективність взаємодії підтримується механізмами легітимації влади, коли за рахунок зібраних податків фінансуються демократичні процедури (вибори, інститути представництва), що створює ілюзію «народної влади». При цьому значна частина ресурсів концентрується у суб'єктів влади, які де-юре є «слугами народу», а де-факто виступають як його управлінці.

Взаємодія є необхідною, оскільки без громадянського суспільства держава втрачає реальну соціальну основу, а групи, що володіють владою та ресурсами, не здатні їх відтворювати без участі інших членів суспільства. Водночас розвиток технологій, роботизації та штучного інтелекту потенційно

змінює цю залежність.

Взаємодія обумовлена потребою у безпеці, оскільки держава виступає як механізм захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз, які вона ж частково й продукує самим фактом свого існування. Це створює замкнуте коло, у якому держава обґрунтовує власну необхідність.

Держава формує правову основу суспільних відносин, сприяє розвитку через інвестиції в інфраструктуру, освіту та медицину (переважно за рахунок ресурсів самого суспільства). Водночас історичний досвід свідчить про численні випадки прийняття неефективних або репресивних законів, що обмежували права і свободи громадян.

Держава виступає як механізм захисту інтересів, однак із її розвитком формуються «державні інтереси», які часто збігаються з інтересами правлячих соціальних груп. Найбільш поширеними є інтереси у забезпеченні безпеки, соціальної стабільності, реалізації політичних прав та свобод, які водночас виконують функцію легітимації влади.

Отже, вище ми розглянули ті причини, які обумовлюють необхідність конструктивної або продуктивної взаємодії громадянського суспільства та держави, адже об’єднання ресурсів, зусиль та праці мільйонів людей дає вагомий результат у підвищенні рівня та якості життя, робить його комфортнішим, створює умови для індивідуального духовного і фізичного розвитку кожного. Водночас взаємодія між державою, владою і громадянським суспільством не завжди є безконфліктною і може супроводжуватися насильством, руйнацією та знищенням людей заради відстоювання політичних, релігійних або інших переконань. Причини цього можуть бути різними і залежать від інтересів та намірів суб’єктів взаємодії. Основними деструктивними проявами є наступні.

Держава може бути інструментом тиску на суспільство, а суспільство – на державу. У першому випадку авторитарні режими придушують свободи

громадян, у другому – громадяни прагнуть змінити характер відносин із владою, зазвичай із метою покращення соціально-економічних умов і забезпечення соціальної справедливості.

Зловживання владою призводить до надмірного втручання держави в усі сфери життя та встановлення тотального контролю. Це відбувається за умов слабкого суспільного контролю, нерозвиненості громадянських інститутів і відсутності соціальної єдності.

Корупція та неефективне управління виникають тоді, коли суспільство не контролює владу, а частина його представників навіть підтримує такі практики як інструмент досягнення матеріального добробуту та соціального статусу, перетворюючи їх на своєрідний «соціальний ліфт».

Неефективність управління спричиняє відчуження громадян від влади, формує недовіру і протистояння, у якому провладні групи прагнуть зберегти статус-кво, а незадоволені – змінити його, нерідко насильницьким шляхом.

Взаємодія є деструктивною, коли більшість населення не підтримує політику влади. У періоди політичної або соціально-економічної кризи легітимність державних інститутів ставиться під сумнів, що може призвести до руйнації державності та зміни владних еліт. У таких умовах суспільство здатне формувати альтернативні форми самоорганізації (громадські рухи, об’єднання).

Силова взаємодія може бути наслідком неефективності державних механізмів. Влада не завжди здатна або не зацікавлена реагувати на суспільні запити, використовуючи бюрократію як інструмент збереження вигідного соціально-економічного порядку. Соціальні групи, що формують владу, здійснюють ідеологічний вплив на суспільство, зокрема через контроль над засобами масової інформації.

Важливим фактором є глобалізація, яка зменшує роль окремих держав у вирішенні глобальних проблем, тоді як транснаціональні корпорації, навпаки,

посилюють свій економічний і політичний вплив.

Таким чином, взаємодія держави та суспільства характеризується постійною динамікою, що зумовлена єдністю та боротьбою протилежностей: держава залежить від підтримки громадян, а суспільство отримує певні вигоди від використання інструментів державної влади.

Ідеальна модель передбачає баланс інтересів: держава забезпечує права і свободи, а суспільство контролює та коригує діяльність влади з метою недопущення її зловживань.

Взаємодія між громадянським суспільством, окремим громадянином і державою здійснюється через посередництво влади – фізичних осіб, наділених владними повноваженнями, які, як правило, обіймають посади у державних інституціях, що належать до різних гілок влади: виконавчої, судової, правоохоронної тощо. Такі особи здійснюють свою діяльність у межах наданих їм прав і обов'язків. Водночас доцільно розмежовувати функції інституцій і діяльність конкретних посадових осіб, які фактично перебувають у трудових відносинах із державою.

Практика свідчить, що у багатьох країнах значна частина державних інституцій виконує формальні функції, а посадові особи не завжди беруть участь у розробленні та реалізації управлінських рішень, спрямованих на розвиток суспільства. Організація влади – це спосіб упорядкування та функціонування владних відносин у суспільстві з метою управління, забезпечення стабільності та сталого соціально-економічного розвитку.

У демократичних державах джерелом влади є народ, в авторитарних – правитель або вузьке коло осіб. В обох випадках влада ґрунтується на силі, волі та здатності організованих груп впливати на суспільні процеси.

Це проявляється у символічних і практичних формах: праві видавати нормативні акти, приймати рішення, делегувати повноваження іншим особам. Якість таких рішень значною мірою залежить від рівня освіти, компетентності

та цінностей носіїв влади. Суб'єктами влади є державні органи та органи місцевого самоврядування, а об'єктами – суспільство, соціальні групи та інституції. Реалізація влади здійснюється через законодавчу, виконавчу та судову системи, які і є основними каналами взаємодії з громадянським суспільством.

Особливості взаємодії визначаються формою державного устрою, рівнем бюрократії та правовими процедурами, що регламентують комунікацію між владою і громадянами. Фактично саме владні інститути встановлюють правила цієї взаємодії, які суспільство змушене приймати.

Унітарні держави, завдяки централізованій системі управління, теоретично мають створювати більш ефективні механізми взаємодії, однак на практиці розвинений бюрократичний апарат часто нівелює ці переваги.

У федеративних і особливо великих за територією державах взаємодія з центральною владою є складною і не завжди необхідною для вирішення локальних проблем. Це призводить до ситуації, коли влада функціонує відносно автономно, а громадянське суспільство – окремо, сподіваючись на виконання владою своїх обов'язків без реальних механізмів контролю.

Бюрократичні процедури часто створюють замкнуте коло: звернення громадян передаються між різними рівнями влади без ефективного вирішення проблем. У таких умовах офіційні механізми контролю виявляються недостатніми, а реальний вплив громадян на владу є обмеженим, а подекуди і не можливим.

Єдиним «дієвим» способом контролю влади з боку громадянського суспільства, на думку борців «за свободу», залишається пряме насилля по відношенню до осіб, що обіймають відповідні посади: революції, страйки, інші заходи, але не такі, що санкціоновані владою і проводяться у встановлений нею спосіб. Але, як свідчить досвід, це не є «абсолютно дієвим способом» вплинути на владу, а є лише можливістю дати вихід емоціям

громадян у процесі ходьби та викрикування лозунгів. Взаємодія громадянського суспільства та влади є дієвою лише тоді, коли громадянське суспільство повністю не довіряє владі, контролює її, а кара за порушення законів і норм соціальної справедливості є жорсткою і невідворотною. Як свідчать наші попередні дослідження, стратегія взаємодії влади і громадянського суспільства на основі недовіри і персональної відповідальності посадових осіб є більш дієвою (Гасюк Ігор & Баюк Микола, 2023).

Отже, на взаємодію між державою, владою та громадянським суспільством впливає низка наступних факторів.

Сутність організації влади – її централізація, у вигляді концентрації повноважень на рівні центральних органів для забезпечення єдності управління. Рівень децентралізації влади, тобто передача частини повноважень місцевим органам влади для наближення до потреб населення. Механізм розподілу влад, за яким законодавча, виконавча та судова гілки діють незалежно одна від одної та забезпечують можливість звернення громадян до кожної з них з метою впливу на іншу гілку: звернення до народних депутатів (законодавча гілка) з метою внесення змін у діяльність судів (судова гілка) тощо.

Механізми організації влади, її конституційний устрій, основний закон, який визначає розподіл і реалізацію владних функцій та місце громадян і громадянського суспільства в цих процесах.

Інституційний механізм як сукупність державних органів, які реалізують владу (парламент, уряд, суди, державні установи) і визначають порядок взаємодії з ними громадян та громадянського суспільства.

Правова система, яка регулює відносини між владою і суспільством через закони і яка є інструментом у руках національних еліт для формування правил суспільного співіснування, а отже, і взаємодії між державою та

громадянським суспільством.

Механізми державного устрою, які визначають спосіб реалізації владних функцій у конкретній формі організації держави. Від цього залежать форми і особливості взаємодії влади та громадянського суспільства, зважаючи на такі аспекти: для унітарної держави характерні сильна централізована влада та єдина система законодавства; для федерації – наявність федеральної та регіональної конституцій, подвійної системи законодавства; для конфедерації – договірний характер взаємовідносин та відсутність єдиного центру влади.

Таким чином, організація влади і державного устрою – це взаємопов'язані механізми, що визначають, як функціонує держава та здійснюється управління суспільством. Їх ефективність залежить від балансу між централізованим управлінням, децентралізацією повноважень, забезпеченням законності й підконтрольності влади громадянам, а отже, вони є визначальними факторами організації взаємодії держави, влади та громадянського суспільства в частині пошуку консенсусу щодо задоволення приватних, суспільних та державних інтересів у всіх соціально-економічних сферах. Адже, як свідчить практика, механізми та рівні задоволення інтересів і потреб можуть суттєво відрізнятися, що і породжує соціальну напругу та нестабільність.

Водночас сучасне суспільство передбачає соціальні метаморфози, коли одна й та сама людина чи група людей внаслідок застосування демократичних процедур може переходити із ролі громадського діяча та захисника прав громадян і громадянських свобод до ролі державного діяча та поборника державних інтересів. Політичні партії та їх лідери різних рівнів, громадські об'єднання тощо є трампліном до досягнення найвищих державних посад і забезпечують їх активним учасникам набуття досвіду комунікації з обох сторін: одна прагне здобуття влади, інша – її утримання, але офіційна мета для усього громадянського суспільства у них одна – досягнення блага для всіх і

кожного та забезпечення конституційних прав і свобод на гідне життя. Однак у реальності офіційні гасла з фактичними інтересами таких лідерів рідко співпадають.

Досягаючи владних позицій і обіймаючи державні посади, такі лідери контролюють політичні партії та громадські організації і фактично взаємодіють в одній особі з двох сторін: як державні діячі та через довірених осіб у громадських організаціях – як поборники захисту прав і свобод громадян. Влада і опозиція в одному обличчі.

Владі беззаперечно вигідно нормативно встановлювати форми і види взаємодії громадян із державою, особливо у сфері економічних питань: розподілу виробленого суспільного продукту, доступу до матеріальних благ, природних ресурсів та інших сфер, які становлять, передусім, приватний комерційний інтерес і, як наслідок, дозволяють контролювати всі сфери соціально-економічного життя суспільства.

Які ж форми та який характер мають такі форми взаємодії, і що дозволено державою громадянському суспільству у взаємодії з нею, а що дозволено державі і владі по відношенню до громадянського суспільства, і чи завжди враховується думка тих, хто є джерелом влади в країні? Основним постулатом, і, на нашу думку, глибоко помилковим, є те, що громадянське суспільство, як сукупність інститутів, організацій, груп і громадян, на рівних взаємодіє із владою і водночас функціонує незалежно від неї.

У суспільну свідомість активно впроваджується ідея, що взаємодія між громадянським суспільством і владою базується на принципах партнерства, рівності, діалогу, відповідальності та зворотного зв’язку. Водночас виникає питання: яка може бути рівність і партнерство, коли суспільство є джерелом влади, а влада є обслуговуючим механізмом для сталого розвитку суспільства і має бути беззаперечно підпорядкована та підзвітна громадянському суспільству? Наразі ми спостерігаємо протилежну картину: громадянське

суспільство є обслуговуючим механізмом інтересів влади і держави, передусім наднаціональних та національних еліт.

На думку вчених, взаємодія має забезпечити збалансованість інтересів громадян та державних структур, контроль за діяльністю влади, захист прав і свобод громадян, реалізацію соціальних ініціатив та багато інших важливих для суспільства завдань. Така взаємодія з боку громадянського суспільства дозволяється владою лише у встановлений законами спосіб та наступних формах.

Діалог між владою та громадянським суспільством у вигляді обміну думками, ідеями та пропозиціями з метою вироблення спільних рішень. Формами діалогу є проведення громадських слухань, зустрічі представників влади з громадськими організаціями, консультації під час розробки законів. Слід відзначити, що форми обміну інформацією є регламентованими і формально затвердженими.

Участь громадянського суспільства у прийнятті рішень формально існує, але фактично думки або звернення громадянського суспільства, щоб бути врахованими, мають пройти низку бюрократичних процедур: відповідати змісту проблеми, набрати відповідну кількість голосів, відповідати чинному законодавству, бути оформленими належним чином тощо, що створює можливості для їх ігнорування. Основними формами є: громадські ради при органах влади, участь громадян у робочих групах, е-врядування у формі електронних звернень, проведення референдумів.

Громадський контроль за діяльністю влади є особливою формою взаємодії, завдяки якій мають забезпечуватися прозорість, законність та підзвітність. Водночас процедури такого контролю є складними у реалізації і не мають прямої юридичної сили.

Взаємодія у вигляді співпраці в реалізації спільних проєктів полягає в об’єднанні зусиль для вирішення суспільних проблем, які формально належать

до функцій держави.

Одним із найдієвіших видів взаємодії є протестна активність громадян як форма прямого впливу на владу. Водночас санкціоновані владою протести часто мають формальний характер і не призводять до суттєвих змін.

Зрозуміло, що всі ці форми взаємодії будуть реалізовані безконфліктно лише за умови дотримання декількох умов: влада буде чесною та зацікавленою в розвитку держави, а громадянське суспільство буде реальним суб'єктом впливу. Лише за такої умови дієвими стануть принципи партнерства, відкритості, рівноправності, законності та зворотного зв'язку.

Вище перераховані мирні форми взаємодії громадянського суспільства та влади є важливим інструментом розвитку демократичного суспільства. Вони дозволяють забезпечити баланс між інтересами громадян і держави, сприяють вирішенню соціальних проблем та запобігають узурпації влади. Ефективна взаємодія базується на довірі, відкритості та спільній відповідальності за розвиток суспільства.

Водночас слід відзначити, що влада, яка підконтрольна фінансовим елітам, не зацікавлена бути залежною від громадянського суспільства. Особливо це стосується соціальних груп, у яких приватний інтерес домінує над суспільним, які є власниками засобів виробництва, землі та інших ресурсів і виступають основними бенефіціарами діяльності як національних, так і транснаціональних компаній. У цьому випадку створюються умови, за яких антагоністичні суперечності між владою і громадянським суспільством можуть бути вирішені лише насильницьким способом, тобто коли громадянське суспільство перетворюється на ворогуючі групи: одна підтримує наявний суспільний лад і владу, інша – ні. У таких умовах відбуваються революції, громадянські війни, державні перевороти із зміною владних еліт. Усі вони також є формами взаємодії влади, держави і громадянського суспільства.

Революція – це радикальна, швидка і, як правило, насильницька зміна існуючого суспільного ладу, економічної, політичної чи соціальної системи, яка відбувається за участю широких верств населення та супроводжується руйнацією, насильством і загибеллю людей заради реалізації догм певної ідеологічної парадигми. Основними рисами цієї форми взаємодії, яку, до речі, в багатьох країнах світу прирівняно до кримінального діяння і віднесено до загроз національній безпеці та злочинів проти держави, хоча по суті повстання завжди спрямовані проти конкретних осіб, є наступні.

Масовість, яка проявляється в активній участі великої кількості людей, по відношенню до яких порушені норми соціальної справедливості з боку влади.

Прагнення більшості громадян до радикальних змін у політичному режимі, соціально-економічному устрої, формуванні нових або поверненні старих культурних цінностей, звичаїв та традицій. Мета революцій – усунення старої системи та побудова нової, яка відповідає інтересам певних груп населення, але, як правило, результатами революцій у повній мірі користуються ті, хто не брав у них прямої участі.

Будь-яка революція неможлива без ідеологічної основи, адже ідеї та програми не лише мотивують учасників, але й встановлюють критерії бажаних результатів. Це можливо за умови, що революційні дії не є стихійним, некерованим вибухом соціальної непокори та протесту.

Історія людства налічує безліч прикладів різних видів революцій як конструктивного, так і деструктивного характеру. Політичні революції мають на меті зміну політичної влади (наприклад, Французька революція 1789 року). Соціальні революції спрямовані на зміну соціального ладу (Жовтнева революція (дехто з істориків вважає що це був «переворот») 1917 року). Економічні революції передбачають зміну способів виробництва і розподілу ресурсів (промислова революція XVIII–XIX століть у Європі). Такий поділ є

умовним, адже революції можуть або обмежитися зміною осіб при владі, або призвести до глибоких трансформацій у всіх сферах життя.

Широко вживаним механізмом зміни владних еліт є «державний переворот», який часто застосовується в країнах, що розвиваються, для встановлення політичних режимів, вигідних зовнішнім або внутрішнім акторам. Як правило, такі перевороти відбуваються із залученням інститутів громадянського суспільства (громадських організацій, політичних партій, релігійних, освітніх, культурних структур), які можуть фінансуватися національними елітами або міжнародними фондами. Такі дії зазвичай є спланованими та скоординованими.

Державний переворот як форма взаємодії держави і суспільства – це насильницька зміна влади шляхом захоплення управлінських структур без участі широких верств населення. Як правило, відбувається заміна одних еліт іншими без суттєвих змін соціально-економічної системи. Основними характеристиками є наступні.

Локальність – участь обмеженого кола осіб, зазвичай елітних груп. Збереження системи – зміни стосуються керівництва, а не устрою. Раптовість – швидкість реалізації, часто за підтримки зовнішніх акторів. Використання сили – із залученням підготовлених структур.

Історія налічує численні приклади таких процесів: військові перевороти (наприклад, Чилі, 1973 рік), інституційні перевороти (імпічменти, маніпуляції правовими процедурами, референдуми).

Зміст та наслідки революцій і державних переворотів можуть бути різними і залежать від цілей організаторів. Наслідки можуть мати як негативний, так і позитивний характер. З одного боку, це масові жертви, руйнування, політична нестабільність, ризик узурпації влади та встановлення диктатури. З іншого – за певних умов можливі позитивні результати: демократизація, модернізація суспільства, усунення неефективних або

корумпованих еліт, проведення реформ.

Водночас такі процеси можуть пояснюватися з позицій соціального дарвінізму та еволюційних механізмів розвитку складних систем, де виживання забезпечується через жорсткий відбір, навіть ціною значних втрат.

Таким чином, революції та державні перевороти є різними формами взаємодії громадянського суспільства, держави і влади, які призводять до змін у суспільстві та державі. Вагомими відмінностями між ними є масштабність процесів: революція спрямована на радикальну зміну системи, тоді як державний переворот зосереджений на зміні керівництва. Обидва явища можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки залежно від контексту, методів реалізації та результатів.

З метою недопущення та уникнення реалізації невигідних владі та державі форм взаємодії з громадянським суспільством, влада та держава через механізм «законотворчості» активно впливають на нього шляхом застосування різноманітних соціальних, політичних, правових, примусових, правоохоронних та інших механізмів, які забезпечують функціонування, регулювання і контроль відносин між державними інституціями та громадянами, владою та громадянським суспільством. На відміну від форм, розглянутих вище, ці форми взаємодії чинять примусовий та обов'язковий вплив на суспільство, підкріплений можливістю застосування сили із позбавленням волі, майна або навіть життя. Щодо форм позбавлення життя ближнього, то людство у своїй історії було надзвичайно «винахідливим», створивши величезну кількість тортур і способів страт.

Основними формами владної взаємодії держави із суспільством є наступні.

Взаємодія через механізм встановлення правил і норм, обов'язкових для виконання всіма, тобто через законодавчий вплив. Це найбільш розповсюджена форма, яка реалізується через прийняття законів та інших

нормативно-правових актів, що визначають права, обов'язки та правила поведінки громадян і організацій. Водночас такі акти часто приймаються людьми, які не мають належної кваліфікації, досвіду чи освіти або виконують функції політичного лобі провладних фінансових та інших елітарних груп. Прикладами є: конституція, трудове законодавство, податкові закони, кримінальне та процесуальне право тощо. Метою цієї діяльності є регулювання суспільних відносин в усіх сферах життя, а також створення можливостей для втручання держави у приватне життя громадян під виглядом забезпечення правопорядку.

Комунікація з органами влади, як правило, здійснюється через виконавчий вплив шляхом виконання наказів і розпоряджень, які за своєю суттю мали б регулювати діяльність самих органів влади, а не поширюватися на життєдіяльність громадян. Вони повинні стосуватися виконання програм соціально-економічного розвитку, управління державним майном, виробничої діяльності державних і комунальних підприємств, прибуток від якої має спрямовуватися на задоволення потреб громадян. Натомість на практиці органи влади часто виступають не як суб'єкти розвитку, а як адміністратори «послуг» та регулятори приватного сектору, нерідко створюючи умови для корупції. Величезна кількість директив змінюється настільки швидко, що більшість громадян навіть не знає про їх існування. Прикладами є укази, постанови уряду, розпорядження, накази тощо.

Адміністративні заходи є формою взаємодії у вигляді прямого впливу на громадянське суспільство через регулювання діяльності організацій і громадян за допомогою адміністративних процедур. Це стосується майже всіх сфер життя: від сімейних відносин до економічної діяльності (ліцензування, реєстрація підприємств, санкції за адміністративні правопорушення), у тому числі за акти громадянської непокори або протестів, що відбуваються поза встановленими владою процедурами.

Узаконене застосування сили, примусу, позбавлення прав, майна чи життя здійснюється через судову систему і механізм судового впливу, який реалізується через судові рішення, ухвали, вироки та постанови. Ця форма взаємодії є одним із ключових інструментів утримання суспільства в межах встановлених правил, захисту майна та інтересів еліт і водночас створення видимості захисту прав громадян. Парадокс полягає в тому, що саме держава визначає зміст «неправомірності» і може його змінювати.

Формами силової взаємодії через правоохоронні органи є контроль за дотриманням законів, застосування примусу, обмеження свободи, арешти, заборони діяльності, позбавлення волі тощо. Водночас використання силових структур може включати розгін мітингів, затримання підозрюваних, переслідування політичних опонентів, заборону організацій чи релігійних рухів.

Базовою для забезпечення ресурсної спроможності держави є взаємодія у фінансово-економічній сфері, через яку держава здійснює фінансовий вплив: встановлює податки, пільги, субсидії, надає фінансування чи гранти. Водночас ці ресурси формуються самим суспільством, працею людей, які не тільки створюють продуктивний базис, але й додаткового сплачують податки, які символізують їх право на працю. Держава встановлює правила економічної діяльності, здійснює перерозподіл ресурсів і фактично контролює матеріальні основи існування суспільства.

На цій основі формується надбудова, яка чинить на суспільство освітньо-інформаційний вплив: система освіти, інформаційна політика, використання ЗМІ, соціальна реклама, культурна політика. Через ці механізми формуються цінності, установки, моральні та культурні норми поведінки.

Наявність фінансових ресурсів і механізмів їх перерозподілу дозволяє державі здійснювати вплив через соціальну політику: пенсійне забезпечення, соціальні виплати, медичні програми тощо.

Високий технологічний та економічний розвиток обумовлює можливість розвитку цифрових технологій, які, у свою чергу, дозволяють впроваджувати інструменти електронного врядування та використовувати цифрові платформи для спрощення взаємодії громадян з державою. Це є одним із найважливіших і перспективних шляхів удосконалення взаємодії держави і влади з громадянським суспільством, який водночас може призвести до встановлення «цифрової диктатури».

З одного боку, електронні черги, подання декларацій через інтернет, використання систем моніторингу та збору даних для відстеження виконання програм соціально-економічного розвитку дозволяють полегшити і підвищити ефективність взаємодії держави і громадянського суспільства. З іншого боку, широка система відеоспостереження, бази даних для ідентифікації громадян, їхнього майна, стану здоров'я, витрат і доходів створюють безпрецедентні можливості для контролю за всіма сферами життя. Впровадження систем «соціального рейтингу» громадян може визначати рівень довіри до них і, відповідно, доступ до суспільних благ: освіти, охорони здоров'я, працевлаштування, створення сім'ї, соціального захисту, споживання тощо.

Форми взаємодії держави та громадянського суспільства, через які влада може ефективно впливати на кожного громадянина, є багатогранними і можуть мати як позитивні, так і негативні наслідки. Їх ефективність залежить від балансу між інтересами держави і громадянського суспільства, а також від дотримання принципів демократії, прозорості та законності.

Важливим аспектом взаємодії громадянського суспільства і влади є персоналії, які здійснюють таку комунікацію, тобто представники-активісти або лідери від громадянського суспільства і представники влади, наділені відповідними повноваженнями. Як ми вже зазначали, дуже часто на політичному олімпі зустрічаються люди, які з плином часу та зміною ситуації по черзі перебувають по різні сторони барикад: то вони представники влади,

то представники громадянського суспільства, що перебуває в опозиції.

Якими є механізми та умови просування таких осіб до лав владного бомонду? Зазначимо, що ми розглянемо лише ті, які є позитивними з точки зору морально-етичних норм.

Значення лідерів, партій та громадянських об'єднань у процесах організації влади має визначальну роль для суспільства та держави: або це буде довготривала рецесія, або розвиток і процвітання. Лідери відіграють ключову роль у формуванні та реалізації влади, оскільки вони мають генерувати ідеї та визначати стратегічний курс держави або спільноти. Водночас на практиці це не завжди так, адже часто їх діяльність зводиться до популізму та трансляції очікувань політично активної частини суспільства.

Саме це дозволяє їм консолідувати суспільство навколо спільних цілей і виступати посередниками між владою та громадянами, формуючи механізми зворотного зв'язку. Як правило, незалежно від способів досягнення політичних висот, особа, яка претендує на лідерство, має володіти низкою якостей: харизматичністю та здатністю надихати людей, компетентністю і професіоналізмом, широкою ерудицією, життєвим досвідом, етичністю, вірністю демократичним принципам, високим рівнем морально-вольових якостей та особистими досягненнями, які забезпечують суспільне визнання.

Зрозуміло, що цей перелік є певною мірою ідеалізованим, адже такі особи часто мають декілька ролей: одну для публічного використання, іншу – для досягнення приватних цілей.

У сучасному суспільстві політичні діячі в умовах усталеної демократії розпочинають свій шлях до влади з участі у політичних партіях, інколи змінюючи їх залежно від політичної кон'юнктури. Саме політичні партії є ключовими інструментами демократичного устрою та забезпечують взаємодію між громадянським суспільством і владою, оскільки вони: формують політичну еліту через підготовку кандидатів до влади; виражають

інтереси різних соціальних груп і працюють над їх реалізацією; здійснюють контроль за діяльністю влади (у випадку опозиції), організовуючи так звані «опозиційні уряди».

Історія людства налічує численні приклади діяльності політичних партій, під проводом яких відбувалися не лише революції та перевороти, а й злочини проти людства. Такі явища ставали можливими за наявності низки умов, які були прийнятними для значної частини політично активного суспільства, до яких відносять наступні: наявність простої та зрозумілої ідеології, що відповідає потребам і цінностям мас; наявність харизматичних лідерів і компетентних управлінців; підтримка широких верств населення через активну діяльність і створення відчуття значущості кожного громадянина.

Громадянські об'єднання доповнюють державні та партійні механізми управління, сприяючи захисту прав громадян, контролю за владою, формуванню ініціатив та розвитку громадянської свідомості.

На нашу думку, основними умовами та етапами виокремлення лідерів є: наявність у суспільстві назрілих суперечностей та криз, які потребують вирішення; особиста ініціатива та участь у громадській діяльності; формування іміджу через публічну діяльність і готовність нести відповідальність; фінансова спроможність або підтримка відповідних груп.

Як правило, перший етап – це визнання на локальному рівні та здобуття підтримки громади через практичні результати діяльності. Другий етап – розширення впливу на регіональному чи національному рівні через участь у партіях або об'єднаннях. Третій етап – інтеграція у вищі ешелони державної влади з можливістю впливу на ключові рішення.

Представлений алгоритм є певною мірою ідеалізованим і більше відповідає мажоритарній моделі формування влади. Партійна модель, навпаки, створює умови для просування до влади осіб, які не завжди користуються

підтримкою суспільства, але мають високий внутрішньопартійний або фінансовий ресурс.

Таким чином, лідери, політичні партії та громадянські об'єднання – це основні суб'єкти організації влади, що формують основу політичної системи та виступають стороною взаємодії з владою, представляючи інтереси громадянського суспільства. Політичні лідери внаслідок боротьби за владу можуть змінювати своє реноме від представника громадянського суспільства до представника влади, що стає можливим завдяки наявності в них відповідних професійних, моральних і харизматичних якостей, а також широкого суспільного визнання, здобутого через активну діяльність. Процес виокремлення таких постатей залежить від актуальних соціальних потреб і викликів, що формують запит на нових лідерів.

Будь-яка взаємодія між громадянським суспільством і владою відбувається навколо вирішення певних проблем, які не дозволяють повною мірою задовольнити як приватні інтереси окремого громадянина, так і суспільні або державні інтереси. Зміст потреб, які в своїй сукупності добре представлені через піраміду Маслоу (Maslow, 1943), відображає і зміст інтересів як спонукальних мотиваційних домінант до вчинення певних дій.

Поняття «інтерес» має доволі неоднозначний зміст: інтерес – це відчуття бажання приділити увагу чомусь або бути залученим до певної діяльності; інтерес – це діяльність, якою людині подобається займатися, і предмети, на вивчення яких вона готова витрачати час; інтерес – це реакція на властивості об'єкта, що викликають цікавість або бажання ним володіти; інтерес – це те, що може приносити вигоду або впливати на когось чи щось. Також в англомовному середовищі поняття «interest» має прагматичне, фінансове значення і трактується як дохід, отриманий від збереження коштів у фінансовій установі (Interest. Cambridge Dictionary, n.d.).

З огляду на те, що гроші є універсальним мірилом цінності речей, саме

останній контекст дозволяє опосередковано оцінити можливості та вартість задоволення потреб людини і суспільства – від базових до вищих, включаючи культурний і духовний розвиток. На нашу думку, саме площина задоволення індивідуальних потреб визначає зміст інтересів, які залежно від рівня узагальнення можуть бути поділені на індивідуальні, групові, суспільні та державні. Саме навколо них у різних формах і варіаціях здійснюється взаємодія між громадянським суспільством, державою і владою.

Взаємодія громадянського суспільства та держави завжди відбувається навколо певних предметних сфер, які в широкому розумінні відображають усю сукупність інтересів – від приватних до державних. Особлива увага в наукових дослідженнях приділяється проблемі «національних інтересів» (Калінкіна & Герасіменко, 2021), визначенню їх змісту в контексті національної безпеки, їх систематизації та класифікації (Mateta, 2020), аналізу в теорії міжнародних відносин (Grushko, 2020), економічному виміру (Zavgorodnya, 2015), суспільним інтересам у розвитку територій (Fufalko, 2018), а також співвідношенню публічного і державного інтересів (Bernaziuk, 2021).

Науковці доводять, що публічний інтерес має відповідати загальновизнаним нормам моралі та узгоджуватися із загальнодержавними (національними) інтересами, хоча питання їх первинності залишається дискусійним. Варто погодитися, що державні та суспільні інтереси не завжди є тотожними і можуть не відповідати інтересам окремого громадянина, попри те що держава повинна орієнтуватися на публічні інтереси та створювати механізми захисту приватних.

Із приватних інтересів, які здебільшого є спільними для більшості індивідів, формуються суспільні інтереси, що відрізняються лише за якісними та кількісними параметрами. Це дозволяє виокремлювати «групи за інтересами». Одному для задоволення достатньо базового рівня благ, іншому – надмірних ресурсів. Відповідно, інтереси суспільства – це сукупність потреб,

цілей і цінностей, які об'єднують людей у соціальні групи та визначають напрями їх діяльності.

Здавалося б, спільні інтереси мали б об'єднувати, однак саме вони породжують численні суперечності, які одночасно консолідують і роз'єднують суспільство, стимулюють конкуренцію, боротьбу та протистояння між індивідами, групами і владою. Ці суперечності закладені у самій природі суспільних інтересів.

Колективний характер інтересів означає, що вони стосуються не окремих осіб, а спільнот (нації, класи, соціальні групи), які претендують на обмежені ресурси. При цьому кожен індивід має власне уявлення про обсяг і спосіб отримання цих благ. Саме через призму приватної вигоди колективні інтереси трансформуються у джерело суперечностей, конкуренції та конфліктів.

Ця конкуренція проявляється практично у всіх сферах: доходи, освіта, соціальний статус, доступ до ресурсів. Водночас створення цих благ є суспільним процесом, а їх розподіл – переважно приватним. У цьому і полягає ключова суперечність: виробництво є колективним, а привласнення – індивідуалізованим.

Саме в цій площині і відбувається основна боротьба інтересів між людьми, соціальними групами та державою. При цьому суб'єкти влади перебувають у більш вигідному становищі, оскільки контролюють механізми розподілу. У таких умовах державні інтереси можуть використовуватися як інструмент легітимації приватних інтересів владних еліт. Наприклад, апеляція до національної безпеки може прикривати захист приватної власності окремих груп, тоді як для пересічного громадянина участь у її забезпеченні є обов'язком, часто пов'язаним із ризиками для життя і здоров'я. У цьому проявляється глибинна суперечність між приватними, суспільними та державними інтересами.

Безпека є цінністю для всіх, але способи її досягнення і ціна для різних груп населення суттєво відрізняються. Така ситуація є універсальною для різних соціально-економічних формацій. У більшості з них інтереси пересічного громадянина залишаються вторинними щодо інтересів владних еліт, що призводить до їх протиставлення громадянському суспільству. У результаті виникають суперечності, які не завжди можуть бути вирішені мирним шляхом і в окремих випадках переходять у площину силового протистояння.

Залежність інтересів від історичного контексту полягає в тому, що з розвитком суспільства та технологій змінюється зміст самих благ, їх якісні та кількісні характеристики, внаслідок чого змінюється рівень їх рідкісності та доступності: одні стають загальнодоступними і менш цінними, інші набувають популярності, залишаючись дорогими та рідкісними. Розвиток технологій і зростання продуктивності праці дозволяють задовольняти більшу кількість потреб, а відповідно й інтересів громадян. Водночас ці потреби та інтерес до їх задоволення також зростають: отримавши мінімум, виникає бажання мати більше. На цьому, фактично, побудоване сучасне суспільство «тотального споживання». Обмеженість ресурсів (scarcity) виступає системною передумовою формування інтересів та суперечностей.

Водночас приватна природа привласнення і розподілу благ забезпечує владним елітам можливість застосовувати механізми контролю за обсягами їх споживання рештою суспільства, зберігаючи таким чином контроль над ним, регулюючи рівень задоволення базових потреб і формуючи необхідність постійної праці для отримання засобів існування.

Різноплановість приватних, суспільних та державних інтересів охоплює всі сфери життя: політичну, економічну, соціальну, культурну. Залежно від того, на якому рівні потреб (фізіологічному, соціальному, духовному) вони формуються, зміст інтересів може бути стабільним або змінним. Єдиною

відносною константою залишається інтерес до грошей як універсального інструменту доступу до благ – від базових до духовних (мистецтво, наука, визнання, влада, статус).

Динамізм інтересів обумовлюється змінами соціально-економічних умов, рівнем технологічного розвитку, наявними викликами та загрозами. Очевидно, що в умовах війни, голоду чи кризи домінанти інтересів суттєво відрізняються від тих, що формуються в умовах стабільності та достатку.

Класифікація інтересів суспільства безпосередньо пов'язана з приватними інтересами і відображає їх зміст. За рівнем узагальнення виокремлюють індивідуальні інтереси (пов'язані з особистими потребами), групові (інтереси соціальних або професійних спільнот) та державні (національні), які часто відображають інтереси провладних груп. При цьому між ними виникають суперечності: наприклад, підвищення заробітної плати окремим групам може вступати в конфлікт із бюджетними можливостями держави або інтересами інших груп. Водночас у довгостроковій перспективі саме інвестиції в освіту можуть забезпечити економічне зростання та суверенітет, що підкреслює складність узгодження інтересів.

За сферою прояву інтереси поділяють на економічні (виробництво, розподіл, споживання благ), політичні (участь у владі та вплив на управління), соціальні (рівень життя, освіта, охорона здоров'я) та культурні (духовний розвиток, мистецтво). Як правило, соціальні та культурні інтереси часто поступаються пріоритетом безпековим та економічним, що відображається у структурі державних витрат.

За часовим виміром інтереси поділяють на короткострокові (задоволення актуальних потреб) і довгострокові (орієнтовані на розвиток). За засобами реалізації – на законні та незаконні. Водночас саме влада визначає межі законності, що робить це поняття предметом постійної взаємодії та суперечностей між державою і суспільством. «Законність» змінюється разом

зі змінами інтересів провладних груп, що розширює можливості впливу держави на суспільство.

Основними джерелами формування інтересів є природні, біологічні та соціальні потреби людини. Інтереси різних соціальних груп формуються відповідно до їх ролі в економіці: інтереси працівників і підприємців збігаються у створенні прибутку, але різняться у його розподілі. Саме ця суперечність лежить в основі соціально-економічних конфліктів і історично була причиною численних протестів і революцій.

Рівень соціально-економічного та культурного розвитку визначає структуру потреб, тоді як історія, традиції та релігія формують систему цінностей, що лежить в основі інтересів. Політичні системи та ідеології також відіграють значну роль: у демократіях інтереси виражаються через вибори, тоді як у тоталітарних системах можуть нав’язуватися владою. Розвиток технологій формує нові інтереси, водночас загострюючи глобальні суперечності, зокрема між державами та транснаціональним капіталом.

Значення інтересів у взаємодії громадянського суспільства та держави полягає в тому, що вони не лише об’єднують людей у групи, але й визначають мотивацію соціально-економічного розвитку. Інтереси є інструментом політики, через який формується державна політика і відбувається боротьба за ресурси, зокрема бюджетні. Водночас громадянське суспільство часто не має ефективних механізмів контролю за їх розподілом і використанням.

Інтереси є невичерпним джерелом конфліктів і виступають однією з ключових форм взаємодії між суспільством і державою, оскільки нерівномірність їх задоволення породжує соціальну напругу та протистояння.

Взаємодія як єдність і боротьба протилежностей проявляється через взаємний вплив індивіда, суспільства та держави. Індивіди через творчість і діяльність формують культуру та інновації, тоді як суспільство впливає на індивіда через соціалізацію, норми і цінності. Держава, у свою чергу, регулює

поведінку через закони та інститути, обмежуючи свободу індивіда задля забезпечення свободи інших.

Саме в цьому і полягає ключова суперечність: для забезпечення свободи всіх необхідне обмеження свободи кожного. Держава створює умови для розвитку особистості, але водночас обмежує доступ до ресурсів через інституційні та бюрократичні механізми, формуючи селекцію «допущених» до благ.

Плідна взаємодія індивіда, суспільства та держави можлива лише за умови балансу прав і обов'язків, де індивід має право на самовираження та розвиток, але також виконує обов'язки перед суспільством. Такі взаємні обов'язки мають бути пропорційними та двосторонніми, і не має бути ситуації, коли держава і влада, суспільство не виконують своїх обов'язків перед громадянином, водночас примушуючи його виконувати свої перед ними, а у разі відмови застосовують примус. У такий спосіб влада захищає і реалізовує свої інтереси за рахунок інтересів громадян та громадянського суспільства.

Іноді індивідуальні прагнення суперечать інтересам суспільства, але в гармонійному суспільстві вони взаємодоповнюють одне одного, коли є баланс і обсяги відповідальності є рівнозначними із кожної сторони: громадянина, суспільства, влади. Без взаємодії між індивідом, громадянським суспільством та державою не може бути ніякого соціально-економічного прогресу, адже вона (взаємодія) є його рушійною силою, яка народжується в надрах боротьби та єдності протилежностей, які відображають усі можливі суспільні суперечності, причиною яких є інтереси.

Індивіди пропонують нові ідеї, а суспільство приймає, адаптує та реалізовує їх на благо кожного або відхиляє. В цьому полягає величезна трагедія видатних представників людства, коли їхні ідеї випереджали час, у якому вони жили, адже більшість суспільства була не здатна зрозуміти їх сутність та значення.

Суперечності у взаємодії індивіда та суспільства також обумовлені дуалізмом індивідуалізму та колективізму, адже індивідуальні прагнення можуть суперечити загальним цілям суспільства; свободи та контролю, коли індивід прагне свободи, але суспільство встановлює межі та правила поведінки, але як правило це робить влада або провладні соціальні групи; інновації та консерватизму, коли нові ідеї можуть зустрічати опір через прихильність до традицій та вірувань.

Таким чином, взаємодія між індивідом, громадянським суспільством та державою є основою соціального життя, яка забезпечує баланс між особистою свободою та колективними інтересами. Водночас, як ми доводили вище по тексту, інтереси держави та провладних соціальних груп дуже часто не співпадають із інтересами пересічних громадян, а також соціальних груп, які не є носіями владних атрибутів: майна, статків, політичного або суспільного впливу.

Часто інтереси провладних соціальних груп та олігархів завуальовані під інтереси держави, хоча інтереси держави мають відображати і захищати інтереси кожного громадянина, що має бути вищим пріоритетом. Саме в цьому факті полягає основна суперечність та діалектика взаємодії громадянського суспільства та держави за такою логічною схемою: інтереси кожного індивіда є спільними для усіх, що дозволяє об'єднувати людей у групи; організована група, переслідуючи свої інтереси, здатна підкорити своїй владі решту людей, перетворивши їх через створення держави на громадянське суспільство, розшароване за соціальним статусом, достатком та іншими ознаками.

Механізм держави та влада у своєму вищому пріоритеті інтересів мають захищати усіх людей, але цього не роблять і не здатні робити, адже є в першу чергу механізмом примусу і інструментом провладних еліт для управління громадянами і суспільством в цілому. Інтереси держави, відображені у внутрішній та зовнішній політиці, мають відображати настрої суспільства і

конституційно, реально захищати права і свободи кожного громадянина, а суспільство має бути готовим і прагнути забезпечити усім громадянам достойне і комфортне життя, а також у разі загрози існування держави – стати на її захист.

Цього в більшості випадків не відбувається, адже інтереси держави, влади, суспільства і громадян не співпадають або не можуть бути задоволені в повній мірі, або взагалі можуть бути діаметрально протилежними, що призводить до домінування у їх взаємодії насильницьких форм комунікації. Саме тому вважаємо, що природа і сутність громадянського суспільства та організація влади і держави, основи їх взаємодії не можуть забезпечити рівні можливості для реалізації інтересів усіх членів соціуму без винятку. Це скоріше є ідеалізованим міфом, теоретичним конструктом бажаної реальності.

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що уявлення про гармонійну, рівноправну та партнерську взаємодію громадянського суспільства, держави і влади є значною мірою теоретичною конструкцією, яка відображає бажану модель соціального устрою, але не його реальний зміст. У науковому та політичному дискурсі активно відтворюється ідея балансу інтересів і рівності сторін, однак на практиці така взаємодія відбувається в умовах нерівного доступу до ресурсів, владних повноважень і механізмів впливу.

Суперечності між приватними, суспільними та державними інтересами мають не випадковий, а системний характер і обумовлюють конфліктність взаємодії як її невід'ємну властивість. Водночас ці суперечності не вичерпуються лише боротьбою за ресурси чи владу. Їх сутність значно глибша і пов'язана із відмінностями у цінностях, переконаннях, культурних установках і моделях бачення бажаного майбутнього.

Сучасне суспільство не є однорідним ні в соціально-економічному, ні в культурному вимірах. Воно складається з множини соціальних груп, кожна з

яких має власну систему цінностей, норм і уявлень про справедливість, порядок і розвиток. У таких умовах держава виступає не лише як інструмент управління чи примусу, а як складний механізм співіснування і взаємодії різних, подекуди несумісних, ціннісних систем.

Саме в цій площині проявляється ще одна фундаментальна суперечність: необхідність забезпечення єдності та керованості суспільства з одного боку і збереження різноманіття цінностей, ідентичностей та культурних практик – з іншого. Намагання уніфікувати ці відмінності призводить до посилення конфліктів, тоді як їх ігнорування – до втрати керованості соціальними процесами.

Таким чином, проблема взаємодії громадянського суспільства та держави виходить за межі лише інституційного чи економічного аналізу і потребує розгляду в контексті співіснування різних ціннісних систем у межах єдиного соціального простору. Це, у свою чергу, актуалізує питання ролі держави у формуванні умов для такого співіснування, визначення меж допустимого різноманіття та механізмів його узгодження.

У зв’язку з цим доцільним є перехід до аналізу держави в парадигмі співіснування полікультурних цінностей суспільства, що дозволяє глибше розкрити природу сучасних соціальних суперечностей та механізми їх врегулювання.

1.4 Держава в парадигмі співіснування полікультурних цінностей суспільства

Суспільство в більшості держав світу не є монолітним та єдиним соціальним організмом, а поділяється на різноманітні групи, які переслідують власні або групові інтереси та є носіями специфічних, лише їм притаманних цінностей, життєвих поглядів тощо. Спільні цінності об’єднують людей у групи, але водночас вони виступають тим бар’єром, який розмежовує і

виокремлює їх від інших, які, у свою чергу, маючи відмінні цінності, також об'єднуються навколо них.

Цей базовий соціальний механізм породжує усе відоме людству різноманіття культур, які тривалий час співіснують і конкурують між собою на релігійному, національному та мовному підґрунті, відстоюючи свої традиції, духовні та світоглядні цінності, сформовані впродовж століть і такі, що продовжують свій розвиток дотепер. Калейдоскоп культур у межах однієї територіальної спільноти є водночас джерелом розвитку і потенційних викликів та загроз для безпеки людей – носіїв різних культур і систем цінностей.

Спільне проживання в межах однієї держави об'єктивно супроводжується ризиком виникнення конфліктів між представниками різних культур, що обумовлює необхідність їх взаємного стримування та захисту. Такий баланс у сучасних умовах здатна забезпечити лише правова і демократична держава. Місія державного механізму в цьому контексті полягає у забезпеченні порядку, миру та злагоди, недопущенні конфліктів на релігійному чи національному підґрунті.

Створення спільної держави та забезпечення її довготривалого існування за участі різних соціально-етнічних груп є складним завданням, оскільки завжди існує ризик конфліктів, що виникають на основі трьох ключових чинників: національної належності, релігійних переконань та мови спілкування. Водночас існує значно ширший спектр культурних і традиційних відмінностей, які також можуть виступати тригерами конфліктів і призводити не лише до насильства, а й до руйнації держав і навіть цивілізацій. Саме це підносить проблему існування держави в умовах полікультурності до рівня завдань державної безпеки.

Дослідження культурних цінностей суспільства та їх змістової сутності як предмета правового регулювання є надзвичайно актуальним, що

підтверджується значною кількістю наукових праць. Їх предметна спрямованість є багатовимірною – від історико-ретроспективного аналізу понять «націоналізм», «національна держава», «релігія», «мова» до дослідження соціально-економічних трансформацій сучасних суспільств під впливом домінуючих культурних і релігійних систем. Коротко розглянемо окремі з них.

Дослідниками встановлено, що етноцентризм ґрунтується на своєрідному «егоцентризмі» етнічної групи та має чотири міжгрупові прояви – перевагу, вищість, «чистоту» та експлуатацію – і два внутрішньогрупові – згуртованість і відданість (Bizumic et al., 2009). Внутрішньогруповий етноцентризм пов'язаний із потребою захисту особи через етнічну ідентичність, тоді як міжгруповий – із самозвеличенням, конфліктністю та шовіністичними установками.

Водночас націоналізм розглядається як явище, що має дві форми – внутрішньогрупову та міжгрупову, які по-різному корелюють із соціальними та політичними змінними (Sheppard et al., 2023). Такий підхід дозволяє чіткіше відмежувати націоналізм від етноцентризму та глибше зрозуміти його прояви як у великих етнічних групах, так і серед меншин.

Науковці активно досліджують взаємозв'язок націоналізму, патріотизму та релігійності (Blank & Schmidt, 2003; Hoover, 1995). Емпіричні дослідження, зокрема на матеріалі Східної та Західної Німеччини, показали, що націоналізм корелює з вищим рівнем нетерпимості, тоді як патріотизм – із більшою толерантністю до меншин. Значна увага також приділяється питанням мови як елементу національної ідентичності (Joseph, 2024), просторовим проявам націоналізму (Kärrholm, 2024), релігійному фактору в політичних процесах (Corcoran et al., 2021; Baker et al., 2020), а також взаємодії релігії та етнонаціоналізму в різних країнах (Sarigil & Fazlioglu, 2013; Mandaville, 2011; Fukase-Indergaard & Indergaard, 2008; Tilli, 2009; Jones & Mas, 2011).

Узагальнюючи ці підходи, дослідники доходять висновку, що націоналізм є відносно сучасним феноменом, який сформувався у XVIII–XIX століттях разом із становленням національної держави. У сучасному світі саме національна держава виступає домінуючою формою організації суспільства, в межах якої нація, визначена через культуру або етнічність, претендує на політичну автономію чи суверенітет (Myhill, 2015; Nason-Clark, 2015; Nikolov, 2022; Tomalin, 2024; Wibawa, 2024).

Порівняльні дослідження мови та релігії як ключових маркерів ідентичності показують, що в західних ліберальних демократіях релігійний плюралізм є більш інституціоналізованим, ніж мовний. При цьому саме релігійне різноманіття часто породжує глибші та більш конфліктні соціально-поведінкові відмінності, а релігія дедалі частіше стає основним об'єктом політичних суперечок щодо культурних відмінностей (Brubaker, 2013).

Як свідчить аналіз наведених досліджень, попри суттєвий науково-технічний прогрес, зростання рівня освіти та поширення гуманістичних цінностей, навіть у розвинутих демократичних державах зберігається високий рівень ризику міжкультурних конфліктів, нетерпимості та соціального відчуження. Саме в цьому контексті доцільно розглядати феномен полікультурних цінностей та роль держави у забезпеченні соціальної стабільності в умовах різноманіття.

Особливої уваги потребує питання використання культурних відмінностей як інструменту політичного впливу, у тому числі для дестабілізації державного устрою. Держава змушена функціонувати в середовищі громадянського суспільства, що є внутрішньо стратифікованим за національними, релігійними та мовними ознаками, що створює додаткові виклики для забезпечення цілісності та керованості соціальної системи.

Поняття «культура» є надзвичайно багатоаспектним і охоплює всі сторони буття людини та суспільства. Це пов'язано з тим, що воно відображає

певний спосіб життя людини і соціуму в цілому, який ґрунтується на спільних звичаях, переконаннях, традиціях, мові, релігійних віруваннях, способах організації суспільного життя, виробництва та виховання підростаючого покоління.

Культуру доцільно розглядати і як впливовий чинник якості організації та функціонування держави, поведінки влади та її взаємодії з громадянським суспільством. Водночас культура індивіда, а згодом і культура суспільства в цілому – рівень її розвитку, сформованості та зміст – безпосередньо визначають якість і комфортність життя людини, її погляди, переконання та ставлення до соціальних процесів.

Культура відображає сутність відносин між людьми в суспільстві, особливості їх комунікації, поведінкові моделі, моральні та етичні цінності. Вона виступає також критерієм, за яким відбувається поділ суспільства на менші, але більш однорідні групи. Водночас культура є внутрішньо притаманною кожному народу, змінюється під впливом трансформації умов існування, розвитку науки і техніки, а також діяльності самої людини, одночасно впливаючи на її становлення як особистості.

Культура пронизує всі сфери життя, що дозволяє говорити про культуру спілкування, виробництва, споживання, виховання тощо. У широкому розумінні вони відображають типові способи взаємодії, характерні для певних соціально-економічних сфер, у межах яких відбувається комунікація між людьми (Culture. Cambridge Dictionary, n.d.).

Похідним від поняття «культура» є поняття «полікультура» (polyculture), яке було запозичене суспільними науками з природничих. Полікультура – це множинність культур, що співіснують на одній території в один і той самий період часу, що зумовлює активну комунікацію між носіями різних, інколи подібних, а інколи принципово відмінних культур. Така взаємодія призводить не лише до взаємного збагачення культур, а й до виникнення глибинних

суперечностей, непорозумінь і протистоянь між учасниками цього процесу (Polyculture. Cambridge Dictionary, n.d.).

Кожна культура, процес її формування та розвитку обумовлені не лише матеріальними чинниками буття, а й такими феноменами, як мова, національна належність і релігія. Саме вони здійснюють визначальний вплив на формування її змісту і водночас виступають критеріями розмежування культур або, навпаки, підставами для їх зближення. У межах кожної культури формуються власні цінності, які можуть як збігатися, так і істотно відрізнятися між різними культурами.

Культурні цінності – це сукупність матеріальних, духовних, моральних, релігійних та естетичних норм і принципів, що визначають поведінку, світогляд і життєві орієнтири окремих суспільств або соціальних груп. Вони формуються історично та передаються між поколіннями, забезпечуючи збереження культурної ідентичності.

У межах даного дослідження не розглядається все різноманіття форм культурної діяльності, а увага зосереджується на тих культурних цінностях, які мають визначальний вплив на стабільність функціонування держави та громадянського суспільства. До таких, на нашу думку, належать наступні.

Релігія як система знань формує світоглядні позиції людини, виконує виховну та організаційну функції через формування системи вірувань і дотримання релігійних обрядів. Вона визначає ставлення людини до світу, духовності, надприродного, а також формує поведінкові патерни у повсякденному житті, уявлення про добро і зло, ставлення до представників інших релігій і культур. Водночас зміст релігійних вірувань (у християнстві, ісламі, буддизмі тощо) є не лише джерелом загальнолюдських цінностей, а й може формувати нетерпимість до інших, відмінних систем цінностей, що породжує конфлікти на релігійному підґрунті.

Традиції тісно пов’язані з релігійними віруваннями та обрядами і

являють собою усталені звичаї, норми та поведінкові моделі, що передаються з покоління в покоління. З позицій системного та функціонального підходів традиції відображають найбільш адаптивні форми поведінки, які забезпечували виживання та розвиток певної спільноти в конкретних історичних і соціально-економічних умовах.

Мова у своєму функціональному призначенні є засобом комунікації та носієм смислів. Водночас у контексті культурних цінностей вона відображає історію формування спільноти, її духовні та моральні орієнтири. Люди формують мову, збагачують її новими поняттями, але водночас мова формує мислення людини, її культуру, здатність пізнавати світ і взаємодіяти з іншими. Разом з тим мова може ставати об'єктом конфліктів, коли вона використовується як інструмент доведення «вищості» чи «первинності» однієї культури над іншою. Важливо також враховувати, що мова не є статичним феноменом – вона виникає, розвивається, трансформується і може зникати, що підтверджується історією численних мов, які вийшли з ужитку.

Духовні та моральні цінності пов'язані з пізнанням, творчістю, мистецтвом і філософією (краса, мудрість, свобода) та водночас регулюють поведінку людини в суспільстві (чесність, справедливість, доброта). Слід відзначити, що зміст духовних і моральних цінностей не є сталим – він змінюється залежно від умов існування людини і соціуму, рівня їх культурного та інтелектуального розвитку, доступу до засобів фізичного існування, розуміння соціальної справедливості, а також можливостей, закладених природою і реалізованих у процесі навчання та професійної діяльності.

Культурні цінності існують з моменту усвідомлення людиною значущості соціальної взаємодії, спільної праці та взаємного захисту, а також необхідності вирішення складних життєвих завдань. Релігія виникла як спроба пояснити світ і встановити зв'язок із надприродним. На сучасному етапі вона розвивається через інституціоналізовані структури та реформаційні процеси.

Традиції формуються на основі історичних подій, способу життя і культурних контактів, відтворюючись через виховання та соціалізацію. Мова виникає з потреби комунікації і розвивається через освіту, літературні процеси, засоби масової інформації та повсякденну практику. Духовні та моральні цінності формуються під впливом науки, філософії, мистецтва і суспільних норм та розвиваються разом із суспільним прогресом.

Таблиця 1

Контекстуальні засади культурних цінностей

КРИТЕРІЙ	РЕЛІГІЯ	ТРАДИЦІЇ	МОВА	ДУХОВНІ ТА МОРАЛЬНІ
ДЖЕРЕЛО	Священні тексти	Історія, культура	Соціальна комунікація	Філософія, мораль
ТРИВАЛІСТЬ	Стійка	Відносно стійка	Змінна	Частково стійка
ВПЛИВ НА СУСПІЛЬСТВО	Високий	Високий	Дуже високий	Значний
ПРИКЛАД	Релігійні свята	Народні обряди	Літературна мова	Норми етики

Усі ці елементи не є незмінними. Зміст релігійних учень адаптується до сучасних умов (лібералізація, міжрелігійний діалог), хоча часто зберігає консервативні риси. Традиції трансформуються або зникають під впливом глобалізації. Мова постійно змінюється під впливом технологій і культурних обмінів. Духовні та моральні цінності переглядаються у контексті соціальних змін (права людини, гендерна рівність, питання ідентичності тощо).

Ці трансформації мають подвійний ефект: з одного боку, вони сприяють порозумінню і взаємному збагаченню культур, а з іншого – породжують нові лінії суперечностей і конфліктів. Це обумовлено неможливістю одночасного задоволення антагоністичних поглядів різних культурних груп. Тому ризики виникнення ворожнечі на релігійному, мовному чи національному підґрунті, як у межах окремих держав, так і в міжнародному контексті, залишаються

довгостроковою реальністю.

Взаємодія культурних цінностей у межах єдиної соціальної структури формує такі явища, як «націоналізм», «релігійна єдність», «мовна ідентичність», що стають основою світоглядних ідеологій як окремої людини, так і соціальних груп, держави чи політичних рухів. Саме пропорційне поєднання культурних цінностей визначає різноманіття ідеологій, які одночасно об'єднують і роз'єднують суспільства.

У найширшому розумінні ідеологія – це система поглядів, цінностей та переконань, яка відображає світогляд людини, соціальної групи, суспільства або держави. Будучи суспільно визнаною і часто нормативно закріпленою, вона визначає політичні, соціальні та економічні орієнтири, спрямовує діяльність людей і виступає механізмом легітимації влади. Ідеологія не лише відображає культурний рівень суспільства, а й слугує інструментом збереження і відтворення домінуючих цінностей.

Через ідеологію влада здатна не лише координувати поведінку суспільства, але й формувати необхідні їй поведінкові, моральні та світоглядні установки. Водночас історичний досвід свідчить, що ідеологічні конструкції, призначені для мас, можуть істотно відрізнятися від тих, якими керуються еліти. У процесі історичного розвитку сформувалася значна кількість ідеологій – лібералізм, соціалізм, консерватизм, націоналізм, комунізм, шовінізм, сіонізм тощо – кожна з яких є певною комбінацією культурних цінностей.

Культурні цінності виступають фундаментом будь-якої ідеології, оскільки саме вони формують світогляд і моральні орієнтири людини. У процесі соціалізації їх засвоєння перетворює біологічну істоту на соціальну. Відповідно, саме культурні цінності визначають зміст політичних рішень у різних сферах суспільного життя.

Наприклад, у демократично орієнтованих суспільствах домінують цінності свободи слова, прав людини, рівності, економічної свободи та

невтручання держави у приватне життя. Натомість у суспільствах, зорієнтованих на традиційні цінності, ключову роль відіграють норми, закріплені у релігійних чи культурних канонах, які можуть обмежувати свободу вибору та індивідуальні прояви.

Саме тому влада прагне контролювати зміст культурних цінностей, оскільки вони є базовим регулятором поведінки суспільства. Через механізми держави формуються законодавство, система освіти, національна політика та навіть зовнішньополітичні орієнтири.

Соціальне життя є багатоманітним саме завдяки різноманіттю культур і культурних цінностей, що формуються під впливом специфічних історичних, соціально-економічних і географічних умов. Одним із ключових чинників є історико-цивілізаційний розвиток етносу, який визначає унікальний набір цінностей кожного суспільства.

Цей набір формується в процесі взаємодії, співпраці та протистояння між соціальними групами і найкраще відображає їх здатність до адаптації, виживання та розвитку. Географічне середовище, природні ресурси та умови проживання також істотно впливають на спосіб життя і культурні традиції.

Етнічна різноманітність і багатокультурність сприяють формуванню гібридних цінностей, які поєднують різні культурні елементи і з часом можуть трансформуватися у нові форми. Соціально-економічні фактори визначають рівень розвитку суспільства, його уявлення про справедливість і права людини. Зокрема, у розвинених країнах акцент робиться на самореалізації та інноваціях, тоді як у менш розвинених – на базовій безпеці та задоволенні первинних потреб.

Взаємозв’язок ідеології, політики та культурних цінностей перебуває у площині їх діалектичної єдності за змістом і формою. Структурний набір культурних цінностей у суспільстві визначає зміст державної політики в окремих сферах та формує базис її ідеологічних концептів. У підсумку це може

призводити до виникнення низки, подекуди суперечливих, ефектів соціальної дійсності.

Ідеологія, як концепт, спираючись на спільні культурні цінності, сприяє зміцненню національної або іншої ідентичності, консолідації суспільства та посиленню єдності. Водночас ці процеси відбуваються нерівномірно в різних соціальних групах або регіонах у межах однієї держави, що може призводити до конфліктів на ґрунті відмінностей у системах цінностей.

У цьому контексті простежується і зворотний ефект (у термінах системної динаміки), який проявляється у зростанні соціальної напруженості, політичній ескалації та ідеологічному протистоянні між групами чи територіями. Синергетичним результатом цих процесів є глобалізація, яка впливає на формування нових культурних цінностей через переосмислення і трансформацію усталених, але частково застарілих ідеологічних засад.

Отже, культурні цінності виступають базисом для ідеології та державної політики, оскільки вони формують фундаментальні орієнтири, що визначають світогляд суспільства, його політичні, соціальні та економічні пріоритети. Вони можуть бути класифіковані за кількома ключовими напрямами залежно від національної, релігійної та мовної належності.

Духовно-моральні цінності оперують категоріями добра, справедливості, милосердя, чесності, відповідальності та взаємоповаги. В ідеологічному вимірі вони знаходять відображення, зокрема, у концепціях соціально орієнтованої держави або соціалізму, що наголошують на колективній відповідальності та соціальній справедливості.

Національно-патріотичні цінності передбачають формування любові до батьківщини, усвідомлення національної ідентичності, шанування символів і традицій. У межах ідеологічних конструкцій вони найбільш повно проявляються у націоналізмі, який акцентує на збереженні культурної самобутності.

Сімейні цінності ґрунтуються на повазі до родини, традицій та вихованні дітей на моральних засадах. Вони є базовими для консервативних ідеологій, у яких сім'я розглядається як фундаментальна соціальна інституція.

Соціальні цінності включають такі категорії, як рівність, солідарність, взаємодопомога, толерантність та інтернаціоналізм. Вони лежать в основі як соціалістичних і комуністичних ідеологій, так і ліберальних підходів, зокрема у частині захисту прав людини та меншин. Водночас історія свідчить, що саме ці цінності неодноразово ставали підґрунтям масштабних соціальних конфліктів.

Економічні цінності є одним із ключових фундаментів ідеологічних систем, адже вони визначають ставлення до власності, підприємництва та розподілу ресурсів. Капіталізм базується на свободі ринку і приватній власності, тоді як комунізм – на домінуванні державної власності та централізованому управлінні економікою.

Освітні та пізнавальні цінності передбачають орієнтацію на знання, науковий прогрес, критичне мислення та інновації. В сучасних умовах навіть традиційні ідеології інтегрують ці елементи, намагаючись адаптуватися до нових викликів і підвищити рівень освіченості суспільства.

Релігійні та світоглядні цінності пов'язані з вірою, духовністю та ставленням до інших систем переконань. Вони можуть як сприяти толерантності, так і формувати нетерпимість. Питання свободи вибору світогляду є складним і суперечливим, оскільки цей вибір значною мірою детермінований вихованням, соціальним середовищем і попереднім досвідом. Таким чином, «свобода вибору» часто має умовний характер, що особливо проявляється в теократичних державах.

Таким чином, культурні цінності формують фундамент для побудови ідеологій, визначаючи суспільні пріоритети та орієнтири. Відмінності у цінностях зумовлюють виникнення різних ідеологій (лібералізм,

консерватизм, націоналізм), які по-різному реагують на виклики часу.

Розглядаючи роль цінностей у формуванні державної політики, доцільно трактувати їх як систему змінних величин, що можуть змінювати свою вагу та значення. Комбінаторне поєднання цих цінностей дозволяє здійснювати як якісний, так і кількісний аналіз політик різних держав, виявляти їх подібності та відмінності.

Саме вагомість і структура цінностей у межах певного ідеологічного конструкта визначають стратегічні пріоритети держави, її внутрішню політику та характер міжнародних відносин. Вони також виступають основою для формування психолого-ідеологічних механізмів впливу на громадянське суспільство.

З точки зору політичного устрою держави цінності можна поділити на кілька основних груп. Політичні цінності включають: демократію (свобода слова, виборність влади, права людини), авторитаризм (централізоване управління, обмеження політичного плюралізму), консерватизм (збереження традицій, ідея «сильної держави») та лібералізм (особисті свободи, ринок, мінімальне втручання держави).

Соціальні цінності, як правило, відображають спільну мету, що досягається різними шляхами: рівність (соціальна справедливість), індивідуалізм (самореалізація), колективізм (пріоритет спільних інтересів і соціальна відповідальність).

Економічні цінності в умовах сучасного «суспільства споживання» займають домінуюче місце, оскільки саме вони створюють базис для розвитку інших сфер. Вони визначають можливості для наукового, освітнього та технологічного прогресу, а також рівень і якість життя населення.

Для різних держав спільною метою є економічне процвітання, однак відмінності полягають у способах його досягнення. Саме тут виникає широкий спектр суперечностей, які історично призводили до економічних і навіть

військових конфліктів.

Основними ідеологічними опонентами виступають капіталізм (ринкова економіка, приватна власність) і комунізм (централізоване управління, колективна власність). Існують також проміжні моделі – соціалізм або соціально орієнтований капіталізм, у межах яких держава виконує функцію регулятора і перерозподілу ресурсів з метою зменшення соціальної нерівності.

У цьому контексті також можлива політика економічного протекціонізму (меркантилізму), спрямована на підтримку національного виробника та захист внутрішнього ринку.

Культурні та духовні цінності мають бути узгодженими з політичними та економічними і сприяти формуванню суспільної моралі та правил поведінки. Водночас мета-ідеал для більшості держав і суспільств є спільною – гармонійно розвинена особистість і високоморальне суспільство, однак шляхи її досягнення різняться: одні обирають релігійне виховання, інші – світський підхід, заснований на відокремленні церкви від держави.

Як у першому, так і в другому випадку декларується гуманізм із пріоритетом прав людини та людино-центричним підходом у державному управлінні. Водночас це не запобігає веденню воєн на релігійному підґрунті, де гуманістична риторика парадоксально поєднується з практиками знищення людини, яка біологічно є подібною, але духовно – інакшою.

Геополітичні цінності формуються під впливом політичних, економічних і соціальних процесів, які інтенсифікувалися внаслідок розвитку інформаційних технологій, трансформації виробництва та зміни технологічних укладів. У цьому контексті ключовою стає необхідність балансування між двома протилежними векторами: націоналізмом, що передбачає пріоритет інтересів нації, та глобалізмом, орієнтованим на міжнародну інтеграцію і співробітництво.

Це розмежування є умовним, оскільки навіть у межах глобалізаційних

процесів держави прагнуть реалізувати передусім власні національні інтереси, а нерідко – інтереси провладних еліт. Це пов'язано з тим, що приватна власність як основа економічної системи не завжди органічно поєднується з іншими моделями соціальної взаємодії, особливо коли вона є джерелом політичної сили у геополітичному протистоянні. Паралельно спостерігається і тенденція до економічного та соціального ізоляціонізму, що передбачає обмеження участі держав у міжнародних процесах.

На основі зазначених цінностей формуються ключові ідеологічні течії, які визначають внутрішню та зовнішню політику держав. Зокрема, ідеології демократичного спрямування включають: лібералізм (свобода особистості, права людини, ринкова економіка), соціал-демократію (ринкова економіка із соціальними гарантіями), республіканізм (виборність влади, поділ влади).

Натомість ідеології, що базуються на авторитарних цінностях, включають фашизм (культ нації, обмеження прав людини), комунізм (колективізація, централізована економіка), тоталітаризм (повний контроль держави над суспільством). Сучасні геополітичні ідеології також мають різні форми: глобалізм (інтеграція економік), протекціонізм (захист внутрішнього ринку), імперіалізм (територіальна експансія). Водночас зберігають актуальність національні та релігійні ідеології – націоналізм, теократія, мультикультуралізм.

Таким чином, поєднання та ваговий вплив різних цінностей формують ідеологію, яка виступає концептуальною основою державної політики у всіх сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній, культурній.

Держави керуються власними ціннісними орієнтирами у міжнародних відносинах. Ліберальні держави підтримують міжнародні інститути та альянси, тоді як потужні національно орієнтовані держави можуть уникати рівноправної інтеграції, розглядаючи слабші економіки як ресурсну базу або ринки збуту. Авторитарні режими можуть обирати як ізоляціонізм, так і

експансію залежно від стратегічних інтересів.

Отже, державна політика формується на основі цінностей, що визначають ідеологічні орієнтири. Внутрішня політика відображає соціально-економічні та культурні засади суспільства, тоді як зовнішня політика зумовлюється національними інтересами та безпековими пріоритетами. Баланс між традиціями, національними інтересами та глобальними тенденціями визначає стійкість держави.

Суперечності, що виникають через відмінності у культурних цінностях, ідеологіях і політиках, часто мають надзвичайно тяжкі наслідки для людства. Як правило, вони проявляються на рівні мас, тоді як фінансові еліти та власники капіталу зазнають значно менших втрат. Їхні інтереси активізуються переважно у випадках загрози власності, яка захищається державними інститутами.

У цьому контексті мова, релігія чи національна належність рідко є реальними причинами конфліктів – частіше вони виступають приводами. Глибинні ж причини пов’язані з боротьбою за ресурси, владу та перерозподіл капіталу.

Історія людства за останні тисячоліття містить численні приклади воєн і геноцидів, які формально обґрунтовувалися захистом культурних цінностей та ідеологічних принципів. Одним із найтрагічніших прикладів є Голокост (1933–1945), що призвів до знищення близько шести мільйонів євреїв та мільйонів інших груп населення. Його підґрунтям стала ідеологія національної винятковості та расової переваги.

Іншим прикладом є геноцид вірмен (1915–1923), що був зумовлений прагненням до створення етнічно та релігійно однорідної держави. Його ідеологічною основою стала нетерпимість до інших культур і вірувань, що трансформувалася у практику масового знищення населення.

Геноцид у Руанді, який відбувся у 1994 році, був зумовлений етнічною

ненавистю між групами хуту та тутсі, що посилювалася політичною нестабільністю та системною пропагандою ворожнечі. Людські втрати становили близько 800 000 осіб – переважно тутсі та поміркованих хуту.

Геноцид у Камбоджі (1975–1979 роки) був здійснений керівництвом «червоних кхмерів», які сповідували радикальну комуністичну ідеологію. Метою було створення суспільства «загального блага» через повне знищення «ворогів народу», зокрема тих, хто не поділяв революційних ідей. За різними оцінками, у цей період було знищено від 1,5 до 3 мільйонів людей.

Голодомор в радянській Україні (1932–1933 роки) був наслідком політики колективізації та придушення українського національного руху. Декларована мета забезпечення продовольчої безпеки досягалася шляхом насильницького вилучення ресурсів у селян, обмеження їх пересування та репресій. За різними оцінками, втрати становили від 3,9 до 10 мільйонів осіб.

Геноцид корінних народів Північної Америки є тривалим процесом, пов'язаним із колонізацією та експансією. До приходу європейців чисельність індіанського населення оцінюється від 2 до 18 мільйонів осіб, тоді як у результаті колонізації вона скоротилася на 80–90%. Основними чинниками стали хвороби, збройні конфлікти, примусові переселення та руйнування традиційного способу життя. Значну роль відіграла також політика культурної асиміляції, включаючи заборону мов і релігійних практик.

Трагічним прикладом спроби побудови «нового суспільства» на основі ідеологічно заданих цінностей є історія комуністичних режимів, зокрема СРСР і Китаю. У СРСР під час «Великого терору» (1937–1938 роки) було знищено від 700 000 до 1,2 мільйона осіб, а загальні втрати від репресій оцінюються у десятки мільйонів. У Китаї під час «Великого стрибка» (1958–1962 роки) загинуло від 15 до 55 мільйонів осіб, а в період «Культурної революції» (1966–1976 роки) – ще до кількох мільйонів.

Ці приклади демонструють, що спроби насадження «правильних»

цінностей часто супроводжуються насильством і масовими жертвами. У цьому контексті теза про те, що нові культурні та ідеологічні системи нерідко утверджуються через руйнування попередніх, набуває особливої актуальності.

Загалом встановити точну кількість жертв воєн і геноцидів надзвичайно складно, однак ідеться про десятки, а можливо, й сотні мільйонів людей. Тоталітарні, авторитарні, націоналістичні та колоніальні режими відігравали ключову роль у цих процесах, використовуючи ідеологію та культурні цінності як інструменти легітимації насильства.

За оцінками дослідників, починаючи з 3600 року до нашої ери, у світі відбулося близько 14 600 воєн. У сучасний період, за даними Peace Research Institute Oslo, з 1946 року зафіксовано понад 250 збройних конфліктів. Станом на сьогодні у світі тривають десятки війн, серед яких однією з наймасштабніших є війна Росії проти України, що супроводжується конфліктом цінностей, ідентичностей та ідеологічних наративів.

Таким чином, можна констатувати, що саме культурні цінності часто виступають підґрунтям глибинних суперечностей, які призводять до антагоністичних конфліктів. Водночас для владних еліт цінності та ідеологія є інструментами впливу на суспільну свідомість і засобами мобілізації населення.

У результаті громадяни нерідко діють всупереч власним довгостроковим інтересам, не усвідомлюючи реальних причин соціально-політичних процесів. Ідеологія, спираючись на систему цінностей, формує світогляд, політичну культуру та поведінкові моделі, використовуючи освітні, інформаційні та інституційні механізми.

Вона може виконувати як інтеграційну функцію, об’єднуючи суспільство, так і маніпулятивну – спрямовану на утримання влади, зміну політичного режиму або легітимацію конфліктів. Методи такого впливу є різноманітними та включають сучасні соціально-психологічні технології, що

використовуються для формування масової поведінки.

У цьому контексті доцільно розглянути ключові механізми впливу держави на свідомість громадянського суспільства.

Політична пропаганда є інструментом маніпуляції загальнолюдськими, духовними та релігійними цінностями з метою досягнення політичних цілей владних еліт. Зокрема, ідеї «національної гідності» чи «патріотизму» можуть використовуватися для виправдання агресивних дій, включаючи військові конфлікти. Водночас відбувається демонізація опонентів як «ворогів нації» або «зрадників», що нібито загрожують життю, свободі чи віросповіданню громадян. Паралельно формується культ лідера як єдиного гаранта безпеки та стабільності. Подібні практики були характерними для тоталітарних режимів, де культ держави, її керівника та «національної величі» використовувався для легітимації репресій.

Економічні маніпуляції проявляються у створенні ідеологічних міфів щодо «найефективніших» моделей розвитку. Наприклад, теза про «вільний ринок як гарантію добробуту» ігнорує проблему соціальної нерівності, яка, навпаки, часто посилюється в умовах домінування приватного капіталу. Водночас адміністративно-планова модель, що декларує «захист інтересів громадян через державний контроль», може приховувати неефективність управління та концентрацію ресурсів у руках правлячих еліт. У цьому випадку формується феномен «державного капіталізму», де держава виступає монопольним власником, а громадяни – ресурсом. Прикладом є радянська модель, у якій ідея «справедливого соціалізму» співіснувала з реальною соціальною нерівністю.

Медіа стають ключовим інструментом ідеологічного впливу за умов контролю інформаційного простору. Обмеження альтернативних точок зору, поширення маніпулятивних або неправдивих повідомлень, емоційне забарвлення інформації сприяють формуванню страху, ненависті або, навпаки,

штучної солідарності. Контроль наративів дозволяє впливати на громадську думку та спрямовувати соціальну поведінку у вигідному для влади напрямі.

Використання релігії, культурних традицій та історичної пам'яті є одним із найефективніших засобів впливу на свідомість громадян. Формування уявлення про належність до «великої нації» або до єдино «правильної» системи цінностей підсилює колективну ідентичність, але водночас може бути інструментом контролю. Традиційні цінності часто інтерпретуються у спосіб, що легітимує владу («сильний лідер – захисник віри і традицій»). Історично це проявлялося, зокрема, у концепції «божественного походження влади», яка надавала правителям абсолютні повноваження. У трансформованому вигляді подібні практики зберігаються і сьогодні.

Протидія маніпуляціям можлива насамперед на рівні індивіда через розвиток критичного мислення, здатності до аналізу інформації та перевірки джерел. Освічене суспільство становить загрозу для необмеженої влади, оскільки знижує ефективність маніпулятивних практик. Водночас масштаби та інструменти впливу змінюються разом із розвитком інформаційних технологій.

Владні еліти активно використовують механізм держави для формування цінностей громадян у процесі їх соціалізації. Це відбувається через систему освіти, медіа, законодавство, культурну політику та інші інститути. Такий вплив може мати як позитивний характер (формування моральних принципів, громадянської відповідальності), так і негативний (нав'язування догм, маніпуляція свідомістю). Основними інструментами виступають: система освіти, що формує базові уявлення про мораль, державу та суспільство; інформаційний простір, який забезпечує трансляцію домінуючих наративів; законодавство, що встановлює правила поведінки; культурна політика, яка підтримує певні ідеологічні орієнтири.

Особливу роль у цих процесах відіграють стереотипи – стійкі, спрощені

уявлення про соціальну реальність. Вони формуються через освіту, медіа, політичну риторику та соціальну політику. Стереотипи можуть закріплювати образи «свого» і «чужого», формувати уявлення про перевагу одних соціальних груп над іншими, виправдовувати нерівність і дискримінацію.

Типовими прикладами є політичні («наша держава завжди права»), національні («ми кращі за інших»), гендерні («жінки менш раціональні»), соціальні («бідність є наслідком лінощів») стереотипи. У СРСР, наприклад, поширювався образ «загниваючого Заходу», що використовувався для легітимації ізоляції та існуючої моделі розвитку.

У деяких країнах існує стереотип про державного лідера як «єдиного рятівника нації». Як і будь-яке соціальне явище, ці процеси мають як позитивні, так і негативні наслідки, а оптимальне рішення щодо формування змісту цінностей полягає у пошуку такого балансу, який би забезпечував посилення позитивних ефектів і нівелювання негативних.

До позитивних наслідків належать формування громадянської відповідальності, створення відчуття єдності та патріотизму, підтримка правопорядку через усталені соціальні норми. Водночас негативними є нав’язування єдиної ідеології, що обмежує критичне мислення, використання стереотипів для дискримінації або виправдання репресій, а також маніпуляція суспільною свідомістю з метою досягнення політичними акторами власних економічних чи інших приватних цілей.

Отже, держава відіграє важливу роль у формуванні культурних цінностей та стереотипів громадян. Цей вплив може використовуватися як для розвитку суспільства, так і для маніпуляції ним. Ключовим викликом для сучасного громадянського суспільства є здатність відрізняти справжні цінності від штучно нав’язаних стереотипів, а також уміння не дозволяти використовувати себе як інструмент досягнення приватних інтересів владних груп.

Культурні цінності є важливим засобом впливу держави на суспільство. Оскільки їх зміст формує національну ідентичність, суспільну мораль і політичні переконання, влада використовує їх для створення єдиного інформаційного простору, підтримки свого політичного курсу, формування світогляду громадян і легітимації власних рішень. У багатьох країнах національні символи та історична пам'ять активно використовуються для мобілізації населення. Зокрема, акцент на перемогах у війнах часто застосовується для обґрунтування сучасної військової політики.

Культурні цінності утворюють фундамент правової системи держави та знаходять відображення у нормах Конституції як вищого нормативно-правового акту. Конституція закріплює культурні цінності як основу суспільного ладу. У більшості демократичних країн вона містить положення щодо державної мови та її захисту, підтримки національної культури і традицій, гарантування свободи совісті та релігії, розвитку освіти і культури як пріоритетів державної політики.

Так, Конституція України (ст. 10) визначає українську мову як державну, водночас гарантуючи права національних меншин. Конституція Франції (ст. 1) проголошує Францію «єдиною та неподільною республікою», підкреслюючи принцип світськості. У Конституції Німеччини (ст. 5) закріплено свободу мистецтва, науки та досліджень. Крім того, конституційні норми можуть передбачати охорону культурної спадщини, підтримку національної культури та заборону дискримінації за культурними чи мовними ознаками.

Водночас захист державою культурних цінностей, поряд із позитивними наслідками, створює передумови для маніпуляцій історичною пам'яттю в політичних цілях, витіснення альтернативних культур та обмеження прав окремих соціальних груп. У деяких авторитарних режимах історична спадщина використовується для легітимації тоталітарного контролю.

Таким чином, культурні цінності є потужним інструментом впливу

держави на громадян. Конституційне закріплення культурних норм визначає національну політику у сферах культури, освіти та мови, але водночас може призводити до виникнення нерозв'язуваних суперечностей у етнічно, культурно, конфесійне та мовно неоднорідному суспільстві. Захищаючи цінності одних соціальних груп, держава об'єктивно створює незадоволення інших, що формує постійне джерело соціальної напруги.

Таким чином, підсумовуючи результати підрозділу, доцільно констатувати, що здатність держави через правову систему забезпечити рівний і ефективний захист культурних цінностей усіх громадян є радше нормативним ідеалом, ніж реально досяжною практикою. Його поширення часто пов'язане з прагненням владних еліт сформувати у громадян переконання у справедливості та універсальності державної політики. У реальності ж, особливо в умовах соціально неоднорідного суспільства, такий захист має вибірковий характер, що породжує додаткові джерела соціального протистояння. Водночас суперечності на основі культурних цінностей є притаманними самій природі соціальної взаємодії та, ймовірно, існували ще до виникнення держави. Безсумнівним є те, що владні еліти, використовуючи механізм держави та її інститути, формують зміст і структуру культурних цінностей, створюючи на їх основі стереотипи та поведінкові моделі. Це дозволяє здійснювати вплив на суспільну свідомість і використовувати громадянське суспільство як організовану соціальну силу для реалізації не загального блага, а власних, часто кланових інтересів.

З позицій системної динаміки такі процеси порушують рівновагу соціальної системи: посилення тиску з боку влади у сфері захисту або нав'язування певних цінностей викликає зростання опору з боку інших соціальних груп. У результаті це не підвищує рівень безпеки, а навпаки – створює додаткові ризики і загрози для стабільності держави. Посилення політики захисту або експансії культурних цінностей може призводити до

внутрішнього розколу суспільства та зовнішніх конфліктів. При цьому, всупереч поширеній тезі про «гартування нації», війни часто призводять до втрати людського потенціалу, руйнування економічної основи та навіть до зникнення держав або етносів.

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що повноцінний і рівний захист культурних цінностей усіх громадян, задекларований у правових системах більшості держав, у найближчій перспективі залишатиметься складним і, ймовірно, недосяжним завданням.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що держава в умовах полікультурного суспільства функціонує як складна багаторівнева система, в якій культурні цінності виступають не лише елементом ідентичності, але й інструментом політичного управління. Їх роль виходить далеко за межі духовної або соціальної площини і безпосередньо інтегрується у механізми формування і реалізації державної політики.

Встановлено, що культурні цінності є первинною основою формування ідеологій, які, у свою чергу, визначають зміст політичних рішень, економічних моделей та соціальних відносин. У цьому контексті ідеологія виступає як форма інституціоналізації цінностей, що забезпечує їх трансформацію у нормативні, правові та поведінкові конструкції. Водночас така трансформація не є нейтральною, оскільки відображає інтереси домінуючих соціальних груп і владних еліт.

Дослідження показало, що в полікультурному середовищі виникає об’єктивна суперечність між необхідністю забезпечення єдності держави та збереженням культурного різноманіття. Ця суперечність має системний характер і не може бути повністю усунена, оскільки будь-яка спроба уніфікації цінностей неминуче призводить до маргіналізації частини соціальних груп, тоді як надмірна фрагментація підриває цілісність державного управління.

З позицій системного підходу встановлено, що процеси формування та

захисту культурних цінностей підпорядковуються закономірностям зворотного зв'язку: посилення тиску з боку держави на уніфікацію або домінування певних цінностей викликає пропорційне зростання опору з боку інших соціальних груп. У результаті система переходить у стан підвищеної нестабільності, що може проявлятися у формі соціальних конфліктів або політичної дестабілізації.

Обґрунтовано, що культурні цінності виконують подвійні функції: з одного боку, вони є фактором соціальної інтеграції, формують ідентичність, забезпечують легітимність влади; з іншого – виступають інструментом маніпуляції масовою свідомістю. Через механізми освіти, медіа, законодавства та культурної політики держава формує систему уявлень, яка визначає поведінку громадян і рівень їх політичної лояльності.

Особливу увагу приділено ролі стереотипів як спрощених когнітивних конструкцій, що дозволяють швидко орієнтуватися у соціальній реальності, але водночас створюють передумови для викривленого сприйняття дійсності. Стереотипи активно використовуються в ідеологічних практиках для формування образів «свого» і «чужого», що, у свою чергу, є підґрунтям для соціальної мобілізації, а в окремих випадках – і для легітимації насильства.

Аналіз історичних прикладів доводить, що суперечності, засновані на культурних, релігійних та ідеологічних відмінностях, можуть трансформуватися у масштабні конфлікти, включаючи війни та геноциди. При цьому культурні цінності часто виступають не стільки реальними причинами, скільки інструментами мобілізації населення, тоді як глибинні причини конфліктів пов'язані з боротьбою за ресурси, владу та контроль над економічними активами.

Важливим результатом є висновок про те, що здатність держави забезпечити рівний та справедливий захист усіх культурних цінностей громадян є обмеженою. Це обумовлено як об'єктивною різноманітністю

інтересів, так і суб'єктивним впливом владних еліт, які визначають пріоритетність тих чи інших цінностей. У цьому контексті теза про універсальну нейтральність держави у сфері культурної політики має радше декларативний характер.

З урахуванням зазначеного, ключовим викликом для сучасного громадянського суспільства є формування здатності до критичного осмислення нав'язаних ціннісних конструкцій, підвищення рівня освіченості та розвитку аналітичного мислення. Саме ці чинники можуть виступати стримуючим механізмом щодо маніпулятивного впливу та сприяти більш збалансованій взаємодії між державою і суспільством.

Таким чином, у межах підрозділу доведено, що взаємодія держави і громадянського суспільства в умовах полікультурності є внутрішньо суперечливою системою, в якій культурні цінності одночасно виступають основою соціального порядку і джерелом конфліктів. Їх використання як інструменту управління створює як можливості для розвитку, так і ризики деструктивних трансформацій, що вимагає подальшого наукового осмислення та практичного врахування у процесах публічного управління.

Завершуючи перший розділ нашої праці хотілось би наголосити на наступному.

Проведене дослідження дозволяє сформувати цілісне уявлення про природу взаємодії держави та громадянського суспільства як складної, багаторівневої та внутрішньо суперечливої системи. В основі цієї взаємодії лежить категорія інтересу, яка, трансформуючись через систему цінностей та ідеологій, визначає зміст політичних, економічних і соціальних процесів.

Встановлено, що інтереси є первинною рушійною силою соціальної взаємодії. Вони формуються на основі потреб, але в процесі суспільного розвитку набувають складної багаторівневої структури, охоплюючи індивідуальний, груповий, суспільний і державний рівні. При цьому між

зазначеними рівнями існує об’єктивна суперечність, яка не може бути повністю усунена, оскільки кожен із них відображає різні масштаби та пріоритети задоволення потреб.

Доведено, що держава не є нейтральним арбітром у системі розподілу інтересів, а виступає активним учасником цього процесу. Через свої інститути вона формує, трансформує та ієрархізує інтереси, водночас забезпечуючи реалізацію пріоритетів тих соціальних груп, які мають доступ до владних ресурсів. У цьому контексті взаємодія держави і громадянського суспільства набуває ознак постійного балансу між співпрацею і конфліктом.

Суттєвим результатом є встановлення того, що культурні цінності виступають базисом ідеологій, які, у свою чергу, визначають зміст державної політики. Ідеологія виконує функцію інституціоналізації цінностей, перетворюючи їх у систему норм, правил і наративів, що регулюють поведінку громадян і забезпечують легітимність влади. Водночас цей процес не є об’єктивним або універсальним, а відображає інтереси домінуючих груп.

Обґрунтовано, що полікультурність сучасних суспільств створює додатковий рівень складності у взаємодії держави та громадянського суспільства. Різноманіття культурних цінностей, мов, релігій та ідентичностей формує множинність інтересів, які часто перебувають у стані конфлікту. Держава, намагаючись забезпечити єдність, змушена або уніфікувати ці цінності, або балансувати між ними, що в обох випадках породжує нові суперечності.

З позицій системного підходу доведено, що процеси регулювання інтересів і цінностей підпорядковуються законам зворотного зв’язку. Посилення контролю з боку держави викликає зростання опору з боку суспільства, тоді як надмірна лібералізація може призводити до фрагментації і втрати керованості. Таким чином, система постійно перебуває у стані динамічної рівноваги, яка є нестійкою за своєю природою.

Особливу увагу приділено ролі ідеології та пропаганди як інструментів впливу на суспільну свідомість. Через механізми освіти, медіа, права та культури держава формує систему уявлень, що визначає поведінку громадян. Встановлено, що ці інструменти можуть виконувати як конструктивну функцію (консолідація суспільства), так і деструктивну (маніпуляція, легітимація насильства, придушення альтернативних позицій).

Аналіз історичних прикладів показав, що суперечності, засновані на відмінностях у цінностях та ідеологіях, здатні трансформуватися у масштабні соціальні конфлікти, включаючи війни та геноциди. При цьому культурні цінності часто виступають не реальними причинами конфліктів, а інструментами їх обґрунтування та мобілізації населення. Глибинні причини, як правило, пов'язані з боротьбою за ресурси, владу та контроль над економічними процесами.

Доведено, що здатність держави забезпечити рівний захист культурних цінностей усіх громадян є обмеженою як з об'єктивних, так і з суб'єктивних причин. У реальності цей процес має вибірковий характер, що створює додаткові джерела соціальної напруги. Таким чином, ідея про універсальну справедливість держави у сфері захисту цінностей є радше нормативною конструкцією, ніж емпірично підтвердженим фактом.

Важливим результатом дослідження є висновок про те, що суперечності не є відхиленням або кризою системи, а її природною і невід'ємною характеристикою. Саме через суперечності відбувається розвиток соціальних систем, трансформація інститутів та оновлення ціннісних орієнтирів.

У цьому контексті ключовим завданням сучасного громадянського суспільства є формування здатності до критичного мислення, підвищення рівня освіти та розвитку аналітичних навичок. Лише за цих умов можливе зниження рівня маніпулятивного впливу та формування більш збалансованої моделі взаємодії з державою.

Таким чином, у межах розділу доведено, що взаємодія держави та громадянського суспільства є діалектичною єдністю протилежностей, у якій інтереси, цінності та ідеології виступають одночасно як основою соціального порядку, так і джерелом конфліктів. Ефективність функціонування цієї системи залежить не від усунення суперечностей, що є неможливим, а від здатності управляти ними, утримуючи баланс між стабільністю та розвитком.

Концептуальний висновок до розділу 1

Держава не є нейтральним інститутом узгодження інтересів, а виступає механізмом їх ієрархізації, в якому домінують інтереси тих соціальних груп, що контролюють владні ресурси. У цьому контексті публічний інтерес не є об'єктивною категорією, а формується як результат інституціоналізованого балансу сил, що відображає конфігурацію влади у суспільстві.

Культурні цінності у сучасному суспільстві виконують подвійну функцію: вони є одночасно основою соціальної інтеграції та інструментом політичної маніпуляції. Через їх інституціоналізацію в ідеології, праві, освіті та медіа вони перетворюються на механізм формування контрольованої соціальної реальності, в межах якої громадяни сприймають нав'язані смисли як власні переконання.

Суперечності між інтересами, цінностями та ідеологіями не є дисфункцією соціальної системи, а її фундаментальною властивістю, що визначає динаміку розвитку. Спроби їх повного усунення неминуче призводять до авторитарних практик, тоді як їх неконтрольоване загострення – до соціальної дестабілізації. Ефективне публічне управління полягає не в ліквідації суперечностей, а в здатності їх інституційно врівноважувати.

Маніпуляція суспільною свідомістю через систему цінностей є не випадковим відхиленням, а системною функцією сучасної держави. Її інтенсивність зростає пропорційне розвитку інформаційних технологій, що

трансформує класичні форми влади у більш складні та приховані механізми впливу.

Ідея про можливість рівного та універсального захисту культурних цінностей усіх громадян у межах однієї держави є нормативним ідеалом, який у реальних умовах полікультурного суспільства залишається принципово обмеженим у реалізації. Це обумовлено як об’єктивною різноманітністю інтересів, так і суб’єктивною вибірковістю державної політики.

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІКА І ДЕРЖАВА: СУСПІЛЬСТВО РІВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

> «Проблема полягає не в тому, що ми не в змозі забезпечити бідних, а в тому, що ми не в змозі задовольнити запити багатих» (Jacque Fresco).
>
> «Капітал, уникає галасу і лайки і вирізняється боязкою натурою. Це правда, але це ще не вся правда. Капітал боїться відсутності прибутку або занадто маленького прибутку, як природа боїться порожнечі. Але якщо є в наявності достатній прибуток, капітал стає сміливим. Забезпечте 10 відсотків, і капітал згоден на будь-яке застосування, за 20 відсотків він стає жвавим, за 50 відсотків позитивно готовий зламати собі голову, за 100 відсотків він зневажає всі людські закони, за 300 відсотків немає такого злочину, на який він не ризикнув би, хоча б під страхом шибениці. Якщо шум і лайка приносять прибуток, капітал стане сприяти тому й іншому. Доказ: контрабанда і торгівля рабами» (T. J. Dunning, цит. за: Marx, 1867)

2.1 . Економічні принципи функціонування держави

Фізичне існування суспільства і окремої людини неможливе без належного матеріального базису, на якому ґрунтується духовний і культурний розвиток соціуму. Організація та форми суспільного виробництва матеріальних і нематеріальних благ є першочерговим завданням будь-якої суспільної формації.

Одним із дієвих механізмів організації економічного життя суспільства є механізм держави, який забезпечує економічну складову спільного співіснування громадян і держави. Важко знайти іншу сферу суспільного буття, яка перебувала б під таким пильним наглядом і жорстким нормативно-правовим впливом з боку держави – незалежно від того, чи називається цей вплив управлінням, чи регулюванням.

Держава, незалежно від форм організації суспільного виробництва, більшою чи меншою мірою завжди присутня на економічній арені. Водночас її ключова роль полягає у визначенні «правил гри» для інших учасників економічних відносин. Це закономірно, адже саме економічна сфера є основним джерелом ресурсів для існування держави, яке постійно відтворюється уречевленою працею мільйонів її громадян.

Держава завжди контролює та спрямовує економічні процеси в суспільстві; різниця полягає лише у ступені її безпосередньої участі – зокрема, через володіння підприємствами або через регуляторні механізми. Дискусії про те, що держава не повинна втручатися в економіку (ліберальний підхід), або, навпаки, що вона має повністю її контролювати (командно-адміністративна модель), є важливими з теоретичної точки зору. Проте на практиці обидва підходи демонструють як сильні, так і слабкі сторони.

Це обумовлено багатофакторністю економічного розвитку: рівнем науки, культури, технологій, а також традиціями і звичаями конкретного суспільства. В одних умовах домінує необхідність централізованого управління економікою, в інших – ефективність забезпечується через регульований ринок і свободу підприємництва. У чистому вигляді ці моделі фактично не існують – практична істина, як правило, знаходиться у їх комбінації.

Згідно з більшістю економічних теорій, кінцевою метою є добробут і процвітання суспільства. Однак способи досягнення цієї мети істотно відрізняються. При цьому практична реальність демонструє стійку асиметрію: для більшості населення характерні важка праця і обмежені матеріальні можливості, тоді як для меншості – високий рівень добробуту і комфорту.

Економічні процеси не є стихійними – вони завжди прямо або опосередковано регулюються владними елітами через механізм держави. Навіть у випадках формальної «бездіяльності» держава фактично підтримує існуючий економічний порядок, забезпечуючи його відтворення та рівновагу.

У цьому сенсі пасивність також є формою управління.

Роль держави у цих процесах складно переоцінити. Попри поширену тезу про повну економічну свободу індивіда, рівень матеріального добробуту громадян значною мірою визначається інституційними умовами, сформованими державою. Вона не лише створює рамки економічної діяльності, а й опосередковано визначає соціально-економічні траєкторії розвитку громадян на тривалу перспективу. Саме тому розуміння ролі держави в регулюванні економічних процесів є принципово важливим. В даному контексті доцільно розглядати функціонування держави і влади принаймні у двох аспектах.

Перший має зовнішній характер і пов'язаний із взаємодією держави з іншими акторами міжнародного економічного простору – як сукупністю суверенних держав із власними елітами.

Другий аспект спрямований на підтримання внутрішнього «економічного гомеостазу» держави і влади як симбіотичної системи, що орієнтована передусім на власне відтворення і збереження. У межах такого підходу окремі підсистеми держави розглядаються як функціональні елементи, основним завданням яких є забезпечення стабільності та ефективності функціонування системи в цілому, навіть якщо це відбувається за рахунок інтересів окремих її складових.

Для ілюстрації можна використати біологічну аналогію: рука людини є складною системою, що виконує важливі функції, але водночас є лише підсистемою організму. Втрата руки не призводить до втрати ідентичності людини як цілісної системи. Аналогічно, окремі інститути держави можуть змінюватися або втрачатися без руйнування самої держави як системи.

У межах цього дослідження акцент робиться саме на другому аспекті, оскільки перший характеризує радше зовнішнє середовище функціонування держави (у даному випадку – міжнародні економічні відносини).

За весь період існування держави як «вищої форми організації суспільства» накопичено значний масив наукових праць, присвячених дослідженню джерел багатства країн і народів, механізмів організації виробництва, фінансових і податкових систем, особливостей розподілу ресурсів і функціонування різних економічних моделей.

У дослідженні «The Retreat of the State» (Strange, 1996) запропоновано новий підхід до розуміння влади та політики у глобальній економіці. Авторка демонструє, що контроль над економічними процесами дедалі більше зміщується від держав до недержавних акторів – транснаціональних корпорацій, фінансових інститутів та інших структур, здатних впливати на розподіл світових ресурсів.

Значна кількість праць присвячена економічним засадам функціонування Європейського Союзу, трансформації демократії та взаємозв'язку між правовими і економічними інститутами (Walter, 2016; Bonefeld, 2015; Vanberg, 2001; Schmidt, 2007; Agnoli, 2000 та ін.).

Окремий напрям досліджень пов'язаний із історичним становленням капіталістичних відносин. У цих працях підкреслюється, що процес первинного нагромадження капіталу не є лише історичним етапом, а продовжує відігравати суттєву роль у сучасних економічних системах (Bonefeld, 2011; Martin & Sunley, 2023; O'Kane, 2020, 2023).

Проблематика державного капіталізму також залишається в центрі уваги науковців. Сучасні дослідження демонструють різноманіття форм державного втручання в економіку, зокрема в контексті трансформації економічних моделей Китаю та інших країн (Jackson, 2024; Silverwood & Berry, 2023; Goghie, 2024).

Продовжуються активні наукові пошуки вирішення проблем, пов'язаних із розвитком громад на основі впровадження концепції державної «креативної економіки» та територіального розвитку. Стверджується, що розвитку

самоврядування та органічному зростанню економіки громад і держави в цілому можуть сприяти рівноправні міжсекторальні партнерства, а також культурне і соціальне підприємництво. Водночас, на думку авторів, це можливо лише за умови, що відповідне середовище дійсно підтримує рівність і соціальну справедливість. У разі відсутності такої підтримки усталені ієрархії сприяють домінуванню та експлуатації, що обмежує ширше культурно-економічне залучення громадян на рівні територіальних громад (Mutibwa, 2022).

Актуальними залишаються дослідження, у яких розглядаються фактори, що спричинили економічний підйом на початку XIX століття у Північно-Західній Європі, Північній Америці та пізніше в Азії. На думку авторів, поширені пояснення, такі як географічне розташування чи первинне накопичення капіталу, не мають достатньої емпіричної підтримки (Tomizawa et al., 2020). Дослідники зазначають, що й інші традиційні фактори – торгівля, грабіж, колонізація – не можуть розглядатися як визначальні рушії економічного зростання. Натомість ключовими чинниками розвитку визначаються зростання продуктивності через інновації, створення нових підприємств і розширення ринків, що забезпечують підвищення купівельної спроможності широких верств населення. Саме ці процеси, на думку авторів, формують основу економічного розвитку держав і підвищення рівня життя. У сучасних дослідженнях особлива увага приділяється ролі інституцій у забезпеченні такого розвитку, а також впливу міжнародного бізнесу на трансфер управлінських практик і технологій.

Будь-які керовані державою процеси економічного розвитку потребують усталених підходів до їх оцінювання, що ґрунтуються на принципах виміру «здоров'я економічної системи» країни (Fath et al., 2019), чітко визначених економічних принципах, які мають відповідати організаційній структурі держави та її політичному устрою (Paauw, 1951), а також врахування можливих

наслідків і ризиків для навколишнього середовища в процесі індустріалізації (Fang et al., 2022). Формування стратегій розвитку на муніципальному та регіональному рівнях має здійснюватися з урахуванням принципу «випереджальної законності» (Thorpe & Morgan, 2023) та особливостей розвитку федералізму (Riker, 1987).

Проведений стислий аналіз літературних джерел дозволяє стверджувати, що досліджувана проблема залишається актуальною і нині. Її актуальність обумовлена тими суперечностями, які привносять сучасні дослідження у розуміння економічної сутності держави та принципів її функціонування.

З огляду на завдання нашого дослідження доцільно сформулювати та визначити базові принципи економічного функціонування держави, спрямовані на підтримання її внутрішнього гомеостазу, балансу та здатності забезпечувати власну стійкість, безпеку та адаптивність. Йдеться про здатність держави протидіяти як ендогенним, так і екзогенним викликам, а також трансформувати умови свого існування залежно від геополітичних і внутрішньополітичних чинників.

У цьому дослідженні економічні принципи функціонування держави розглядаються як базові концепти, що забезпечують її фізичне існування як складної системи, орієнтованої на збереження цілісності, стабільності та здатності до адаптації.

Передусім доцільно зазначити, що економічні принципи функціонування держави і економічні принципи функціонування механізму держави не є тотожними. Вони відображають закономірності різних за обсягом категорій: держава як ширше поняття і механізм держави як її структурний елемент.

Виходячи з визначень понять «держава» та «механізм держави», сформульованих у першому розділі, можна окреслити наступні базові категорії.

Економічні принципи – це основоположні правила, керівні положення або постулати, що регулюють економічну діяльність певної системи чи організаційного утворення, включаючи виробництво, розподіл, споживання ресурсів та управління економікою.

Функціонування відображає сутність діяльності системи через її функції, внутрішні та зовнішні прояви, а також вплив на середовище відповідно до поставлених цілей.

Механізм держави – це сукупність інститутів, органів і організацій, через які здійснюється державна влада (законодавча, виконавча, судова гілки, державні служби тощо).

Держава – це організація політичної влади, яка забезпечує управління суспільством у межах визначеної території за допомогою правових норм і адміністративних інститутів.

Основна відмінність між цими категоріями полягає в тому, що економічна сутність держави охоплює стратегічний розвиток територій, галузей, науково-технічного потенціалу та соціально-економічних процесів, тоді як механізм держави забезпечує реалізацію цих функцій через конкретні інститути влади.

З економічної точки зору механізм держави виступає як суб'єкт управління, який має забезпечити власне функціонування через організацію економічного життя суспільства. Об'єктом управління при цьому виступає громадянське суспільство, яке створює матеріальний базис існування держави.

У цьому контексті формується своєрідний симбіоз між владою, механізмом держави та продуктивним базисом суспільства. Водночас, попри поширені уявлення про необхідність держави як гаранта економічного порядку, слід визнати, що суспільство теоретично здатне до самоорганізації, тоді як держава без продуктивного базису існувати не може.

Саме в цьому полягає принципова асиметрія: держава є залежною від

суспільства як джерела ресурсів, але водночас прагне контролювати його економічну діяльність.

У широкому розумінні економічні принципи держави охоплюють: визначення ролі держави в економіці (ринкова, змішана або планова модель); формування економічних цілей, які відображають інтереси владних та фінансових еліт; вибір інструментів впливу (фіскальна, монетарна політика, адміністративне регулювання, державна власність); економічну філософію, що визначає ціннісну основу державної політики.

Таким чином, можемо сформулювати зміст наступних понять: економічні принципи функціонування держави – це сукупність фундаментальних засад, правил і керівних ідей, які визначають спосіб організації та здійснення економічної діяльності соціуму задля забезпечення реалізації цілей і завдань держави як «особливої та вищої форми політичної організації влади» і суспільства. У даному визначенні принципи відображають підходи держави до управління економікою та економічними процесами: розподілом ресурсів, забезпеченням економічного зростання, соціального добробуту, забезпечення фізичного існування самої держави та гарантування своєї безпеки тощо.

Економічні принципи функціонування механізму держави – це сукупність фундаментальних засад, правил і керівних ідей, які визначають спосіб організації та економічного забезпечення функціональної діяльності державних органів влади, силових та правоохоронних інститутів, що забезпечують реалізацію цілей і завдань держави, а саме влади і політичних еліт.

Зазначимо, що в першу чергу нашу увагу буде привернуто до базових аспектів визначення ролі держави в економіці, принципів, які визначають межі та форми втручання держави в економічні процеси; встановлення цілей економічної політики та її фундаментальних засад, принципів її економічної

безпеки. Ми залишимо поза увагою методи та інструменти державного впливу на економіку, адже вони є похідними і ситуативними та певною мірою можуть взагалі не використовуватись або суттєво обмежуватись у застосуванні залежно від змісту певної економічної концепції (фіскальна політика та бюджетне регулювання, монетарна політика, регулювання грошової маси та процентних ставок, регуляторна політика та встановлення правил і норм, пряме державне інвестування, підтримка окремих галузей економіки тощо).

Першим базовим принципом при побудові та розвитку будь-якої держави, незалежно від форми державного устрою, є необхідність створення матеріального базису для її існування та економічної розбудови, що відображається в змісті принципу гармонізації пріоритетів сектору реального матеріального виробництва та сектору послуг або соціальної надбудови. Цей принцип було сформовано в теоріях багатьох економічних шкіл та течій, які розвивали свої концепції в процесі жорсткої конкурентної боротьби, а його практична значущість доведена історичним поступом розвитку різноманітних суспільств та держав світу.

Змістом цього принципу є аксіома, яка стверджує, що держава прагне в першу чергу створити матеріальний базис для того, щоб фізично захистити себе, забезпечити своє існування, а решта цілей є супутніми, а можливості і способи залишаються в якості ресурсів (земельних, людських, технологічних тощо), які дозволяють зреалізувати це основне для неї завдання. Саме тут пересікаються і об’єднуються в спільну мету основні інтереси діючих акторів – тих, хто створює і очолює державу, а саме владних еліт, які згодом відображаються в контексті приватних і суспільних інтересів.

Слід відзначити, що розповсюджена теза про необхідність і можливість відокремлення приватного і публічного інтересів, інтересів держави і владних еліт, які її очолюють, є дуже складною до реалізації, адже по суті вони для них є єдиним ціннісним комплексом на певному етапі їх існування. Це пояснюється

тим, що створення і розвиток держави є їхньою основною метою, яка в подальшому забезпечує безпеку і владу над рештою соціуму, політичними опонентами та бізнес-конкурентами, наділяє легітимною, а подекуди і безмежною владою, забезпечує заможне майбутнє.

Створення економіки держави – це в першу чергу інструмент, який дозволяє без відкритого силового примусу змушувати решту суспільства до праці на благо держави в особі реальних її власників. І тут немає різниці в тому, чи це буде капіталізм, комунізм, соціалізм чи державний капіталізм, адже цей принцип є для них усіх базовим і визначальним.

Економічні відносини, які створює і регулює держава, закріплюють нерівність серед людей, походження якої обумовлене біологічними, соціальними, природними та іншими чинниками. Мабуть, яскравим прикладом у даному контексті є ринкові відносини, адже саме адепти «вільного ринку» стоять на позиціях «соціального дарвінізму», для яких виживання сильнішого і загибель слабшого є необхідною умовою для успішного економічного розвитку.

Слід відзначити, що державі і владним елітам байдуже до окремих її громадян (проблеми економічного виживання – це лише проблеми самих громадян, незважаючи на різні конституційні норми), адже важливими для них є лише результати економічної діяльності соціуму в цілому, розподілом яких займається невелика кількість обраних – реальних власників держави. Для виживання і економічного розвитку держави неважливо, скільки загине її громадян – це лише відновлювальний ресурс; важливо зберегти основу і умови для його відновлення та експлуатації, по можливості не перетинаючи межі «точки неповернення».

Позитивними аспектами даного принципу з точки зору науковців-державників є забезпечення економічної стабільності, яка є основою політичної незалежності, соціальної безпеки та міжнародного впливу.

Економічна стабільність забезпечує стійкість держави перед внутрішніми та зовнішніми загрозами, дозволяючи їй ефективно функціонувати та реалізовувати свої стратегічні інтереси.

Але, на нашу думку, основними причинами важливості даного принципу є наступні.

Захист державного або національного суверенітету, і в першу чергу тих, хто реально впливає на політичні, суспільні, соціальні та економічні процеси в державі, чиї інтереси фактично співпадають з інтересами держави і влади.

Фінансування оборонного та безпекового секторів держави. Державі необхідні ресурси для підтримки армії, правоохоронних органів та інших структур примусу.

Забезпечення стабільності фінансової системи, яка регулює рух грошових потоків, накопичення і розподіл капіталу.

Забезпечення ресурсної бази, зокрема продовольчої та енергетичної, що є критично важливими для функціонування держави.

Економічні потрясіння, такі як інфляція, дефіцит ресурсів або масове безробіття, можуть призвести до соціальних заворушень і поставити під сумнів доцільність існування держави в очах громадян. Саме тому підтримання мінімально прийнятного рівня добробуту населення є радше вимушеною необхідністю, ніж пріоритетною метою держави, хоча для збереження легітимності активно формується переконання у зворотному.

Базовий принцип економічного існування держави, що полягає в гармонізації пріоритетів сектору реального матеріального виробництва та сектору послуг або соціальної надбудови, має фундаментальне значення для стабільного розвитку самої держави та забезпечення добробуту її еліт.

Реальний сектор економіки охоплює виробничу сферу, яка створює матеріальні цінності і реальну додану вартість – промисловість, сільське господарство, будівництво тощо. Цей сектор є основою економічного

потенціалу країни, оскільки забезпечує виробництво товарів, створення робочих місць та наповнення державного бюджету через податки, що, власне, і забезпечує фізичне існування держави, державного апарату та інших владних і силових структур.

По відношенню до реального сектору виробництва сектор послуг або соціальна надбудова є додатковим, обслуговуючим ланцюгом, незважаючи на новітні концепти облаштування економіки на кшталт «економіки знань», «інформаційної економіки», «індустрії 4.0» або «четвертої промислової революції», у яких підкреслюється важливість освіти та науки. Водночас ні освіта, ні наука не можуть існувати і якісно розвиватись без необхідного матеріального базису та повного задоволення базових фізіологічних потреб, і лише після їх задоволення – культурних та духовних потреб людини.

Сектор послуг або соціальна надбудова включає освітню, медичну, культурну, наукову та адміністративну сфери. Основним аспектом їх взаємодії є прагнення держави і провладних еліт регулювати якість життя громадян, розвивати людський та, як його складову, інтелектуальний капітал, забезпечуючи стабільність суспільних інститутів лише настільки, наскільки це необхідно для створення умов зростання реального сектору економіки, а відтак – забезпечення ресурсних, технологічних та інших можливостей для функціонування самої держави і збільшення владного потенціалу її власників – фінансової, політичної та інших еліт.

Такий стан речей обумовлений, у першу чергу, економічною і політичною організацією самої держави та суспільства. Водночас слід відзначити значне зростання добробуту населення світу, яке, однак, обумовлене розвитком технологічних і виробничих можливостей внаслідок наукового прогресу в обличчі видатних представників людства (яких, по суті, одиниці), а не функціонуванням самої системи під назвою «держава», яка до сьогодні у своїй політичній організації влади суттєво не змінилась упродовж

останніх століть, а можливо і тисячоліть.

Змінилися лише форми і способи комунікації людей, держави і влади, але не змінилась сутність людини та базовий принцип організації економіки – жорстка експлуатація людини людиною незалежно від політичних моделей: чи це приватний власник засобів виробництва, чи держава як власник в особі уповноважених інститутів. Результат залишається незмінним: одні багатіють, тоді як решта суспільства, створюючи основний продукт, задовольняється значно меншою часткою національного багатства. Незалежно від технологічних змін і політичних процесів загальна структура розподілу залишається відносно сталою.

Це твердження підтверджується емпіричними даними. Одним з найбільш цитованих досліджень у цій сфері є «Global Wealth Report» (Credit Suisse, 2023): 1% найбагатших людей світу володіє близько 44,5% світового багатства, а 10% – близько 76,4%. Відповідно, 90% населення володіє лише близько 23,6% світового багатства. При цьому розподіл ліквідних активів є ще більш нерівномірним.

Як було зазначено вище, гармонізація покладена в основу даного принципу лише тому, що вона є необхідною для держави і владних еліт з точки зору оптимізації ресурсів та витрат на підтримання «трудового потенціалу» у мінімально достатньому стані його працездатності. Ця міра є вимушеною, і у разі виникнення можливості заміни людини автоматизованими системами, роботизованими лініями та кібернетичними рішеннями (що стає реальністю в умовах розвитку штучного інтелекту в межах концепції «індустрії 4.0»), така гармонізація втратить свою необхідність, а соціальна нерівність лише поглибиться.

Інститут приватної власності, особливо в частині інтелектуальної власності, технологій і винаходів, лише посилюватиме цю тенденцію. Подібні процеси вже мали місце в історії – у період становлення капіталізму,

формування буржуазії, механізації виробництва та поглиблення поділу праці.

У таких умовах людина ризикує перетворитися на вторинний ресурс, який змушений доводити власну цінність і право на існування в нових соціально-економічних умовах.

Наразі «гармонізація» в її ідеальному, фактично недосяжному вигляді передбачає баланс, за якого обидва сектори функціонують ефективно, взаємно підсилюючи один одного. За умов, коли людина розглядається як мета економічної політики, а не як ресурс, важливість такого балансу проявляється у наступному.

Баланс можливий лише тоді, коли держава не робить надмірного акценту на матеріальному виробництві, ігноруючи соціальну сферу. Практика показує, що це швидко призводить до деградації освіти, медицини та культури, що в довгостроковій перспективі підриває конкурентоспроможність економіки і створює загрози для існування держави.

Водночас сучасні освітні системи часто орієнтовані на формування працівника, підготовленого лише в межах функціональних потреб економіки. Глибоке розуміння соціальних, політичних і філософських процесів не є пріоритетом, а подекуди навіть розглядається як небажане знання.

Реальний сектор потребує передусім знань, які можуть бути трансформовані у додану вартість. Інвестиції у вищу освіту, науку та професійну підготовку сприяють технологічному розвитку, але водночас формують вузьку спеціалізацію, що дозволяє використовувати людину як інструмент виробничого процесу.

З іншого боку, недостатня увага до виробничого сектору унеможливлює розвиток соціальної сфери. Фінансування сфери послуг часто здійснюється за залишковим принципом, що забезпечує лише мінімальні соціальні стандарти і фізичне виживання населення. Це характерно навіть для економічно розвинених країн.

Важливим є також інфраструктурний розвиток, адже ефективне функціонування виробничого сектору неможливе без транспортної, логістичної та енергетичної інфраструктури. Формально належачи до соціальної надбудови, інфраструктура фактично обслуговує потреби реального сектору, забезпечуючи енергопостачання та переміщення продукції різними видами транспорту – залізничним, морським, повітряним, річковим тощо.

Таким чином, принцип гармонізації пріоритетів сектору реального матеріального виробництва та сектору послуг або соціальної надбудови є ключовим чинником забезпечення економічної стабільності та інноваційного розвитку держави і владних еліт, які є реальними власниками капіталу і засобів виробництва. Збалансований підхід до розвитку обох сфер дає можливість у найбільш економний спосіб забезпечити ефективне використання людського ресурсу для стійкого розвитку держави в довгостроковій перспективі та забезпечити максимально ефективне функціонування її економіки на користь фінансових та інших привілейованих соціальних груп.

Наступним базовим принципом економічного функціонування держави є незалежність та самодостатність системи виробництва і відтворення матеріальних та нематеріальних благ, яка включає виробництво засобів виробництва, видобуток наявних і доступних у певній країні корисних копалин, створення конкурентоспроможних технологій, що забезпечують можливість виробництва кінцевої наукоємної продукції, бажано на основі замкнутого всередині країни виробничого циклу. На нашу думку, важливість даного принципу обумовлена наступними причинами.

Першою і основною є безпека держави, яка забезпечується шляхом збереження і захисту її суверенітету та можливістю владних еліт самостійно і на власний розсуд приймати управлінські рішення у зовнішній та внутрішній політиці. Економічна неспроможність та відсутність ключових технологій

виробництва певної номенклатури товарів і продукції значно звужують можливості будь-якої держави до тривалого і самостійного існування. З плином часу такі держави та місцеві еліти потрапляють під зовнішнє управління, адже їх активи контролюються силовими, правоохоронними, політичними та іншими структурами інших держав, не говорячи вже про офіційні зовнішні борги.

Як правило, такі економічно неспроможні держави стають сировинними придатками і постачальниками дешевої, низько або навіть високо кваліфікованої робочої сили для країн – донорів фінансових ресурсів, які також активно і за заниженими цінами вивозять природні ресурси держав-сателітів. Рівень і якість життя населення в таких умовах не є предметом пріоритетної уваги політичної верхівки.

Прагнення владних еліт до підвищення свого міжнародного та внутрішнього статусу, розширення та утримання влади може бути реалізоване лише через економічне зміцнення держави незалежно від способів, якими воно досягається. Аксіома є достатньо простою: коли держава здатна самостійно забезпечувати себе основними матеріальними благами (їжа, енергія, промислові товари, військова техніка) та нематеріальними (освіта, інформація, культурний контент, наукоємні технології тощо), вона стає менш вразливою до зовнішнього тиску, шантажу та криз.

Залежність від інших країн у критично важливих сферах може підірвати національну безпеку та суверенітет, а відтак і позиції тих, хто є власниками і основними бенефіціарами економічної діяльності соціуму.

Незалежна і стабільна економіка неможлива без ефективного і повного контролю за природними та іншими ресурсами країни. Держава має здійснювати такий контроль, у першу чергу, через забезпечення територіальної цілісності та володіння виключним правом надання дозволів на розробку ресурсів обмеженому колу суб’єктів економічної діяльності.

Як свідчить практика, у більшості країн на конституційному рівні закріплено, що надра і природні ресурси належать народові, тоді як держава розпоряджається ними від його імені, надаючи дозволи компаніям (приватним або державним), здатним здійснювати їх розробку. Водночас основна частина прибутку від такої діяльності акумулюється у власників відповідних компаній та частково у державі (у вигляді податків), тоді як безпосередній «власник» – населення – фактично не отримує прямої вигоди.

Таким чином, держава реалізує контроль над ресурсами через інституційні механізми, формально діючи від імені народу, але фактично забезпечуючи інтереси обмеженого кола суб'єктів. Це підкреслює важливість контролю над ресурсами як передумови економічної самодостатності, але лише за умови управлінської спроможності владних еліт.

Це, у свою чергу, дозволяє контролювати не лише розподіл ресурсів, а й розміщення виробничих потужностей відповідно до територіального зонування, що сприяє розвитку економіки і забезпечує можливість прийняття незалежних управлінських рішень – як в інтересах держави, так і, формально, «в інтересах народу».

Незалежність і стабільність економіки визначають стійкість держави, рівень її здатності діяти в кризових умовах та впливати на інших учасників міжнародних економічних процесів. Більшість міжнародних конфліктів, включаючи збройні та торговельні, мають економічну основу, і в них перевагу отримує держава з вищим рівнем виробничої автономії, технологічної незалежності та якості публічного управління.

Важливим чинником забезпечення цього принципу є глобальні потрясіння, такі як природні катаклізми або пандемії, під час яких саме держави з розвиненою внутрішньою системою виробництва здатні ефективніше забезпечувати потреби населення та підтримувати стабільність.

Економічна стабільність, розвиток та незалежність є станами, які наразі

неможливі без використання людського ресурсу, принаймні на сучасному етапі технологічного розвитку. У перспективі ця ситуація може змінитися.

Розвиток власного виробництва стимулює створення робочих місць, зменшує безробіття та забезпечує мінімально необхідний рівень життя населення з точки зору його використання як трудового ресурсу. За умови ефективної організації виробництва це сприяє зростанню валового внутрішнього продукту, підвищенню конкурентоспроможності держави та зміцненню її позицій на міжнародній арені.

Збільшення ВВП (за певного характеру його розподілу) створює можливості для підвищення фінансового рівня громадян та, за відповідної демографічної політики, може сприяти зростанню населення, а відтак – і пропозиції робочої сили. Водночас за умов високої конкуренції на ринку праці власники засобів виробництва можуть знижувати рівень оплати праці, зберігаючи ціни на продукцію та обсяги її реалізації, що дозволяє збільшувати прибутки і податкові надходження. У результаті формується, на перший погляд, парадоксальна, але системно закономірна ситуація: економія на оплаті праці, поєднана зі зростанням макроекономічних показників, забезпечує стабільність і зростання для держави та фінансових еліт.

Зменшення відтоку капіталу з країни є важливим чинником економічної незалежності і стабільності держави. Капітал у погоні за надприбутками завжди прагне мінімізувати витрати, і якщо це можливо зробити за рахунок зниження рівня заробітної плати шляхом перенесення виробництва в країни, де вона є нижчою порівняно з країною-резидентом власника капіталу, то без вагань приймається рішення про релокацію виробництва та інвестування активів у більш сприятливі умови.

Саме тому для окремих країн, які прагнуть створити привабливий інвестиційний клімат, відносно низький рівень оплати праці є конкурентною перевагою, як і відповідний рівень і якість життя населення: люди змушені

працювати більше за меншу винагороду. За інших рівних умов (збут, оподаткування) прибуток власника капіталу зростає, держава отримує податкові надходження і частково вирішує проблему безробіття. Водночас про сталий розвиток у довгостроковій перспективі в таких умовах говорити складно, оскільки системне покращення якості життя населення є малоймовірним.

Реальні передумови для зміни цієї ситуації виникають тоді, коли держава стимулює розміщення власного капіталу (незалежно від форми власності) у виробництві товарів і послуг всередині країни, зменшуючи залежність від імпорту. Це дозволяє зберігати валютні резерви, запобігати відтоку капіталу та робочої сили, а також створює передумови для залучення трудових мігрантів із менш розвинених країн.

Розвиток внутрішнього виробництва, як правило, супроводжується впровадженням нових технологій та інновацій, що сприяє науково-технічному прогресу. Теоретично це має призводити до оптимізації виробництва, зниження собівартості та цін. Однак на практиці це відбувається рідко, оскільки зниження цін не завжди відповідає інтересам власників капіталу щодо максимізації прибутку.

Навіть за умов технологічного розвитку економічна самодостатність дозволяє державі забезпечувати базові потреби населення: їжу, житло, одяг, медичні послуги та мінімальний рівень освіти, достатній для відтворення трудового ресурсу. У таких умовах формується модель: «працюєш – існуєш, втрачаєш роботу – втрачаєш засоби до існування».

Така система економічних відносин сприяє зміцненню незалежності держави у сфері матеріального виробництва, водночас формуючи залежність громадян від постійної праці. Це дозволяє утримувати надбудову – систему освіти, науки, культури, а також формувати відповідні цінності, у яких держава і нація займають домінуюче місце.

Парадоксально, але низький рівень добробуту населення може виступати інструментом посилення контролю з боку влади. Економічна вразливість робить громадян більш залежними, що створює умови для їх активного використання у політичних і військових процесах під гаслами патріотизму, захисту держави, культури та ідентичності.

Як свідчить практика, цінності та інтереси різних соціальних груп суттєво відрізняються. У цьому проявляється ключова суперечність: з одного боку, держава та еліти зацікавлені у зростанні економіки і технологій, а з іншого – для збереження контролю необхідно підтримувати умови, за яких людина змушена постійно працювати, відчувати нестачу ресурсів і невпевненість у майбутньому. Ця суперечність відтворюється через механізм нерівномірного розподілу результатів праці: більша частина економічних благ концентрується у власників засобів виробництва та владних еліт, тоді як значна частина суспільства змушена забезпечувати функціонування економіки, перебуваючи у стані обмежених ресурсів.

Усе зазначене повною мірою стосується і сфери послуг або нематеріального виробництва. Зокрема, самостійне виробництво інформаційного контенту (новини, розваги, освітні програми) дозволяє формувати власний інформаційний простір та протидіяти зовнішньому впливу, водночас виконуючи функцію ідеологічного впливу на населення.

Серед переваг дотримання цього принципу слід відзначити зростання міжнародного впливу держави. Сильна економіка виступає індикатором ефективного управління та стійкості еліт. Держава з економічною автономією має більше можливостей відстоювати свої інтереси на міжнародній арені, включаючи застосування силових інструментів. Водночас рівень її надійності як партнера значною мірою залежить від внутрішньополітичних і геополітичних чинників.

Таким чином, незалежність та самодостатність системи виробництва і

відтворення матеріальних і нематеріальних благ є фундаментом національної безпеки, економічного розвитку та міжнародного позиціонування держави.

Наступний принцип економічного функціонування держави має сублімативний характер, оскільки формується на основі реалізації попередніх принципів і водночас забезпечує їх практичну реалізацію – це принцип силового впливу держави та примусу економічних агентів до здійснення економічної діяльності і гарантування їх безпеки.

Однією з фундаментальних функцій держави є забезпечення правопорядку і стабільності у сфері економіки. Це реалізується через право держави застосовувати владні, правові, а за необхідності – силові механізми впливу на економічних агентів з метою забезпечення виконання встановлених правил.

Держава не може існувати без економічної активності, тому вона використовує різні інструменти для її стимулювання або примусу: від створення умов для підприємництва до прямих форм примусу до праці.

У різних економічних моделях ці механізми відрізняються: у ринкових системах домінують стимули, у командно-адміністративних – примус. Проте їх спільною рисою є використання владного впливу для забезпечення функціонування економіки.

Держава не лише формує економічну систему, але й виступає гарантом її функціонування через правові та інституційні механізми: податкову, фінансову, банківську систему, антимонопольне регулювання та систему правоохоронних органів.

У разі порушення встановлених норм держава застосовує примусові заходи – від адміністративного до кримінального переслідування і обмеження економічної діяльності. У крайньому випадку захист економічних інтересів держави забезпечується через застосування військової сили.

Економічне протистояння між державами часто переходить у фазу

відкритих конфліктів, метою яких є перерозподіл ресурсів, ринків і сфер впливу. При цьому результати таких конфліктів, як правило, привласнюються основними бенефіціарами – представниками фінансових і владних еліт, які діють через механізм держави або від її імені.

Такий підхід є проявом авторитаризму держави, виступає інструментом захисту встановленого нею економічного порядку, тоді як забезпечення соціальної справедливості, рівних умов конкуренції та збереження соціального миру є похідними і другорядними завданнями, покликаними створити ілюзію «правової та демократичної держави», у якій усі громадяни мають «рівні можливості».

Дотримання цього принципу є життєво необхідним для будь-якої держави, і в першу чергу для тих, хто здійснює управління нею і є основними отримувачами вигоди від її функціонування – службовців-бюрократів, правоохоронців, представників силових структур, судової системи, служб безпеки, державного апарату, тобто фактично всіх, хто представляє три гілки влади, а також великого приватного капіталу, який активно просуває свої інтереси через механізм держави.

Реалізація цього принципу можлива лише за умови встановлення реального впливу на населення шляхом примусу до дотримання встановлених норм і правил, що, по суті, є одним із базових завдань держави. Примусова сила необхідна для забезпечення виконання податкових зобов’язань, екологічних норм, трудового законодавства та інших правил ведення господарської діяльності.

Забезпечення стабільних надходжень до бюджету виступає ключовим завданням держави, у межах якого боротьба з тіньовою економікою набуває пріоритетного значення. Вона реалізується через силові та контрольні механізми, спрямовані на протидію ухиленню від оподаткування, незаконному обігу товарів і послуг, тобто запобігання «неконтрольованому» збагаченню

економічних агентів, які не дотримуються встановлених державою правил.

Ці правила формуються через механізми «народовладдя», але фактично під впливом фінансових та промислових еліт, інтереси яких держава і захищає.

Гарантування безпеки економічної діяльності великих промислово-фінансових груп і транснаціональних компаній, які виступають інструментами економічної експансії більш розвинених держав, доповнюється «державною підтримкою» у вигляді жорсткого контролю за економічною діяльністю, захисту економічних інтересів держави та інтенсифікації роботи всіх секторів економіки незалежно від форми власності.

Ці механізми спрямовані на стимулювання та примушення економічних агентів до відкритої та ефективної діяльності. Значну роль у цьому відіграють силові структури та контролюючі органи, які, забезпечуючи функціонування держави, одночасно забезпечують і власне існування та добробут.

Механізм держави включає широкий спектр інструментів силового впливу на економічну активність громадян, зокрема: законодавче регулювання (кодекси, нормативно-правові акти); контрольні органи (податкова служба, антимонопольні органи, фінансовий моніторинг); санкційні механізми (штрафи, ліцензійні обмеження, націоналізація або приватизація майна); судовий та адміністративний примус (виконавче провадження, кримінальне переслідування, а у крайніх випадках – позбавлення волі, майна і навіть життя).

Баланс між примусом і безпекою для держави є важливим лише настільки, наскільки це дозволяє уникнути загроз її існуванню. Надмірний примус може призвести до порушення базових норм соціальної справедливості, посилення соціального розшарування, формування кастовості, зубожіння більшості та концентрації багатства у меншості, що в підсумку створює передумови для соціальних потрясінь, державних переворотів або «кольорових революцій».

На нашу думку, саме утримання цього балансу і є ключовим завданням еліт у контексті збереження влади і ресурсів.

Водночас практика свідчить, що концентрація влади і ресурсів призводить до втрати адекватного сприйняття реальності з боку можновладців, які функціонують у відриві від умов життя більшості населення. Це, своєю чергою, може становити загрозу для стабільності самої держави.

Як альтернатива, держава змушена не лише застосовувати примус, але й формувати «сприятливе середовище для економічної діяльності», отримуючи доходи у вигляді податків та платежів, які перерозподіляються через механізм представницької влади. Саме з цією метою в масову свідомість активно впроваджуються ідеї правового захисту бізнесу, гарантій недоторканності власності, підтримки малого і середнього бізнесу та формування сприятливого інвестиційного клімату.

Однак ці механізми функціонують лише доти, доки це відповідає інтересам держави та фінансових еліт, і можуть бути змінені або скасовані без урахування позиції громадянського суспільства. У цьому контексті твердження про формування «довіри до держави як партнера» виглядає дискусійним.

Коротко охарактеризуємо видатки держав на фінансування інститутів силового примусу та забезпечення безпеки економічної діяльності. Саме громадяни своєю працею формують матеріальний базис, який забезпечує існування цих інститутів. Фактично виникає ситуація, коли людина через власну працю створює умови для функціонування системи, яка здійснює контроль і примус щодо неї самої, забезпечуючи можливість перерозподілу створеної доданої вартості на користь держави, влади та економічних еліт.

Розглянемо видатки на оборону у відсотках від ВВП для низки країн, які можна вважати економічно та демократично розвиненими, а Україна представлена як держава, що перебуває у стані війни. Дані для аналізу отримано переважно від Стокгольмського міжнародного інституту

дослідження проблем миру (SIPRI), а також доповнено даними Світового банку.

Таблиця 2

Порівняльна таблиця частки видатків на оборону від ВВП

КРАЇНА	РІК	ВИДАТКИ НА ОБОРОНУ (% ВІД ВВП)	ДЖЕРЕЛО
США	2023	3.4	SIPRI
НІМЕЧЧИНА	2023	1.5	Світовий банк
ЯПОНІЯ	2023	1.2	SIPRI
УКРАЇНА	2023	37.0	SIPRI

Особливо значне зростання глобальних військових витрат спостерігається у 2023 році (Trends in world military, SIPRI Fact Sheet, 2023), коли вони досягли рекордного рівня. Така тенденція підкреслює підвищене відчуття небезпеки серед владних еліт щодо збереження керованих ними держав, що лише посилює ескалацію геополітичної напруженості у світі. Глобальне зростання витрат свідчить про ланцюгову реакцію, коли збільшення оборонних видатків однією країною спонукає інші наслідувати цей приклад: страх еліт втратити владу і міжнародний вплив переважає над іншими міркуваннями. Така динаміка також відображає вплив триваючих військових конфліктів і загальне погіршення стану міжнародної безпеки, спричинене геополітичними амбіціями ключових глобальних акторів.

Надзвичайно високі військові витрати України у відсотках до ВВП у 2023 році (Trends in world military, SIPRI Fact Sheet, 2023), що сягнули 37%, є прямим наслідком повномасштабної війни з Росією і водночас ілюструють екстремальний фіскальний тиск на населення. Таке пріоритетне фінансування оборони відбувається за рахунок обмеження фінансування інших секторів на фоні загальної складної економічної ситуації. Цей приклад демонструє фундаментальну роль оборонних витрат у ситуації, коли суверенітет і

територіальна цілісність держави, а разом із ними – інтереси владних еліт, перебувають під безпосередньою загрозою. Той факт, що ці витрати становлять близько 58% державного бюджету, свідчить про всеосяжний вплив війни не лише на економіку, а й на кожного громадянина.

Сполучені Штати Америки зберігають позицію країни з найбільшими військовими витратами у світі (The Top 15 Military Spenders, 2022 | SIPRI, n.d.). У 2023 році вони сягнули 916 млрд доларів США, що на 2,3% більше, ніж у попередньому році. Ці витрати становлять значну частину глобальних та натовських оборонних бюджетів. Такий масштаб фінансування свідчить про стійку орієнтацію владних еліт США на збереження військової переваги і глобального впливу в умовах складної геополітичної ситуації. Водночас США витрачають більше на оборонні науково-дослідні розробки, ніж усі інші країни ОЕСР разом (Government Expenditures on Defense Research and Development, n.d.), що підкреслює їх домінування у сфері військових інновацій.

Німеччина та Японія, попри історично нижчі витрати на оборону у відсотках до ВВП, також демонструють тенденцію до їх збільшення (Trends in world military, SIPRI Fact Sheet, 2023). Ці зміни відображають зростання безпекових ризиків і є прогнозованою реакцією на регіональні та глобальні виклики.

Загалом видатки на оборону є невід'ємною складовою функціонування держави. Їх фінансування має постійний характер, тоді як змінною є лише їх величина, що залежить від економічних можливостей держави та рівня внутрішніх і зовнішніх загроз.

У 2023 році загальні державні видатки країн ЄС на громадський порядок та безпеку становили 1,7% ВВП (Government Expenditure by Function – COFOG, n.d.), причому найбільшу частку становили витрати на утримання поліції. У Німеччині, зокрема, до цієї категорії також включено фінансування судової системи. За даними Світового банку, видатки на судову систему в

країнах ЄС у середньому становлять менше 2% від загальних державних витрат (Three Trends in Reforming Judicial Budgets, n.d.).

Це свідчить про відносно значні, хоча й не домінуючі обсяги фінансування цієї сфери. Водночас у абсолютному вимірі ці кошти забезпечують високий рівень матеріального забезпечення суддів і працівників судової системи, що формує їх привілейоване становище порівняно з іншими групами населення. Для держави здійснення правосуддя та захист економічної системи є пріоритетними функціями, а особи, які їх виконують, проходять ретельний відбір і отримують відповідні соціальні гарантії, що об'єктивно пов'язує їхні інтереси з інтересами держави.

Відмінності у витратах на правоохоронні органи серед країн ОЕСР (What Are Police Like in Other Countries?, n.d.) свідчать про різні підходи до забезпечення безпеки навіть серед країн із подібним рівнем економічного розвитку. Це може бути обумовлено різними рівнями злочинності, моделями правоохоронної політики та пріоритетами державного управління. Проте спільним є те, що фінансування силових структур залишається стабільною та захищеною статтею бюджетних витрат.

Розглянемо також видатки на загальнодержавні та адміністративні функції. У 2023 році в ЄС на «загальні державні послуги» було спрямовано 12,0% від загальних державних видатків (Government Expenditure by Function – COFOG, n.d.), що свідчить про значні ресурси, необхідні для функціонування державного апарату. Аналогічні тенденції простежуються і в інших країнах.

Ці дані підтверджують тезу про те, що держава, створюючи і контролюючи економічну систему, потребує значних ресурсів для підтримання її функціонування, причому у формі, яка найбільшою мірою відповідає інтересам владних еліт. Загальні державні послуги охоплюють ключові адміністративні функції: діяльність законодавчих і виконавчих органів, управління державними фінансами, зовнішню політику, статистичні служби

тощо.

За даними Світового банку (Expenditure on General Public Services, n.d.), існують суттєві відмінності у витратах на ці функції між країнами, що обумовлено різними економічними можливостями. Водночас спільним є те, що фінансування державного управління має пріоритетний характер.

Слід звернути увагу на характерну закономірність: менш розвинені країни часто витрачають більшу частку своїх доходів на утримання державного апарату, тоді як більш розвинені – меншу частку, але у значно більших абсолютних обсягах. Це створює складність у порівнянні ефективності функціонування державного механізму, адже відносні та абсолютні показники можуть демонструвати протилежні оцінки.

Саме в цій площині і виникає одна з ключових суперечностей оцінки ефективності держави: значні ресурси, спрямовані на її утримання, не завжди корелюють із підвищенням рівня і якості життя населення, хоча саме це формально декларується як одна з основних цілей її функціонування.

Отже, принцип силового впливу держави та примусу економічних агентів до економічної діяльності за правилами, встановленими самою державою, є необхідною передумовою існування самої держави та її еліт, оскільки він гарантує дотримання правових норм і «правил гри», що відповідають уявленням власників держави про справедливу конкуренцію, захист прав власності та економічну безпеку.

Вважаємо, що розглянутих базових принципів достатньо, адже за потреби їх кількість може бути значно розширена. Водночас більшість із них матимуть похідний характер і відображатимуть лише окремі аспекти економічного життя держави або специфіку регулювання окремих галузей. У цьому контексті доцільно перейти до ключового питання економічного існування будь-якої держави – проблеми регулювання обсягів і пропорцій форм власності на засоби виробництва, організації діяльності економічних

агентів та участі держави в цих процесах.

Розуміння економічної архітектури держави та ключової ролі власності на засоби виробництва є визначальним для аналізу її функціонування і розвитку. Економічні системи виступають організаційним каркасом господарської діяльності, тоді як структура власності визначає не лише характер економічних відносин, але й розподіл влади, ресурсів та результатів економічної діяльності. Саме тому питання власності є не стільки економічним, скільки політико-економічним, адже воно безпосередньо пов'язане із механізмами контролю над ресурсами та суспільством.

У класичному розумінні капіталізм визначається як соціально-економічна система, що характеризується приватною власністю на засоби виробництва, вільними ринками та прагненням економічних агентів до отримання прибутку. Ключовими його рисами є права приватної власності, наймана праця, конкуренція та відносно обмежене втручання держави в економічні процеси. Водночас історичний розвиток капіталізму свідчить про його постійну трансформацію – від моделі вільної конкуренції до соціального капіталізму та неоліберальних форм організації економіки.

Прагнення до максимізації власної вигоди, що є базовою характеристикою капіталістичної системи (Scott, 2006), відповідно до класичних уявлень, повинно забезпечувати суспільне благо через механізм «невидимої руки» (А. Сміт). Однак ця теза зазнає обґрунтованої критики у зв'язку з наявністю ринкових провалів, соціальної нерівності, циклічних криз та концентрації економічної влади, що ставить під сумнів здатність ринку до саморегуляції в інтересах усього суспільства.

Соціалізм, своєю чергою, постає як економічна та політична концепція, що обґрунтовує доцільність суспільної власності на засоби виробництва, справедливого розподілу та регульованого обміну. Його базові цінності включають колективізм, соціальну рівність і кооперацію. Основна відмінність

між капіталізмом і соціалізмом полягає саме у характері відносин власності, що визначає як механізми виробництва, так і принципи розподілу створених благ.

Водночас історичний досвід реалізації соціалістичних моделей демонструє наявність суттєвих обмежень, пов'язаних із проблемами економічної ефективності, зниженням індивідуальних стимулів до праці, централізацією управління та надмірною роллю держави, що нерідко трансформувалась у політичний авторитаризм і репресивні практики (Ausman, 2018; The Council of Economic Advisers, 2018).

Таким чином, як капіталізм, так і соціалізм у своїх «чистих» формах є радше теоретичними моделями, ніж реально існуючими та ефективно працюючими системами на благо усіх. У сучасному світі практично всі держави функціонують у межах змішаних економічних систем, які поєднують елементи обох підходів у різних пропорціях.

Змішана економіка у класичному розумінні передбачає співіснування приватної та державної власності, а також різний ступінь втручання держави в економічні процеси. Водночас на практиці вона набуває значно складнішого змісту. Симбіоз держави і приватного капіталу полягає в тому, що державний сектор часто використовується для утримання або фінансування економічно менш прибуткових, але соціально необхідних сфер, тоді як найбільш прибуткові галузі залишаються під контролем приватного капіталу.

При цьому механізми демократичного врядування та інститути лобізму створюють умови, за яких значна частина державного сектору може перебувати під непрямим контролем великого бізнесу. Витрати на його функціонування покладаються на платників податків, тоді як вигоди концентруються у вузького кола економічних акторів. Це ще раз підтверджує, що питання власності і контролю над ресурсами є ключовим для розуміння реальної природи економічної системи держави.

Обґрунтування доцільності змішаної економіки традиційно пов'язується із прагненням поєднати ефективність ринку із соціальними гарантіями та компенсувати недоліки ринкового механізму. Однак на практиці такі системи не є однорідними і відображають різні моделі балансу між державою і ринком – від скандинавської моделі соціальної держави до американської моделі з домінуванням приватного сектору.

Ці моделі не є статичними і змінюються під впливом економічних криз, політичних трансформацій та зовнішніх викликів. Саме тому дискусія щодо оптимального рівня державного втручання залишається відкритою і має не лише економічний, але й політичний характер.

У цьому контексті ключова суперечність полягає в тому, що держава одночасно виступає як регулятор економічної системи і як її безпосередній учасник, що створює потенційний конфлікт інтересів між декларованими цілями суспільного добробуту та фактичними інтересами владних і економічних еліт. Саме ця суперечність і визначає реальний зміст сучасних економічних систем незалежно від їх формальної класифікації.

Ще однією «утопічною» економічною системою, заради побудови якої в різних країнах і в різні історичні періоди було знищено мільйони людей, є комунізм. Ми не будемо зупинятися на детальному аналізі праць класиків марксизму-ленінізму, лише зазначимо, що комунізм визначається як соціально-економічна система, яка характеризується суспільною власністю на засоби виробництва, відсутністю соціальних класів, грошей і держави ("Communism in the 19th and 20th Centuries: A History," n.d.; Defining Capitalism, Communism, Fascism, Socialism, n.d.), що підкреслює прагнення до ліквідації класової структури через колективну власність.

Історичні спроби реалізації комуністичних моделей, зокрема в Радянському Союзі та Китаї (What Is Communism? Definition and History, n.d.), фактично призвели до формування систем тотального державного контролю

над усіма сферами життя, утвердження тоталітарних режимів та концентрації влади в руках партійної номенклатури. За своєю економічною природою така номенклатура мало чим відрізняється від представників великого приватного капіталу в ринкових системах, оскільки так само концентрує контроль над ресурсами та результатами праці суспільства.

Наостанок зазначимо, що існує також так звана «традиційна економіка», яка базується на звичаях, традиціях і віруваннях, де економічні рішення часто зосереджені навколо сільського господарства або полювання (How Economies Can Be Organized: An Overview of Economic Systems, n.d.). Більшість дослідників наголошують, що цей тип економічної системи характеризується обмеженими темпами економічного розвитку та низьким рівнем технологічного прогресу. Прикладами сучасних традиційних економік є племена джарава та орібу, а також інуїти (What Is a Traditional Economy?, n.d.; EconEdLink, n.d.).

Будь-яка з розглянутих економічних систем ґрунтується на засобах виробництва та виробничих відносинах, а ефективність її функціонування значною мірою визначається співвідношенням форм власності, передусім на ключові ресурси та засоби виробництва – приватної, державної та колективної.

Приватна власність визначається як право фізичних або недержавних юридичних осіб володіти та контролювати майно, включаючи засоби виробництва (What Is Capitalism?, n.d.), і саме вона є центральним елементом капіталістичної економічної системи. Існують різні її форми: індивідуальна (одноосібне володіння), партнерська (повні та командитні товариства) та корпоративна (компанії різних організаційно-правових форм). Права приватної власності є фундаментом капіталізму (Базилевич et al., 2007; Федоренко, 2008).

Водночас поширена теза про те, що приватна власність не є абсолютною і підлягає обмеженню в інтересах суспільства, на нашу думку, має значною

мірою декларативний характер. Сам факт існування державного регулювання не означає реального балансу між індивідуальними правами та суспільним добробутом.

Концепція приватної власності виходить за межі матеріальних активів і поширюється на сферу інтелектуальної власності (патенти, авторські права), що відображає трансформацію економічних відносин у сучасних умовах. У цьому контексті формується монополія на знання, технології та інновації, що обмежує доступ до них і посилює нерівність. Теза про те, що контроль над знаннями і технологіями визначає глобальне домінування, набуває системного характеру.

Захист права приватної власності виступає одним із ключових інститутів, який забезпечує стабільність економічної системи і, передусім, інтереси владних та економічних еліт, що мають можливість формувати і закріплювати ці права на нормативному рівні. Водночас саме приватна власність на засоби виробництва є джерелом глибинних соціальних суперечностей: вона породжує нерівність, експлуатацію, соціальну стратифікацію та конфлікти, які можуть проявлятися як у формі протестів, так і у вигляді революційних потрясінь.

Механізм держави, використовуючи інститути примусу (судову систему, правоохоронні органи, регуляторні структури), намагається забезпечити стабільність ринкових відносин – захист власності, формальну рівність конкуренції та вирішення економічних спорів. Водночас це частково суперечить концептуальній основі капіталістичної системи, яка передбачає боротьбу за ресурси та домінування, включаючи використання державних механізмів у власних інтересах через інструменти політичного впливу.

Державна власність (публічна або урядова) визначається як право держави або уповноважених органів володіти, користуватися та розпоряджатися активами – фінансовими, матеріальними та іншими – через

систему державних і комунальних підприємств. На відміну від приватної власності, її специфіка полягає не лише у суб'єкті володіння, але й у механізмах управління, розподілу доходів та прийняття рішень.

Існують різні рівні державної власності: національний, регіональний і місцевий. Прихильники соціально орієнтованих моделей наголошують, що державна власність є необхідною для забезпечення суспільних благ, таких як національна безпека, управління природними монополіями та розвиток стратегічних галузей (R. Chen et al., 2021; Roosevelt Institute, n.d.).

Водночас практика демонструє, що держава може виступати як ефективний власник за умови належного рівня управління, використовуючи доходи державних підприємств для вирішення соціальних завдань, підтримки зайнятості та розвитку інфраструктури. Однак ефективність державної власності безпосередньо залежить від якості управління, рівня політичної заангажованості та цілей, які переслідують владні еліти.

Беззаперечним є те, що державна власність має потенційні переваги у вигляді можливості довгострокового планування та стабільного розвитку, хоча водночас стикається з обмеженнями, пов'язаними з бюрократизацією, інерційністю управлінських процесів та обмеженою здатністю до інновацій.

Колективна власність визначається як спільне володіння майном або засобами виробництва групою осіб (Collective ownership - Wikipedia, n.d.). Існують різні форми колективної власності: кооперативна власність на підприємства, що належать і управляються їх членами; комунальна власність як власність усіх членів територіальної громади (Introduction to property law: understanding the basics, n.d.); а також спільна власність працівників, яка набуває дедалі більшого поширення у світі, забезпечуючи можливість володіння підприємством його трудовим колективом (Collective ownership: understanding shared property in command economies – faster capital, n.d.).

До основних принципів і потенційних переваг колективної власності

належать можливість здійснення демократичного контролю за управлінням, розподіл спільних вигід, підвищення мотивації до праці та участь працівників у прийнятті управлінських рішень (Basics of forming and maintaining cooperatives in Maryland. The Maryland People's Law Library, n.d.). Водночас моделі колективної власності можуть суттєво відрізнятися за структурою управління та ступенем контролю окремих осіб (адміністрації) над колективом працівників (Verkuyten, 2024).

Важливим аспектом колективної власності є не лише її економічна, але й психологічна складова. Зокрема, дослідження Maykel Verkuyten показують, що феномен «колективного психологічного володіння» ("ours") формує у членів групи відчуття причетності, відповідальності та ідентифікації з об'єктом власності, що, у свою чергу, може суттєво впливати на ефективність спільної діяльності та рівень кооперації. Незважаючи на те, що колективна власність сприяє соціальній згуртованості та потенційно зменшує рівень нерівності, вона також може супроводжуватися ускладненням процесів прийняття рішень, ризиками опортуністичної поведінки окремих учасників та обмеженим доступом до капіталу (Verkuyten, 2024).

Водночас зазначені проблеми є притаманними для всіх форм власності, однак не кожна з них забезпечує аналогічний рівень соціальної інтеграції та залученості учасників економічних процесів.

Переваги змішаних економік полягають у прагненні поєднати економічну ефективність, що досягається через стимулювання праці та підприємницької активності, із забезпеченням соціального добробуту населення. Водночас така модель дозволяє державі зберігати суттєві важелі впливу на економічні процеси та контроль над стратегічними ресурсами.

Разом із тим ключовими викликами залишаються пошук оптимального балансу між різними формами власності, ризики захоплення державного механізму окремими групами інтересів та постійна конкуренція між

економічними акторами за ресурси і вплив.

Переваги та недоліки кожної форми власності не є універсальними і залежать від конкретного економічного, політичного та інституційного контексту. Оптимальне поєднання форм власності для розвитку держави є контекстне залежним і потребує постійної адаптації до змін економічного середовища, технологічного прогресу та глобальних викликів.

Капіталізм традиційно асоціюється з вищою економічною ефективністю завдяки конкуренції та стимулюванню прибутку, що, як правило, забезпечує зростання національного багатства. Водночас він супроводжується значною диференціацією доходів і соціальною нерівністю. Соціалізм, навпаки, орієнтований на досягнення соціальної справедливості, однак часто стикається з проблемами ефективності через централізоване планування та обмежені стимули до продуктивної діяльності.

Змішані економіки намагаються поєднати переваги обох підходів, використовуючи ринкові механізми разом із державним регулюванням для досягнення соціально-економічного балансу. Проте таке поєднання не усуває, а лише трансформує фундаментальне протиріччя між економічною ефективністю та соціальною справедливістю.

Сучасні дискусії дедалі більше акцентують увагу на концепції економічної стійкості, яка передбачає врахування не лише економічних, але й соціальних та екологічних аспектів розвитку. Це свідчить про поступовий перехід до більш комплексного підходу в оцінці ефективності економічних систем.

Економічний устрій держави є складним багаторівневим явищем, що формується через взаємодію різних економічних систем і форм власності. Приватна, державна та колективна власність можуть існувати в різних комбінаціях, створюючи унікальну структуру економіки кожної країни. Історичні, політичні та інституційні фактори визначають домінування тієї чи

іншої моделі, формуючи специфіку національного економічного розвитку.

Процеси глобалізації та технологічні трансформації продовжують змінювати структуру економічних систем і форм власності, створюючи нові виклики та можливості для держав.

Розкривши сутність основних економічних принципів функціонування держави та охарактеризувавши ключові моделі економічного устрою, можна зробити висновок, що економічний захист громадян, який декларується державою, є скоріше нормативною конструкцією, ніж реально досяжною метою. Наявність глибинних і системних протиріч, що визначають економічну реальність, унеможливлює досягнення повного балансу між інтересами держави, еліт та суспільства.

У цьому контексті добробут громадян постає не як пріоритетна мета державної політики, а як побічний результат функціонування економічної системи. Основним завданням залишається забезпечення стабільності держави та відтворення її інституційної та економічної основи, що, у свою чергу, обумовлює пріоритетність інтересів тих соціальних груп, які контролюють ключові ресурси.

Історична практика свідчить, що у разі появи можливостей заміщення людської праці технологічними рішеннями це відбувається без суттєвих соціальних обмежень. У такій ситуації питання економічного виживання людини дедалі більше переходить із площини державної відповідальності у сферу індивідуальної відповідальності.

Відтак, економічна активність громадян дедалі більше визначається необхідністю доведення власної корисності в умовах жорсткої конкуренції, що супроводжується ерозією соціальних норм, зростанням нерівності та посиленням залежності від власників економічних ресурсів.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє зробити принципово важливий висновок: економічне функціонування держави не є нейтральним

процесом, спрямованим на досягнення абстрактного «суспільного блага», а виступає складною системою відтворення влади, контролю та розподілу ресурсів, у центрі якої перебувають інтереси тих акторів, які здійснюють фактичне управління державою та володіють ключовими економічними активами.

Розглянуті базові принципи – гармонізація реального сектору і надбудови, економічна самодостатність та незалежність, а також силовий вплив і примус – у своїй сукупності формують цілісний механізм забезпечення стабільності держави як інституції влади. Водночас їхня реалізація об'єктивно супроводжується відтворенням структурної нерівності, асиметрії доступу до ресурсів та концентрації економічних благ у руках обмеженого кола суб'єктів.

Аналіз форм власності та економічних систем показав, що жодна з моделей – ані капіталізм, ані соціалізм, ані їхні гібридні форми – не усуває фундаментального протиріччя між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. Більше того, змішані економіки, які позиціонуються як компроміс, фактично інституціоналізують це протиріччя, перетворюючи його на постійний фактор економічної динаміки.

У цьому контексті категорія «власність» виступає не лише економічною, але й політичною категорією, що визначає розподіл влади, доступ до ресурсів та можливості впливу на прийняття рішень. Саме через структуру власності відтворюється як економічна, так і соціальна ієрархія, яка лежить в основі функціонування сучасних держав.

Отже, теза про пріоритетність добробуту громадян як ключову мету економічної політики держави потребує критичного переосмислення. У більшості випадків добробут населення виступає не ціллю, а похідним результатом функціонування економічної системи, ефективність якої оцінюється передусім через здатність забезпечувати стабільність, відтворення та посилення позицій держави і пов'язаних з нею еліт.

Це, у свою чергу, актуалізує необхідність переходу від аналізу економічних принципів до більш глибокого дослідження питання про те, яким чином створене національне багатство розподіляється між різними групами суспільства та чи можна вважати такий розподіл соціально справедливим.

Саме ці питання становлять логічне продовження дослідження і визначають зміст наступного підрозділу.

2.2. Соціальна справедливість і національне багатство

До нині актуальним залишається базове протиріччя, обґрунтоване класиками економічної та політичної думки, між суспільним способом виробництва та приватним розподілом і привласненням його результатів. Як зазначалося вище, економічна організація діяльності держави і суспільства ґрунтується на усталених уявленнях щодо економічних моделей та розподілу форм власності на засоби виробництва. Кожна з них має свої переваги і недоліки, проте жодна не забезпечує повною мірою той бажаний соціально-економічний стан, який декларується у вищому законі держави – її Конституції.

Наявність формального права на житло, освіту, розвиток здібностей, збереження здоров’я тощо не означає реальної можливості повноцінної реалізації цих прав у конкретній системі виробничих відносин і розподілу результатів праці. Право як юридична категорія є невід’ємним від його носія, однак його реалізація залежить від індивідуальних можливостей людини та умов, у яких вона живе. Таким чином, існує принципова відмінність між наявністю права та здатністю його реалізувати.

Держава, закріплюючи певні права, фактично не гарантує їх повну реалізацію для кожного громадянина, а лише встановлює правила і межі, в яких така реалізація має відбуватись. Відповідальність за досягнення бажаного рівня життя значною мірою покладається на самого індивіда. Водночас

порушення встановлених державою способів реалізації прав (наприклад, через протиправні дії) тягне за собою адміністративну або кримінальну відповідальність. У цьому проявляється асиметрія: держава не несе відповідальності за не реалізацію прав, але суворо контролює способи їх реалізації. Саме в цьому контексті виникають наукові дискусії щодо змісту поняття соціальної справедливості, яке покликане запобігати крайнім формам нерівності, коли одні соціальні групи концентрують більшість ресурсів, а інші позбавлені базових можливостей. Паралельно тривають дискусії щодо того, на які саме соціально-економічні сфери має поширюватися соціальна справедливість і якими мають бути відповідні соціальні стандарти.

У різних галузях наукового знання поняття «справедливість» розглядається з позицій соціології, права, психології, економіки тощо. Як зазначає Montada (2015), прагнення до справедливості є універсальним, однак уявлення про неї суттєво відрізняються, що часто стає причиною соціальних конфліктів. Вирішення таких конфліктів можливе або через авторитетне судження, або шляхом досягнення домовленості за умов рівної поінформованості та свободи вибору учасників взаємодії.

За Pogge (2015), справедливість охоплює три ключові сфери: суб'єктів (людей), їхню поведінку та соціальні правила. У сучасних дискусіях важливо враховувати не лише результати розподілу, але й процедури формування правил і відповідальність за їх порушення.

У соціально-психологічному підході (Kazemi et al., 2015) виокремлюють розподільчу, процедурну та інтеракційну справедливість. Водночас сприйняття справедливості залишається варіативним і залежить від індивідуального досвіду, що ускладнює формування універсальних критеріїв.

Подальші дослідження соціальної справедливості (Bankston, 2010; Brian Barry, n.d.; Novak Michael, n.d.) здійснюються через емпіричні підходи: соціологічні опитування (Dollarhide et al., 2016), аналіз культурних і

мистецьких практик (McArdle et al., 2013), а також прикладні моделі соціальної роботи (Flores et al., 2014a).

У соціальній психології інтерес до проблеми соціальної справедливості активізувався відносно нещодавно (Tyler, 2015), зосереджуючись на таких напрямах, як відносна депривація, розподільча, процедурна та відплатна справедливість. Дискусійними залишаються питання про пріоритетність цих форм, рівень їх прояву (індивідуальний, груповий, суспільний), а також співвідношення між справедливістю і власним інтересом.

Попри значну кількість досліджень (Buettner-Schmidt & Lobo, 2012; Hobhouse, 2009; Honore, 1961; Jost & Kay, 2010; Walster & Walster, 1975), поняття соціальної справедливості залишається недостатньо визначеним. Воно охоплює три базові аспекти: розподільчий, процедурний та інтеракційний. Водночас відсутня єдність щодо того, які саме принципи є справедливими та що слід вважати гідним ставленням.

Сучасні дослідження також охоплюють аналіз практичного досвіду реалізації соціальної справедливості та педагогічні підходи до її формування (Clingerman, 2011; Flores et al., 2014b; McArdle et al., 2013; Todd, 2015).

За Weigert (2015), соціальна справедливість може розглядатися як окремий вид загальної справедливості або як її складова. У цьому контексті виокремлюється також контрибутивна справедливість, що акцентує увагу на внеску індивідів у створення суспільних благ. Важливою є роль держави та громадянського суспільства у забезпеченні доступу до таких благ і усуненні бар'єрів.

Паралельно ведеться пошук ефективних інструментів публічного управління та громадського контролю за дотриманням принципів соціальної справедливості (Barak, 2015; Barrett & Lynch, 2015).

Соціальна справедливість розглядається як важлива передумова розвитку людського капіталу та сталого розвитку. У цьому контексті

підкреслюється необхідність поєднання справедливості між поколіннями (батьків та дітей) та економічної ефективності (Anand & Sen, 2000; Mitchell, 1994).

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить про необхідність уточнення дефініцій ключових понять дослідження.

Поняття «справедливість» є контекстуально змінним і суб'єктивним, оскільки його зміст визначається культурними, соціальними та індивідуальними факторами. Те, що вважається справедливим для однієї групи, може бути неприйнятним для іншої, особливо за умов конфлікту інтересів.

У словникових визначеннях «справедливий» трактується як неупереджений і об'єктивний (Spravedy. Explanation, n.d.), однак саме розуміння «об'єктивності» у соціальних науках є предметом постійних дискусій. Аналогічно, справедливість визначається як неупереджене ставлення (Justice. Explanation, n.d.), а в англомовних джерелах також як характеристика поведінки, правової системи та морального порядку (Justice. Cambridge Dictionary, n.d.).

Поняття «соціальна справедливість» є дещо меншим за своїм обсягом, адже обсяг самого поняття «справедливість» зменшується за рахунок уточнення його змісту поняттям «соціальна», яке є похідним від поняття «соціальний». Тобто, збільшуючи зміст, ми конкретизуємо поняття і таким чином зменшуємо його понятійний обсяг.

Поняття «соціальний» пов'язане із життям людей та їхніми стосунками в суспільстві, які виникають у процесі взаємодії в різноманітних сферах соціально-економічного життя (Social, n.d.). Щодо англомовних джерел, то це поняття розуміється у вузькому і широкому контекстах як певний спосіб організації життя та взаємодії людей, які проживають або працюють разом (Social. Cambridge Dictionary, n.d.).

Таким чином, об'єднуючи базові дефініції вихідних, змістоутворюючих понять, «соціальна справедливість» може бути визначена як певна ідея або концепція, що ґрунтується на принципах рівності, поваги та цінності кожного життя і передбачає, що всі люди повинні мати однакові права та можливості, а багатство і ресурси країни повинні приносити користь кожному, хто є її громадянином або проживає в ній (Social Justice. Cambridge Dictionary, n.d.).

Отже, як бачимо, двозначність і певна невизначеність змістовних ознак базових понять не дозволяє повною мірою чітко і однозначно сформулювати визначення поняття «соціальної справедливості», яке в більшості випадків зводиться до «наявності однакових прав і можливостей», що людина потенційно може реалізувати в процесі соціальної взаємодії, а також до вимоги діяти неупереджено та на основі об'єктивних фактів (бути справедливою).

На нашу думку, сама ідея соціальної справедливості за своїм змістом значною мірою суперечить базовим концептам економічного устрою суспільства, що ґрунтується на державній, приватній, змішаній та інших формах власності. Наявність права на високий рівень і якість життя, а також «рівні можливості» у формально-правовому вимірі абсолютно не означає і не гарантує їх реалізації на практиці. При цьому слід підкреслити, що реалізація прав і сам факт їх наявності є різними явищами. Адже те, що особа не може реалізувати свої права, не скасовує їх формальної наявності, а відтак, на думку представників держави, вони не вважаються порушеними, залишаючись гарантованими законом і недоторканними. Саме в цьому контексті виникає необхідність конкретизації понять «багатство» і «національне багатство», від яких безпосередньо залежить рівень і якість життя громадян у контексті реалізації ними права на соціальну справедливість, яка тим легше досягається, чим вищим є рівень матеріального забезпечення суспільства.

У класичному розумінні під «багатством» розуміється наявна сукупність матеріальних та нематеріальних цінностей: рухоме та нерухоме майно,

високоліквідні активи – гроші, цінні метали, коштовності, витвори мистецтва, тобто усе те, що має споживчу або іншу цінність і може бути кількісно визначене (Rich. New spelling online, n.d.). В англомовних джерелах «багатство» (wealth) розуміється як значна кількість грошей, власності та інших цінностей, якими володіє окрема особа, група осіб або держава (Wealth. Cambridge Dictionary, n.d.). Важливою є обставина, що багатство визначається правом власності щодо володіння, користування та розпорядження активами, ресурсами і цінностями, а також кількістю суб'єктів, які наділені таким правом. У цьому зв'язку постає питання: чи доцільно враховувати багатства, що перебувають у приватній власності, у складі національного багатства держави, і чи слугують такі активи інтересам усього суспільства, яке безпосередньо або опосередковано брало участь у їх створенні?

Ці питання не є однозначними, адже, на думку прихильників як ринкової, так і командно-адміністративної економіки, незалежно від форми власності такі ресурси беруть участь у процесах суспільного виробництва матеріальних і нематеріальних благ, а отже, певною мірою виконують суспільну функцію, навіть за відсутності прямого доступу до них більшості населення.

Поняття «національний» означає належність або відношення до певної нації, її соціально-економічної чи політичної діяльності, відображає її характерні риси та особливості. У цьому контексті багатство може асоціюватися з економічною діяльністю нації. Водночас у багатонаціональних і полікультурних суспільствах виникає необхідність врахування внеску різних соціальних груп у створення спільного суспільного багатства. Це ж саме стосується і таких понять, як «національні інтереси», «національна безпека» та інших. Зокрема, «національний дохід», що характеризує кількісний вимір «національного багатства», визначається як частина створеного працею населення країни сукупного продукту, яка залишається після відшкодування витрат виробництва (National. New spelling online, n.d.). У цьому випадку

фактично ототожнюються поняття «національний» і «населення країни».

В англомовних джерелах «національне багатство» (national wealth) визначається як загальна вартість усіх грошей, інвестицій, товарів і майна, що знаходяться в межах країни на певний момент часу (National wealth. Cambridge Dictionary, n.d.). У цьому контексті поняття «національний» фактично ототожнюється із «загальнодержавним», незалежно від форми власності відповідних активів.

Отже, постає закономірне питання про наявність взаємозв'язку між соціальною справедливістю та національним багатством, а також про умови, за яких можлива реалізація концепції соціальної справедливості за участю держави та ефективного публічного управління.

Зважаючи на те, що поняття соціальної справедливості може суттєво відрізнятися за своїми ознаками та сферами застосування залежно від соціально-економічних, культурних та інших умов, у яких формується відповідне суспільство, доцільним є визначення базових принципів соціальної справедливості та сфер суспільного життя, на які вона має поширюватися.

Слід наголосити, що існує обґрунтована позиція, відповідно до якої окремі сфери суспільних відносин повинні залишатися поза межами регулювання принципами соціальної справедливості. Як правило, принципи та сфери, що регламентуються нормами соціальної справедливості, закріплюються не внаслідок широкого суспільного обговорення чи процедур прямої демократії, а визначаються законодавцем у нормативно-правових актах, зокрема в Конституції як акті найвищої юридичної сили.

Зміст таких актів формується під впливом суб'єктивних уявлень представників влади, їхнього інтелектуального, культурного та ціннісного рівня, а також політичних і ідеологічних орієнтацій. У більшості випадків це відображає позиції правлячої еліти та домінуючих у суспільстві груп.

Фактично значна частина суспільства змушена орієнтуватися на

уявлення про соціальну справедливість, які формуються відносно вузьким колом суб'єктів, що мають визначальний вплив на економічні, політичні та соціальні процеси і контролюють значну частину національного багатства та створюваного валового продукту.

Отже, така модель соціальної справедливості значною мірою орієнтована на маси, тоді як її реальний зміст і механізми застосування визначаються елітами. Для різних соціальних груп вона може мати відмінний зміст навіть на рівні законодавства, а її дотримання забезпечується, зокрема, через механізми державного примусу.

Соціальна справедливість як поняття впродовж усього цивілізаційного поступу людства позиціонується вченими-гуманістами як один із найважливіших концептів функціонування будь-якого суспільства. Саме в ньому вони намагалися відобразити прагнення до гармонії, рівноваги та гідного існування для всіх членів соціуму незалежно від економічного устрою держави. Як було розглянуто вище, зміст цього поняття не є сталим і постійно еволюціонує, адаптуючись до мінливих соціальних, економічних та політичних реалій.

З етичної точки зору справедливість є концепцією моральної свідомості та принципом, що регулює відносини між людьми щодо розподілу або перерозподілу соціальних цінностей. Вона характеризує загальне співвідношення цінностей та їх специфічний розподіл між суб'єктами, визначаючи міру, пропорційність і відповідність між правами та обов'язками людей, їхніми заслугами та визнанням, а також між вчинками і покаранням. Етимологічно слово «справедливість» пов'язане з поняттями «правда» та «праведність», а його латинський відповідник justitia підкреслює зв'язок із правом (Komarova, 2008).

З політологічної перспективи соціальна справедливість визначається як відповідність між реальною роллю індивідів у житті суспільства та їхнім

соціальним статусом, між дією та відплатою. В економічному сенсі вона постає однією з базових цінностей суспільного життя, що передбачає баланс прав і обов'язків громадян. Водночас вона виступає морально-правовою категорією, принципом права та ключовим принципом правової держави, у якій справедливий закон втілює ідею рівної свободи для всіх, дозволяючи здійснювати будь-які дії, що не обмежують свободу інших, не завдають шкоди та не заборонені законом. Найчастіше соціальна справедливість розуміється як прояв порядності у сфері розподілу багатства, благ і доходів між членами суспільства (Komarova, 2008).

Окрім контекстуального розуміння як всеохоплюючого суспільного блага, соціальну справедливість намагаються наділити ознаками нормативного та оціночного принципів, які мають спрямовувати соціум на оцінювання соціально-економічних результатів його діяльності відповідно до певних стандартів або бажаних, але часто недосяжних ідеалів (рівність, гідність, право тощо). Міжнародна спільнота також визнає її значущість: Організація Об'єднаних Націй проголосила 20 лютого Всесвітнім днем соціальної справедливості, який відзначається щорічно з 2009 року. Це підкреслює важливість соціальної справедливості як індикатора рівня розвитку держави, де ключовим критерієм є забезпечення прав особи, свободи діяльності в усіх сферах життя та захист законних інтересів (Social justice is a guarantee of stability and well-being of society, n.d.).

В основу принципів соціальної справедливості покладено теоретичні напрацювання багатьох поколінь мислителів: Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона, Локка, Руссо, Канта, Ролза, Нозіка, Хайєка, Дворкіна, Поппера та інших. У межах різних концепцій до змісту соціальної справедливості включаються такі ознаки: особисті чесноти, підпорядкування законам, відмова від відплати злом за зло, виконання своєї функції в суспільстві, арифметична рівність (обмін і договори), геометрична рівність (розподіл за заслугами),

природна невід'ємність прав, принцип «не шкодити», правова рівність, народ як носій влади, можливість перегляду суспільного договору, досягнення гармонії через співпрацю, «золоте правило моралі», справедливість як обов'язок, справедливість як чесність, принцип рівної свободи, рівності можливостей, принцип відмінностей, справедливість у володінні майном, а також безсторонність і рівність перед законом.

Існує і діаметрально протилежна точка зору, представлена, зокрема, Ф. Хайєком (Hayek, 2006), який вважає, що лише ринковий розподіл у демократичному суспільстві, заснований на приватній власності та суспільному договорі, здатний забезпечити принцип рівних можливостей. На його думку, ідея соціальної справедливості в неринкових умовах втрачає сенс, оскільки єдиним її мірилом виступає конкуренція, яка визначає розмір індивідуального внеску в сукупний продукт.

Така позиція фактично означає, що соціальна справедливість передбачає існування нерівності – майнової, інтелектуальної, фізичної тощо, яку необхідно сприймати як об'єктивну даність. Різні можливості зумовлюють різний внесок індивідів у створення суспільного блага, що, своєю чергою, обґрунтовує диференціацію результатів. Таким чином, ринкова конкуренція, для якої нерівність є природною та невід'ємною характеристикою, розглядається як механізм реалізації соціальної справедливості. У цьому контексті нерівність, стратифікація та відмінність можливостей інтерпретуються як справедливі, оскільки більш здібні індивіди роблять більший внесок і, відповідно, отримують більше.

Саме такий підхід значною мірою покладений в основу сучасних економічних систем і виробничих відносин, хоча він часто модифікується через поєднання з більш гуманістичними концепціями соціальної справедливості.

Багатоманітність ознак, що формують зміст поняття «соціальна

справедливість», дозволяє здійснювати її систематизацію та класифікацію, а також структурувати різні підходи до її розуміння і реалізації.

Класифікація за філософськими підходами є однією з базових, оскільки відображає ціннісні та світоглядні основи інтерпретації соціальної справедливості.

Ліберальна (егалітарна) концепція зосереджується на забезпеченні рівних базових свобод і чесної рівності можливостей. Вона допускає соціально-економічні нерівності лише за умови, що вони приносять користь найменш забезпеченим (принцип відмінностей).

Консервативна (меритократична) концепція виходить із принципу розподілу за заслугами, підкреслюючи значення індивідуальних здібностей, зусиль і соціальної значущості внеску.

Лібертаристська концепція заперечує саму ідею соціальної справедливості як таку, розглядаючи її як умовну конструкцію, непридатну для застосування до результатів ринкового порядку.

Утилітарний підхід орієнтується на максимізацію загальної користі для суспільства як критерію справедливості.

Ринковий підхід вважає результати конкурентного ринку справедливими, оскільки вони відображають індивідуальні відмінності у здібностях і продуктивності.

Ці підходи формують різні теоретичні рамки інтерпретації соціальної справедливості та зумовлюють відмінності у політичних і економічних моделях, відображаючи глибинні розбіжності щодо ролі держави, природи рівності та механізмів розподілу суспільних благ.

Класифікація принципів соціальної справедливості за сферами застосування має свої витоки у відображенні різних сфер суспільного життя з урахуванням їхньої специфіки. Правова сфера у своїй доктрині виокремлює кілька аспектів справедливості: справедливість як рівність можливостей у

реалізації здібностей, а також у захисті прав і законних інтересів; розподільча справедливість – справедливий розподіл благ з урахуванням потреб людини, юридичної рівності, а також її праці та заслуг перед суспільством і державою; соціальна справедливість – справедливий доступ до соціальних благ; відплатна (ретрибутивна) справедливість – справедливість відповідальності за вчинені правопорушення; процедурна справедливість – дотримання процедурних правил, спрямованих на забезпечення справедливості результату незалежно від супутніх обставин; формальна справедливість вимагає однакового ставлення до однакових випадків і диференційованого – до різних, демонструючи неупередженість і послідовність у створенні та застосуванні норм. Вона втілюється у принципі формальної рівності (рівність перед законом, судом, рівність прав, свобод та обов'язків); змістовна (матеріальна) справедливість реалізується через принцип пропорційності, вимагаючи «віддати кожному належне» з урахуванням конкретних обставин і заслуг. У цьому контексті справедливість виступає фундаментальним принципом усіх галузей права, а діяльність юристів має відповідати як нормам права, так і вимогам справедливості.

Соціальна справедливість в економіці проявляється передусім у справедливому розподілі багатства, благ і доходів між членами суспільства. Критеріями її реалізації в умовах ринкової економіки виступають скасування необґрунтованих привілеїв, забезпечення рівних можливостей, державний соціальний захист громадян та формування нових підходів до розподілу доходів і багатства. Вона передбачає свободу вибору господарської діяльності, визнання багатоманітності форм власності та функціонування єдиних правил економічної взаємодії. Це, своєю чергою, стимулює економічну активність, знижує рівень утриманства та обмежує практики зрівнялівки. Водночас зберігаються суттєві виклики, зокрема економічна нерівність, значні розриви в доходах та вплив податкової системи на перерозподіл ресурсів.

Соціальна справедливість як принцип надання соціальних послуг передбачає орієнтацію на потреби отримувачів, адресність допомоги, оцінювання матеріального становища, виявлення причин складних життєвих обставин, формування індивідуалізованих пакетів підтримки та оцінювання ефективності наданих послуг. У боротьбі з нерівністю соціальна політика включає компенсаційні механізми для соціально вразливих груп, підтримку малозабезпечених сімей, розвиток системи соціальних послуг, забезпечення доступності якісної медицини та освіти, підтримку осіб з інвалідністю, створення умов для їх працевлаштування, а також забезпечення гендерної рівності на ринку праці.

У сфері охорони здоров'я соціальна справедливість передбачає покращення умов життя, подолання нерівності у доступі до медичних послуг, а також підвищення рівня обізнаності щодо соціальних детермінант здоров'я. В освіті вона виступає основою демократичного суспільства, забезпечуючи рівні можливості доступу до освіти на всіх рівнях протягом життя.

Концепція соціальної справедливості активно інтегрується в державне управління з 1960-х років, особливо в контексті рухів за громадянські права та боротьби з дискримінацією. Г. Джордж Фредеріксон сформулював теорію соціальної справедливості як «третій стовп» публічного управління, наголошуючи на необхідності врахування соціально-економічних відмінностей громадян (Frederickson, 2015). Водночас расова рівність, що охоплює як біологічний, так і соціальний вимір, розглядається як важливий фактор формування справедливих управлінських практик (Gooden, 2015).

Останніми роками проблема соціальної рівності набуває особливої актуальності, зокрема в аспекті захисту прав осіб незалежно від їх релігійної приналежності. Законодавство визначає релігію як сукупність переконань, обрядів і практик, зобов'язуючи державу забезпечувати рівний захист громадян та гарантувати свободу сповідування (Соціальна справедливість.

Вікіпедія, n.d.).

Подальший аналіз зосередимо на змістовній характеристиці ключових принципів соціальної справедливості, які, на думку більшості науковців і практиків публічного управління, мають визначальний характер.

Соціальна справедливість у сучасних соціально-економічних системах формується як ідеологічний і правовий конструкт, заснований на низці взаємопов'язаних, але внутрішньо суперечливих принципів, що здебільшого закріплені в нормативно-правових актах. Першим і базовим є принцип рівності. Він вважається фундаментальною цінністю прав людини, однак водночас визнається, що люди не є рівними за своїми здібностями, досягненнями та внеском у суспільний розвиток.

У цьому контексті особливо проблемним є розмежування понять «заслуги перед суспільством» і «заслуги перед владою», які за своєю суттю не є тотожними. Відповідно, реалізація принципу рівності значною мірою залежить від того, хто і як визначає критерії оцінювання таких заслуг.

Рівність у сучасному розумінні пов'язується з обов'язком держави забезпечити мінімальні умови існування для всіх громадян, що дозволяють жити з почуттям гідності. Проте на практиці ці «мінімальні умови» встановлюються диференційовано для різних соціальних груп, що ставить під сумнів універсальність принципу рівності.

Ідея рівності лежить в основі демократичного устрою, оскільки значна нерівність ускладнює ефективну участь громадян у суспільному житті. Водночас, на нашу думку, абсолютна рівність є утопічною, тоді як економічна нерівність має обмежуватися «розумними межами», що корелюють із концепцією середнього класу.

Міжнародні правові акти декларують рівність прав і свобод усіх людей незалежно від раси, статі, мови, релігії та інших ознак. Однак практична реалізація цих принципів суттєво варіюється залежно від культурного,

політичного та економічного контексту конкретного суспільства.

У теорії соціальної справедливості виокремлюють два ключові аспекти рівності: рівність можливостей та рівність результатів. Рівність можливостей передбачає створення однакових стартових умов для реалізації індивідуального потенціалу. Проте в умовах економічної нерівності та існування інституту приватної власності досягнення таких умов є практично неможливим.

Рівність результатів, особливо в межах егалітарного підходу, також не витримує критики, оскільки навіть за умов однакових стартових можливостей результати діяльності залишаються різними. Більше того, державна політика, спрямована на заохочення індивідуальних досягнень, через систему відзнак, привілеїв і стимулів, фактично інституціоналізує нерівність.

Таким чином, суперечність між декларованими принципами рівності та реальною практикою їх реалізації формує стійке поле соціальної напруги, що становить одну з ключових проблем сучасної політики соціальної справедливості.

У свідомості сучасної людини наполегливо формується уявлення про те, що принцип рівноправності конкретизує ідею рівності у правовій площині та охоплює своєю дією не лише рівність перед законом, але й рівність у соціальній, економічній та інших сферах суспільного життя. У сучасному розумінні поняття «рівноправність» передбачає, що кожен, незалежно від віку, статі, релігійної чи етнічної приналежності тощо, наділений рівними правами. Отже, рівноправність – це наділення рівними правами.

Із наведеної дефініції очевидно, що її сформульовано з використанням однієї з базових помилок формальної логіки – визначення поняття через саме себе, тобто тавтології. У зв’язку з цим науковці, які працюють із цим поняттям, намагаються трактувати його у ширшому сенсі, де рівноправність означає не лише формальне наділення правами, а їх однаковість, тобто рівність прав

людини і громадянина для всіх. При цьому розрізняють загально-соціальну та юридичну рівноправність.

Загально-соціальна рівноправність полягає у фактичній однаковості основних прав і свобод кожної людини. Як зазначають дослідники, рівноправність – це насамперед рівні можливості суб'єктів прав людини (Vasylchenko, 2013), а права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, що підкреслює фундаментальний характер цього принципу в правовій системі (Komarova, 2008).

Терміни «рівність» та «рівноправність» часто використовуються як синоніми, однак між ними існує принципова відмінність. Поняття «рівність» відображає певний стан однаковості або подібності в ключових сферах людського буття, включаючи результати соціально-економічної діяльності. Натомість «рівноправність» означає рівний правовий статус та рівні юридичні можливості громадян перед законом. Таким чином, рівність є радше недосяжним ідеалом, тоді як рівноправність – його правовою формою та практичним проявом у межах конкретної правової системи. Саме ця відмінність має принципове значення для визначення обсягу зобов'язань держави (Komarova, 2008).

Практика свідчить, що поняття «рівноправність», закріплене в конституційному та міжнародному праві, виступає правовою основою досягнення соціальної справедливості. Без юридично гарантованих рівних прав ширша соціальна рівність залишається декларативною метою (Komarova, 2008).

Водночас, незважаючи на розробленість теоретичних підходів, залишається відкритим ключове питання: якою має бути рівність і рівноправність у конкретних, вимірюваних і практично застосовних параметрах? На сьогодні ці поняття залишаються переважно смисловими та правовими конструкціями, які не мають чітких інструментів реалізації.

Людина, як біосоціальна істота, від народження наділена життям, свободою та волею, і ці характеристики не можуть бути «надані» державою. Натомість соціум і держава, встановлюючи правила поведінки, здатні лише обмежувати їх. На практиці невід'ємні немайнові права гарантуються законом у формі їх невтручання, тобто через заборону їх порушення. Таким чином, держава не надає ці права, а лише декларує їх гарантування, водночас зберігаючи інструменти для їх обмеження. У цьому контексті можна говорити про певну підміну понять у правових конструктах, де гарантування прав підміняється їх символічним «наданням».

Принцип солідарності відображає ідею єдності та взаємодопомоги в суспільстві, що є необхідною умовою забезпечення спільного блага та соціальної стабільності. Солідарність – це поняття, що характеризує єдність людей, засновану на спільних інтересах, цінностях або цілях, і проявляється у взаємодопомозі, підтримці та співчутті (What Is Solidarity?, n.d.). Вона передбачає спільну відповідальність, що ґрунтується на поєднанні індивідуальної відповідальності та колективної взаємозалежності (Gnatenko, 2018).

Солідарність передбачає цілеспрямоване об'єднання різних соціальних груп навколо базових цінностей і цілей, визначених державою як у коротко-, так і в довгостроковій перспективі. Як етичний принцип, вона реалізується, зокрема, через механізми перерозподілу ресурсів в межах поколінь, коли працююче населення забезпечує утримання осіб, що втратили працездатність.

У ринкових умовах цей принцип набуває специфічного змісту, оскільки фактично реалізується через систему обов'язкових платежів і податків, які сплачуються економічно активним населенням. У цьому контексті виникає питання про реальний зміст солідарності, оскільки основний фінансовий тягар несуть ті, хто сам потребує соціального захисту, тоді як економічно привілейовані групи функціонують у межах інших механізмів забезпечення

добробуту.

Пов’язана концепція солідаризму включає ідеї соціального партнерства та взаємодії праці і капіталу. Вона передбачає, що більш забезпечені верстви населення мають компенсувати соціальні дисбаланси, «повертаючи борг» суспільству (Solidarism as a socio-political concept, n.d.). Міжнародні документи також підкреслюють значущість солідарності: зокрема, Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО (1995) та Хартія основних прав ЄС (Gnatenko, 2018).

Дослідники підкреслюють важливість розмежування понять благодійності та солідарності. Благодійність має добровільний і безкорисливий характер, тоді як солідарність базується на усвідомленні спільних інтересів і може розглядатися як форма «раціонального колективного егоїзму» (Gnatenko, 2018). Вона є не лише етичним ідеалом, але й функціональною необхідністю для забезпечення стабільності соціальних систем.

Водночас слід зазначити, що в реальних соціально-економічних умовах солідарність може трансформуватися у формальні механізми перерозподілу, які не завжди забезпечують досягнення соціальної справедливості. У таких умовах доцільніше говорити не про повноцінну реалізацію принципу соціальної справедливості, а про функціонування системи соціальної підтримки в мінімально допустимих межах, які визначаються не суспільством загалом, а суб’єктами владних повноважень.

Крім того, участь економічно забезпечених груп у соціальних програмах часто зумовлюється не лише нормативними приписами чи моральними мотивами, а й прагненням до збереження власної стабільності та безпеки. Таким чином, навіть альтруїстичні за формою механізми можуть мати раціональне підґрунтя, пов’язане з мінімізацією соціальних ризиків.

Принцип гідності позиціонується як фундаментальна цінність, що

лежить в основі концепції соціальної справедливості, забезпечуючи повагу до особистості. На думку гуманістів, людська гідність є невід'ємним і фундаментальним правом людини, а закон покликаний гарантувати її захист, забезпечуючи належне ставлення до особи з боку державних органів та інших суб'єктів соціальної взаємодії. Гідність розглядається як базове право, що забезпечує існування і розвиток людини, будучи універсальним та особистим (цивільним) правом. Гідність визначається як сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості особистості, як морально-етична цінність, яка формує самосвідомість і самоповагу людини. Вона є основою природного права, що корениться у самій природі людської особистості. Для того щоб залишатися людиною, індивід повинен не лише мати право на самозбереження і гідність, а й визнавати і поважати гідність інших, що досягається через усвідомлення не лише своїх прав, а й обов'язків.

Гідність виступає фундаментальною цінністю, через яку мають інтерпретуватися інші універсальні правові та соціальні категорії, такі як свобода, справедливість і рівність. Вона забезпечує внутрішню узгодженість правових норм і формує їх ціннісне підґрунтя. У преамбулі Загальної декларації прав людини зазначається, що «визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості і загального миру», а також проголошується, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» (Universal declaration of human rights, n.d.).

Честь і гідність визнаються найвищою соціальною цінністю, а держава гарантує право на повагу до гідності особи. Право на гідність включає право на визнання власної цінності як особи та право на недоторканність гідності, що передбачає заборону будь-яких дій, які можуть її принизити, зокрема поширення недостовірної інформації, катування чи нелюдське поводження.

Гідність постає не просто як один із принципів, а як основа інших

цінностей, таких як свобода, справедливість і рівність. Це свідчить про ієрархічний зв'язок, у якому гідність є первинною, невід'ємною категорією, від якої інші права та принципи отримують своє змістове наповнення та легітимацію.

Водночас такий ідеалізований підхід до розуміння гідності, відповідно до якого вона є апріорною характеристикою людини і всі є рівними у своїй гідності, не повною мірою відповідає реальності. У процесі соціалізації та адаптації до конкретної соціально-економічної системи такі категорії, як самоповага, рівність і справедливість, часто вступають у суперечність із практиками функціонування економічних систем, де домінує досягнення результату, нерідко – за будь-яку ціну. У цьому контексті ідеалізовані дефініції, закріплені в нормативно-правових актах, значною мірою відображають уявлення про справедливість суб'єктів законотворчості, а не об'єктивну соціальну реальність.

Принципи соціальної справедливості значною мірою мають характер теоретичних конструкцій, які не повністю відображають реальний стан суспільних відносин, що породжує внутрішні протиріччя, дилеми та конфлікти. Свобода, недискримінація, толерантність, справедливість і відповідальність декларуються як базові цінності суспільного співіснування. Проте примус до дії всупереч волі людини об'єктивно може розглядатися як такий, що принижує її гідність, тоді як нетолерантність свідчить про відсутність поваги до відмінностей. Водночас примус, інституціоналізований через право, виступає ключовим інструментом держави для впорядкування суспільного життя. При цьому завжди існує частина соціуму, яка не погоджується з чинними нормами та змістом законів, і їх дотримання може сприйматися як обмеження гідності та самоповаги. У таких умовах виникає ситуація, коли цінність життя окремих груп у соціальній ієрархії фактично знижується, особливо якщо правові норми обслуговують інтереси домінуючих

соціально-економічних груп.

Одним із найглибших конфліктів у концепції соціальної справедливості є напруга між свободою та рівністю. Аналіз показує, що ці категорії не завжди є одночасно досяжними: максимізація рівності часто передбачає обмеження свободи, і навпаки. Таким чином, гасло «свобода і рівність» містить внутрішню суперечність, оскільки прагнення до абсолютної рівності потребує втручання у сферу індивідуальних свобод.

Історичний досвід демонструє різні моделі реалізації цього балансу. Революції, що орієнтувалися на досягнення рівності (зокрема французька та російська), часто супроводжувалися суттєвими обмеженнями свободи, тоді як рухи, що акцентували увагу на свободі (наприклад, американська революція чи події помаранчевої революції в Україні), асоціюються з активною роллю середнього класу. Це свідчить про те, що нерівність може виступати не лише соціальною проблемою, а й механізмом трансформації суспільства.

Крім того, обмеження свободи громадян часто супроводжується концентрацією влади в руках державного апарату, тоді як рівність у формі загального зубожіння може слугувати чинником стабільності авторитарних режимів, що підтверджується історичним досвідом (Freedom, justice, and peace: Core values for building a humane society, n.d.).

Не позбавлені внутрішніх логічних суперечностей також розподільча та процедурна справедливість. Розподільча справедливість зосереджується на справедливості результатів, тобто розподілу благ – доходів, можливостей, влади, винагород і санкцій (Komarova, 2008). Вона передбачає застосування певних критеріїв розподілу, таких як потреби, заслуги або внесок (Shelever, 2020).

Процедурна справедливість визначається як дотримання встановлених процедур, які мають забезпечити справедливість результату незалежно від інших факторів. Вона визнається універсальною цінністю, оскільки чесність

процедур є відносно стабільною характеристикою соціальної взаємодії (Freedom, justice, and peace: Core values for building a humane society, n.d.).

Виділяють кілька типів процедурної справедливості. Суто процедурна справедливість передбачає відсутність незалежного критерію правильного результату: результат вважається справедливим, якщо процедура дотримана (наприклад, чесна гра). Абсолютна процедурна справедливість поєднує наявність незалежного критерію та процедури, що з високою ймовірністю забезпечує справедливий результат (наприклад, принцип «хто ділить – бере останнім»). Неабсолютна процедурна справедливість передбачає існування критерію, але відсутність процедури, яка гарантує його досягнення (наприклад, судочинство).

Конфлікт між цими видами справедливості виникає тоді, коли дотримання процедур не забезпечує справедливого результату з точки зору розподілу. Зокрема, ринкові процеси можуть бути процедурно коректними, але призводити до значної соціально-економічної нерівності, що сприймається як розподільча несправедливість (Freedom, justice, and peace: Core values for building a humane society, n.d.).

Формальна справедливість відображає неупередженість і послідовність як у створенні, так і у застосуванні норм. У правовій системі вона реалізується через принцип формальної рівності – рівності перед законом, судом, а також рівності прав, свобод і обов'язків. Це мінімальна вимога до права як соціального регулятора. Проте формальна рівність не гарантує фактичної рівності, що обмежує її ефективність у регулюванні реальних соціальних процесів.

Змістовна (матеріальна) справедливість полягає у визначенні того, що саме належить кожному суб'єкту з урахуванням конкретних обставин. Вона реалізується через принцип пропорційності, що передбачає відповідність між діями та їх наслідками. Прикладами є пропорційність юридичної

відповідальності, справедлива оплата праці та повне відшкодування шкоди.

Конфлікт між формальною і змістовною справедливістю виникає тоді, коли однакове застосування норм (формальна рівність) не враховує фактичних відмінностей між суб'єктами, що може призводити до несправедливих результатів, особливо щодо соціально вразливих груп.

Репаративна справедливість зосереджується на відшкодуванні шкоди, зокрема через такі механізми, як реституція (відновлення попереднього стану), компенсація (грошове або інше відшкодування) та сатисфакція. Вона спрямована на відновлення порушеної рівноваги шляхом реалізації принципу «відплати рівним за рівне» або повернення до стану, що існував до правопорушення (Basay, 2018).

Відновне правосуддя визначається як процес вирішення конфліктів, у межах якого всі сторони, залучені до правопорушення, спільно визначають способи усунення його наслідків і запобігання їх повторенню в майбутньому (The concept and essence of law, n.d.). Воно доповнює традиційні форми правосуддя та ґрунтується на таких цінностях, як взаєморозуміння, повага, турбота та відповідальність (Restorative approach and restorative practices in the peace school model, n.d.).

Таким чином, репаративна справедливість є орієнтованою на результат, оскільки фокусується на відшкодуванні шкоди, тоді як відновне правосуддя має процесуальний характер і спрямоване на досягнення справедливого результату через діалог, участь та відновлення соціальних зв'язків. Конфлікт між цими підходами виникає тоді, коли акцент виключно на матеріальних репараціях ігнорує потребу у відновленні соціальної взаємодії та довіри, що є ключовим завданням відновного правосуддя.

Отже, конфлікти між різними видами соціальної справедливості обумовлені як змістом їхніх принципів, так і їх невідповідністю реальним соціально-економічним умовам, що підкреслює складність і динамічність

цього явища як наукового конструкта. Соціальна напруга виникає як усвідомлення значною частиною суспільства порушень принципів соціальної справедливості та готовність до пошуку виходу через різні форми соціального конфлікту – страйки, протести, революції та інші прояви взаємодії громадянського суспільства і влади.

Однією із фундаментальних суперечностей, що ускладнює, а інколи й унеможливлює реалізацію принципів соціальної справедливості, є розрив між суспільним характером виробництва благ та індивідуальним або державним привласненням його результатів. Незалежно від типу економічної системи – ринкової, планової, командно-адміністративної чи змішаної – у процесі створення національного багатства задіяне все працездатне населення. Водночас привласнення результатів цієї діяльності здійснюється власниками засобів виробництва – приватними особами, групами або державою. У подальшому відбувається непропорційний розподіл доходів, який, будучи нормативно закріпленим і захищеним правом, підтримує існуючі виробничі відносини, засновані на конкуренції та відтворенні нерівності. У цьому контексті принцип «хто має – тому додасться, а хто не має – втратить і те, що має» набуває системного характеру.

Саме в площині взаємодії процесів створення національного багатства та реалізації принципів соціальної справедливості виникає значна кількість викликів для суспільного розвитку. Серед основних глобальних проблем, що загострюють питання соціальної справедливості, можна виділити такі.

По-перше, це зростання глобальної нерівності доходів і багатства, що проявляється у значному розриві між багатими і бідними як на рівні держав, так і всередині них (Social snequalities: perceptions of Ukrainian society (2017–2018), n.d.).

По-друге, це сукупність економічних, соціальних, політичних і військових криз, які спричиняють масові переміщення населення, безробіття,

зубожіння, соціальну ізоляцію та зростання психологічної напруги. Такі виклики потребують нових підходів і технологій соціальної підтримки (Social work in the conditions of contemporary threats, n.d.).

По-третє, це недостатній рівень розвитку соціальних програм, що обмежує доступ до базових благ – охорони здоров'я, освіти, житла – для найбільш вразливих груп населення. Високий рівень безробіття та низькі доходи сприяють соціальному виключенню та зниженню якості життя (Kozak et al., 2023).

По-четверте, це діяльність політичних акторів і груп інтересів, які через механізми влади формують економічні обмеження та культурні наративи, що можуть ускладнювати реалізацію реформ, спрямованих на зменшення нерівності (On the road to equality: The struggle for social justice, n.d.).

По-п'яте, це вплив технологічних факторів, зокрема домінування інституту приватної інтелектуальної власності, що концентрує контроль над знаннями, інноваціями та технологіями. Це, своєю чергою, впливає на структуру ринку праці, процеси автоматизації та розподіл економічних благ (Kozak et al., 2023).

На нашу думку, актуальними залишаються фундаментальні критичні підходи до самої концепції соціальної справедливості. Ф. А. фон Хайєк стверджував, що поняття соціальної справедливості, попри його популярність, не описує жодного реального або можливого стану і фактично позбавлене змісту. Він вважав, що відмова від використання цього терміну була б значною інтелектуальною користю для суспільства (Hayek, 2006).

Ринкова економіка, допускаючи платні освіту і медицину, формує у частини населення відчуття несправедливості, оскільки доходи та, відповідно, можливості доступу до благ є суттєво нерівними. Це зумовлює критику ринкових механізмів як таких, що забезпечують ефективність, але не гарантують справедливість у розподільчому вимірі (Pasichnychenko, 2013).

Традиційне розуміння справедливості як механізму підтримання соціальної рівноваги дозволяє використовувати її як інструмент критичної оцінки як поведінки індивідів, так і самих соціальних правил. Водночас соціалістичні концепції справедливості також піддавалися критиці як надмірно ідеологізовані та утопічні. Таким чином, реалізація соціальної справедливості постає як складне, багатовимірне завдання, що потребує постійного аналізу, адаптації та пошуку компромісів у мінливому соціальному середовищі.

До сьогодні існує поширене уявлення про залежність рівня соціальної справедливості від обсягу національного багатства та стану економіки. Згідно з цією логікою, чим вищий рівень економічного розвитку, тим легше забезпечити соціальну справедливість через підвищення якості життя населення.

Водночас, на нашу думку, зв'язок має зворотний характер: саме рівень соціальної справедливості визначає ефективність механізмів створення та розподілу національного багатства. Чим вищий рівень соціальної справедливості, тим ефективніше функціонують інститути держави, тим більш збалансованим є розподіл результатів виробництва і тим меншим є розрив між найбагатшими і найбіднішими верствами населення. У такому суспільстві формується потужний середній клас, підвищується ефективність використання ресурсів і створюється більше національного багатства. Саме це і становить ключове завдання соціально орієнтованої держави, у чому, власне, і полягає її суспільна цінність.

Хоча змінюється технологічний уклад під впливом новітньої науково-технічної революції, основними джерелами формування національного багатства залишаються традиційні. Як зазначалося вище, національне багатство країни – це сукупність усіх матеріальних, фінансових, природних, інтелектуальних та інших ресурсів, що перебувають у розпорядженні

суспільства та забезпечують економічне зростання і добробут громадян. Традиційно до основних джерел формування національного багатства належать: природні ресурси (земля, надра, вода, лісові ресурси), фізичний капітал (інфраструктура, виробничі потужності, будівлі), трудові ресурси (людський капітал, кваліфікація, зайнятість), фінансові активи (валюта, цінні папери, золотовалютні резерви), а також інтелектуальна власність (патенти, авторські права, ноу-хау).

Водночас у XXI столітті спостерігається зміщення акцентів у бік нематеріальних активів, передусім знань, інновацій і цифрових технологій. Роль сучасних технологій у формуванні національного багатства є надзвичайно вагомою, хоча, як зазначалося вище, їх вплив на стан соціальної справедливості в суспільстві часто має суперечливий характер, зокрема через поглиблення майнової та соціальної диференціації.

Штучний інтелект відіграє ключову роль у трансформації сучасних економік. Його вплив на національне багатство проявляється, насамперед, через підвищення продуктивності праці: автоматизація рутинних процесів дозволяє знижувати витрати та підвищувати ефективність виробництва. Відбувається суттєва оптимізація управлінських рішень у бізнес-середовищі завдяки використанню технологій аналізу великих даних і машинного навчання, що, своєю чергою, сприяє прийняттю більш обґрунтованих інвестиційних і стратегічних рішень.

Створення інноваційних продуктів і послуг за допомогою технологій штучного інтелекту значно розширює існуючі та формує нові ринки (зокрема цифрове здоров’я, автономний транспорт тощо). Роботизація виробництва забезпечує зростання продуктивності та зменшення залежності від людської праці, що знижує потребу у великій кількості робочої сили, але водночас підвищує вимоги до її якості, рівня освіти та професійної підготовки.

Цифрові технології формують нову економічну реальність – цифрову

економіку, яка стає самостійним джерелом національного багатства, зосередженого у власників відповідних платформ і технологій. Інтелектуальні продукти (програмне забезпечення, алгоритми, бази даних) дедалі більше переважають за значенням фізичні активи. Електронна комерція та цифрові платформи (Amazon, Google, Alibaba) генерують значні обсяги доходів і створюють нові робочі місця, водночас трансформуючи структуру ринку праці, змінюючи вимоги до компетенцій працівників і посилюючи конкуренцію між ними. Це, у свою чергу, сприяє зростанню диференціації доходів між представниками різних професійних груп.

Ефективне впровадження новітніх технологій неможливе без розвитку людського капіталу. Якщо раніше ключове значення мала кількість трудових ресурсів, то нині пріоритет переходить до їх якості. Освіта, особливо в межах STEM-напрямів (наука, технології, інженерія, математика), перепідготовка кадрів, адаптація до умов цифрової економіки та розвиток науково-дослідної діяльності стають визначальними чинниками. Водночас повноцінна реалізація потенціалу особистості значною мірою залежить від її стартових соціально-економічних можливостей, що знову ж таки актуалізує проблему нерівності.

Отже, узагальнюючи результати проведеного дослідження, слід зазначити, що в сучасному світі джерела національного багатства поступово зміщуються від матеріальних активів до нематеріальних. Штучний інтелект, роботизація та цифрові технології не лише доповнюють традиційні фактори, але й формують нову модель економіки знань. Держави, які інвестують у розвиток інновацій, цифрової інфраструктури та освіти, отримують стійкі конкурентні переваги та формують національне багатство на основі технологічного прогресу.

Соціальна справедливість постає як фундаментальна та багатовимірна категорія, що поєднує моральні, правові, політичні та економічні аспекти. Її зміст має історичний характер і еволюціонує від класичних уявлень про

чесноту та гармонію до сучасних складних концепцій, що регулюють розподіл благ і можливостей у суспільстві.

Попри її фундаментальне значення, реалізація соціальної справедливості у XXI столітті супроводжується значними викликами, зокрема зростанням глобальної нерівності, наслідками економічних і військових криз, а також внутрішніми етичними суперечностями. Хоча у більшості держав принципи соціальної справедливості закріплені на конституційному рівні, на практиці їх реалізація ускладнюється наявністю глибинних суперечностей між суспільним характером виробництва та індивідуальним або інституційним привласненням його результатів.

У цьому контексті соціальна справедливість значною мірою залишається ідеалом, досягнення якого ускладнюється існуючим економічним устроєм та механізмами розподілу і перерозподілу ресурсів. Використання державних інститутів для нормативного закріплення нерівності може призводити до концентрації ресурсів у руках вузьких соціальних груп, що, своєю чергою, підсилює соціальну диференціацію та обмежує можливості реалізації принципів справедливості в реальному суспільному житті.

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити принципово важливий висновок: соціальна справедливість не є похідною від рівня економічного розвитку чи обсягу національного багатства, а виступає його системоутворюючою передумовою. У цьому контексті вона постає не як наслідок ефективного функціонування економіки, а як умова, що визначає характер організації суспільного виробництва, розподілу ресурсів і привласнення його результатів.

Сучасна економіка, трансформуючись під впливом технологічного прогресу, цифровізації та розвитку інтелектуального капіталу, не усуває фундаментальних протиріч між колективним характером створення національного багатства та індивідуалізованими механізмами його

привласнення. Навпаки, ці протиріччя поглиблюються, набуваючи нових форм у вигляді концентрації контролю над знаннями, технологіями та інфраструктурою цифрової економіки.

Таким чином, проблема соціальної справедливості виходить за межі етичного або правового дискурсу і переходить у площину інституційної організації суспільства. Йдеться не про перерозподіл уже створеного багатства, а про визначення правил, за якими воно створюється, розподіляється і легітимується. Саме ці правила – формальні і неформальні – визначають, чи буде економічне зростання супроводжуватися підвищенням загального добробуту, чи навпаки – посиленням соціальної поляризації.

У цьому сенсі соціальна справедливість постає як критерій якості держави і зрілості суспільства. Вона визначає не лише рівень захисту прав і свобод, але й ступінь узгодженості між економічною ефективністю та соціальною рівновагою. Відтак, ключове завдання сучасної держави полягає не у формальному проголошенні принципів справедливості, а у створенні таких інституційних умов, за яких механізми створення і розподілу національного багатства будуть внутрішньо узгодженими з цими принципами.

Отже, соціальна справедливість у сучасному світі є не стільки досягнутою реальністю, скільки полем постійної боротьби інтересів, цінностей і моделей розвитку. Її реалізація вимагає не лише нормативного закріплення, але й глибокої трансформації економічних відносин, інституцій і механізмів влади. Саме в цій площині і слід шукати відповіді на питання про можливість побудови суспільства, в якому національне багатство виступає не джерелом нерівності, а основою сталого і збалансованого розвитку.

Отже, взаємозв’язок між соціальною справедливістю та національним багатством набуває принципово іншого змісту: рівень і характер розподілу національного багатства визначаються не лише обсягами його створення, а передусім правилами доступу до ресурсів, можливостей і результатів

економічної діяльності. Саме на етапі створення благ і механізмах їх розподілу закладаються базові умови соціальної справедливості або, навпаки, відтворюється системна нерівність. У цьому контексті ключового значення набуває питання забезпечення рівних можливостей для всіх учасників суспільно-економічних процесів, що потребує окремого, більш детального розгляду.

2.3. Створення благ і їх розподіл: рівні можливості для всіх

Існування будь-якої держави та механізму держави неможливе без формування та ефективного функціонування економічного і розподільчого механізму створення благ, залучення до цих процесів усіх членів соціуму та забезпечення умов, які б заохочували громадян до активної праці впродовж усього їхнього життя. З позитивної точки зору, таке залучення сприяє не тільки самореалізації, духовному, фізичному й інтелектуальному зростанню людини, але й забезпечує гідне існування для всіх і розвиток людства, наповнюючи життя сенсом і метою. З іншого боку, воно породжує явища дискримінації за майновою ознакою, нерівність у можливостях, передчасне старіння, втрату здоров'я, індивідуальні життєві трагедії та багато інших соціальних негараздів. Суб'єктивізм і домінування власних інтересів, нехтування інтересами інших, а також ігнорування державою інтересів своїх громадян задля задоволення державних або інтересів провладних груп породжують низку соціальних явищ, що ґрунтуються на диктуванні волі та підпорядкуванні більшості членів суспільства провладній меншості: експлуатації людини людиною, використанні індивідуальних ресурсів, розпорядженні чужим життям, привласненні результатів праці без їх належного відшкодування тощо. Однією з провідних проблем залишається впровадження владної волі щодо організації суспільного життя, зокрема виробництва і розподілу матеріальних та суспільних благ, на основі індивідуально-суб'єктивного розуміння цих процесів лідерами провладних груп. Як свідчить історична практика,

необмежена влада, незалежно від форм суспільного устрою (демократія чи тоталітаризм), призводить до деструктивних наслідків для більшої частини соціуму. Ці наслідки виникають за мовчазної згоди самої людини, яка погоджується на певні правила гри, що нею не встановлені, бере участь у суспільному житті, зокрема у процесах виробництва необхідних благ або засобів існування, представлених у всьому їх матеріальному, нематеріальному, приватному чи суспільному різноманітті.

Виробництво засобів існування є основою будь-якого суспільного життя. Йдеться про створення матеріальних благ, які забезпечують базові потреби людини: їжу, одяг, житло, енергію, засоби транспорту тощо. Без організації цього процесу неможливе ні фізичне виживання людини, ні стабільне функціонування суспільства. Виробництво засобів існування є першочерговим завданням у будь-якій соціально-економічній системі, яке полягає не тільки в його ефективній організації, але й в ефективному та оптимальному використанні обмежених, подекуди невідновлюваних ресурсів (природних, трудових, технічних), що має вирішити проблему задоволення «безмежних людських потреб і бажань». Виробництво забезпечує не лише мінімальні умови для існування більшості населення планети Земля, але й створює умови для процвітання та є невичерпним джерелом влади для його власників. Без сумніву, цей процес є економічною основою життя суспільства, що забезпечує соціальний розвиток, інновації та прогрес. Для окремої особистості доступ до засобів існування є не лише питанням фізичного виживання, а й основою самореалізації. Водночас регулювання або обмеження такого доступу виступає потужним засобом впливу на поведінку людини та інструментом формування її моральних і духовних якостей. Без базового рівня матеріального забезпечення та мінімальних суспільних благ людина не може повноцінно брати участь у суспільному житті, розвивати свої здібності, навчатися, працювати, творити, а примусове відсторонення її від певних матеріальних, духовних і суспільних благ швидко призводить до духовної та

культурної деградації. Як свідчить історія, для формування висококультурного та інтелектуальне розвиненого соціуму необхідне життя не одного покоління, колосальні матеріальні витрати та титанічні вольові зусилля, тоді як для втрати людської подоби та набутих духовних і культурних цінностей достатньо лише кількох років, проведених у відповідних соціально-економічних умовах. Саме тому створення і розподіл благ є фундаментальною соціально-економічною проблемою, від розв'язання якої залежить стабільність, розвиток і гуманізація суспільства. Саме завдяки ефективному виробництву та справедливому розподілу благ формується основа для всебічного розвитку людини.

Виробництво – це процес створення матеріальних і нематеріальних благ (товарів, послуг), які задовольняють потреби людини. Це фундаментальна основа економіки, без якої неможливе існування суспільства. Виробництво неможливе без дотримання низки вимог і об'єднання всіх його складових в одну взаємопов'язану систему: наявності засобів праці (машин, інструментів, будівель); предметів праці (сировини, ресурсів); праці як свідомої діяльності людини, спрямованої на створення продукту. Залежно від мети і продукту виробництва виокремлюють певні його сфери. Сфери виробництва – це великі функціональні блоки суспільного виробництва, які охоплюють основні напрями економічної діяльності: матеріальне виробництво (промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, торгівля, енергетика тощо); нематеріальне виробництво (освіта, охорона здоров'я, наука, культура, послуги – адміністративні, побутові, юридичні тощо). Сфери виробництва складаються з галузей, які можна інтерпретувати як структурні одиниці економіки, що спеціалізуються на виробництві однорідної продукції або послуг. Наприклад: промисловість – видобувна (вугілля, нафта, руда), переробна (металургія, машинобудування, хімія); сільське господарство – рослинництво, тваринництво; послуги – фінансові, транспортні, інформаційні, побутові тощо. Кожна галузь має власну інфраструктуру, технічний рівень, специфіку праці та ринки збуту.

Організація і здійснення виробництва засобів існування відбуваються на певному економічному базисі, який характеризує сукупність виробничих відносин, що формуються у процесі матеріального виробництва і виступають первинними щодо надбудови як сукупності політичних, правових та ідеологічних інститутів, що відповідають характеру базису. Базис визначає зміст надбудови, а надбудова, своєю чергою, активно впливає на зміцнення або зміну базису. Базис як поєднання продуктивних сил і виробничих відносин визначає тип соціально-економічного устрою, економічної системи, а відтак – і провідні механізми розподілу та перерозподілу соціальних благ, підходи і ступінь реалізації принципу соціальної справедливості в державі, зокрема можливість забезпечення рівних можливостей для всіх. У цьому контексті базис формує фундамент економіки, а надбудова забезпечує її ідеологічну, правову та політичну підтримку. Виходячи з цих положень, у цьому підрозділі розглядаються особливості організації виробничих відносин у межах певного базису, розподільчий механізм та реальність реалізації гасла «рівних можливостей для всіх» у доступі до мінімальних матеріальних і суспільних благ.

Дослідження змісту понять «суспільні блага» або «колективні блага» залишаються актуальними й донині. На думку дослідників, це товари, які не вичерпуються під час споживання або використання у виробництві (Oakland, 1987). Автори зазначають, що через неефективність приватного забезпечення суспільні блага мають особливе значення для державної політики. Підкреслюється, що граничні витрати на обслуговування додаткового користувача дорівнюють нулю, однак приватне надання вимагає оплати, що зменшує кількість споживачів і спричиняє втрати ефективності.

Усталений науковий підхід свідчить, що існують дві категорії суспільних благ, необхідних для зміцнення позицій бідних верств населення як у економічно розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються. Перша категорія – це суспільні блага, що підтримують ринок, тобто державні заходи, які дають бідним

верствам населення можливість брати участь у ринковій діяльності і, відповідно, отримувати вигоду від торгівлі. Друга категорія – це суспільні блага, що розширюють ринок, тобто заходи, які застосовуються в тих випадках, коли навіть добре функціонуючий ринок не забезпечує належного рівня суспільних та матеріальних благ (Besley & Ghatak, 2006).

На думку більшості науковців, оподаткування та інші інструменти грошово-кредитної політики виступають ключовими механізмами перерозподілу створених соціумом благ. У цьому контексті досліджується вплив податкової системи та державних витрат на структуру розподілу національного доходу між різними соціальними групами, що дає змогу оцінити характер і масштаби вигід від продукування суспільних і матеріальних благ (Aaron & McGuire, 1970).

У межах аналізу організації суспільного виробництва товарів і послуг значна увага приділяється розмежуванню приватних і суспільних благ. Це дозволяє визначити межі можливості виключення останніх із спільного споживання, а також окреслити специфіку їх виробництва і розподілу. Дослідники підкреслюють, що хоча виробництво суспільних благ може здійснюватися різними інституційними способами, ефективне функціонування публічної економіки передбачає наявність організованих колективних структур та, у багатьох випадках, застосування примусових механізмів. Водночас наголошується, що державні інституції, покликані компенсувати ринкові провали, самі можуть демонструвати інституційну неефективність і породжувати нові дисфункції (V. Ostrom & Ostrom, 2019).

У сучасних дослідженнях акцент зміщується на складність механізмів виробництва суспільних благ, зокрема на взаємозв'язок між їх доступністю (excludability), нормативним середовищем та інституційними умовами їх надання (Drahos, 2004). У межах децентралізованого підходу показано, що державні та недержавні актори перебувають у стані взаємозалежності, впливаючи на здатність один одного забезпечувати, отримувати та розподіляти суспільні блага.

Особливого значення набуває регулювання знань як специфічного виду ресурсу через механізми інтелектуальної власності, що безпосередньо впливає на доступ до інновацій і, відповідно, на структуру соціально-економічної нерівності.

Забезпечення якісних суспільних благ і доступу до мінімально необхідних матеріальних ресурсів виступає не лише інструментом корекції ринкових збоїв, але й фундаментальною передумовою економічного зростання, інклюзивного розвитку та підвищення добробуту населення. У цьому контексті обґрунтовуються аналітичні підходи до оцінки ролі державної політики через встановлення причинно-наслідкових зв'язків між якістю суспільних благ, людським розвитком і рівнем бідності. Дослідження демонструють, що за відсутності державного втручання якість таких благ має тенденцію до зниження, тоді як регуляторна роль держави сприяє підвищенню як соціальних, так і макроекономічних показників розвитку (Singh, 2016).

Проблема визначення ролі держави у виробництві благ, їх розподілі та регулюванні зовнішніх ефектів залишається однією з центральних у сучасній економічній теорії. Класичні підходи недостатньо враховують державу як повноцінного економічного актора, обмежуючи її роль функціями корекції ринкових збоїв. Водночас сучасні дослідження підкреслюють необхідність поєднання економічного аналізу з етичним осмисленням функцій державної влади (Anomaly, 2015; Downs, 1957; Tullock, 1971). Особливу увагу приділено проблемі негативних зовнішніх ефектів, зокрема екологічних, де традиційні інструменти регулювання (податки, штрафи, заборони) не завжди забезпечують бажаний результат (Demsetz, 1993; Holcombe, 2000; Kartal, 2010; Tullock, 1971). Це зумовлює необхідність перегляду стандартних підходів і врахування складності реальних соціально-економічних процесів. У підсумку більшість дослідників обґрунтовує доцільність обмеження саморегуляції ринку у цих питаннях та посилення ролі держави у поєднанні з етичними принципами публічної політики.

Паралельно розвивається науковий дискурс, спрямований на удосконалення

моделей виробництва благ у контексті сталого розвитку. Особлива увага приділяється трансформації бізнес-моделей, розвитку кооперації між економічними акторами та впровадженню інноваційних управлінських практик в умовах дерегуляції. Дослідження демонструють, що ефективне вирішення проблем спільного використання ресурсів потребує комплексного підходу, який включає короткострокові (операційні зміни, експерименти), середньострокові (партнерства, «зелені» ланцюги постачання) та довгострокові (спільне стратегічне бачення) рішення (Bocken et al., 2021; Hernández-Chea et al., 2021). У цьому контексті пропонуються альтернативні моделі управління, засновані на принципах Елінор Остром, зокрема лідерські, колективні та мережеві («hub-and-spoke») підходи. Їх ефективність залежить від інституційних умов і характеру взаємодії економічних суб'єктів (Bridoux & Stoelhorst, 2022; Morales et al., 2022; Press et al., 2020).

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить, що сучасні дослідження переважно залишаються в межах усталених економічних парадигм і спрямовані на вдосконалення механізмів виробництва благ, їх розподілу та координації взаємодії економічних акторів залежно від структури власності. Водночас у контексті даного дослідження ключовим є не лише аналіз ефективності цих механізмів, а й критичне осмислення виробничих відносин, що їх визначають, ролі держави у їх формуванні та реальних можливостей забезпечення принципу рівних можливостей у доступі до матеріальних і суспільних благ.

Для переважної більшості людей, які проводять значну частину свого життя в системі виробництва благ, виробничі відносини є визначальними серед усієї сукупності соціальних взаємодій. У загальноприйнятому розумінні виробничі відносини – це система соціально-економічних відносин, що виникають між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання благ у всій їх різноманітності: матеріальних, нематеріальних, суспільних і приватних. Вони охоплюють відносини власності на засоби виробництва (землю, техніку, ресурси),

організацію праці (хто, як і за яких умов працює), а також механізми розподілу результатів праці (хто і в якому обсязі отримує створений продукт).

Виробничі відносини формують основу економічного устрою суспільства та змінюються залежно від типу суспільно-економічної формації (феодалізм, капіталізм, соціалізм). Їх ядром є людська діяльність, що набуває форми праці. Праця – це цілеспрямована, свідома діяльність людини, яка потребує відповідної підготовки і результатом якої є створення всієї сукупності благ. Вона є центральною ланкою виробничого процесу, без якої неможливе перетворення ресурсів у продукт, придатний для задоволення потреб.

Саме через працю проявляється якість людського капіталу – знання, навички, інтелектуальні та фізичні здібності, які у поєднанні із засобами виробництва забезпечують досягнення результату продуктивної діяльності. На відміну від простої діяльності, праця є соціально організованою і включеною у суспільний поділ праці. Вона виступає не лише економічною категорією, а й соціальним механізмом, через який реалізуються виробничі відносини.

У цьому контексті праця є первинною щодо інших елементів системи виробництва – капіталу, землі, ресурсів та інструментів. Усі ці елементи набувають економічного змісту лише в процесі їх використання людиною. Саме тому праця виступає базисом створення вартості та матеріального і нематеріального багатства. Водночас характер умов праці, рівень її оплати, доступ до професійного розвитку відображають тип виробничих відносин у суспільстві – партнерський або експлуататорський, незалежно від того, чи виступає суб'єктом привласнення приватний власник або держава.

Таким чином, праця є не лише економічною функцією, а суспільно значущим процесом, у якому концентрується зміст виробничих відносин. Саме через неї визначається, хто працює, за яких умов, на чию користь і яким чином розподіляються результати виробництва, що безпосередньо впливає на рівень соціальної справедливості в суспільстві.

Праця також виступає основою створення доданої вартості, що є однією з ключових проблем економічної теорії. У класичній і марксистській традиції вона розглядається як єдине джерело нової вартості. Згідно з цим підходом, робітник продає не працю як таку, а свою робочу силу, вартість якої визначається засобами її відтворення. Однак у процесі виробництва створюється більша вартість, ніж та, що компенсується заробітною платою. Ця різниця – додаткова вартість – привласнюється власником засобів виробництва. Відповідно, прибуток у цій моделі розглядається як результат привласнення частини неоплаченої праці. Розрізняють абсолютну додаткову вартість (за рахунок подовження робочого часу) та відносну (через підвищення продуктивності праці).

Неокласична економічна теорія, навпаки, заперечує виключно трудовий характер вартості. Вона ґрунтується на концепції граничної корисності та теорії факторів виробництва, відповідно до яких вартість визначається як поєднання корисності для споживача і витрат усіх факторів виробництва: праці, капіталу, землі та підприємницьких здібностей. У межах цього підходу кожен фактор робить свій внесок у створення вартості і отримує відповідну винагороду: праця – заробітну плату, капітал – прибуток або відсоток, земля – ренту, підприємництво – дохід за організацію та ризик. Додана вартість трактується як результат синергетичної взаємодії всіх факторів, а не як наслідок експлуатації.

Фактично, неокласичний підхід легітимізує нерівність як природний і справедливий результат різного внеску економічних суб'єктів у виробництво благ. Згідно такої логіки власник капіталу, ресурсів чи організаційних здібностей апріорі розглядається як такий, що створює більшу частину вартості, ніж найманий працівник, незалежно від реального характеру його участі у виробничому процесі. Водночас практична реальність свідчить, що значна частина доходів, пов'язаних із власністю, не завжди має прямий зв'язок із особистим внеском у створення благ. У цьому контексті саме праця залишається найбільш очевидним і безпосереднім джерелом створення продукту, тоді як її винагорода часто не відповідає її

реальному внеску.

Теорія факторів виробництва, як складова неокласичного підходу, розглядає вартість як сукупність витрат усіх ресурсів, залучених у виробництво, а прибуток – як винагороду за ризик і підприємницьку діяльність. Водночас критика трудової теорії вартості ґрунтується на її однобічності, ігноруванні ролі інших факторів, складності вимірювання різнорідної праці та недооцінці впливу попиту і пропозиції на формування цін. Неокласична теорія підкреслює, що вартість формується не лише у виробництві, а й у процесі ринкової взаємодії.

Отже, якщо трудова теорія вартості (передусім у трактуванні К. Маркса) пояснює виникнення додаткової вартості як результат експлуатації найманої праці, то неокласична теорія та теорія факторів виробництва розглядають її як результат взаємодії всіх факторів виробництва, а прибуток – як винагороду за їхній внесок, зокрема підприємницькі здібності та ризик.

Таким чином, організація процесу виробництва благ і розподілу його результатів постає як складне і внутрішньо суперечливе явище, насичене глибинними протиріччями. Передусім ці суперечності проявляються у питанні справедливості оплати праці та визначення реального внеску кожного індивіда у створення суспільного багатства. Саме ці суперечності зумовлюють необхідність втручання держави, яка через механізми регулювання намагається врівноважити конфлікти, закладені у виробничих відносинах.

Державне регулювання економічних процесів відображає не лише економічний устрій суспільства, але й інтереси та пріоритети політичних і фінансових еліт. Воно здійснюється через механізм держави і, по суті, виступає політичним інструментом впливу на економічних акторів, якими є всі громадяни країни – як постачальники робочої сили, так і споживачі вироблених благ. У цьому контексті зміст державного регулювання є динамічним і змінюється залежно від економічних умов, а також від розуміння ролі держави в конкретній політичній системі.

Різноманіття підходів до визначення державного регулювання економіки відображає не лише термінологічні відмінності, а глибинні ідеологічні розбіжності щодо характеру і меж державного втручання. Частина підходів акцентує увагу на непрямому впливі держави, її координаційній або фасилітативній ролі. Інші – розглядають державу як активного суб'єкта управління, що застосовує комплекс правових, адміністративних і економічних інструментів прямого впливу, включаючи ситуації, коли вона виступає власником ресурсів і організатором виробництва.

Ці підходи відображають фундаментальну суперечність між ліберальною та етатистською моделями економіки. Вибір конкретної моделі регулювання, як правило, визначається не лише економічною доцільністю, а й політичними інтересами тих груп, які контролюють державний апарат.

На нашу думку, державне регулювання економіки слід розглядати як цілеспрямований і системний вплив державних інституцій на економічні процеси з метою їх спрямування відповідно до цілей, сформованих провладною політичною та фінансовою елітою. У цьому контексті економічні інтереси еліт набувають домінуючого характеру і реалізуються через використання механізму держави. При цьому в умовах криз або загрози втрати економічного контролю такі еліти можуть змінювати підходи до регулювання, включаючи використання інструментів націоналізації чи перерозподілу власності.

Формально ці процеси часто подаються як реалізація принципів соціальної справедливості або забезпечення верховенства права. Однак на практиці вони нерідко виступають інструментами перерозподілу ресурсів між різними центрами політичного впливу. Це створює ілюзію справедливості, тоді як фактичні механізми розподілу залишаються залежними від структури влади.

У межах гуманістичного або так званого «людино-центристського» підходу широко поширено уявлення, що державне регулювання економіки здійснюється в інтересах усього суспільства. Проте така інтерпретація часто ігнорує питання про

те, чиї саме інтереси визначають зміст державної політики. Поняття «держава», «країна», «національні інтереси» мають високий рівень абстрактності, що дозволяє варіювати їх зміст залежно від політичної доцільності.

Саме ця абстрактність створює можливість одночасного формального дотримання принципів соціальної справедливості та фактичної реалізації вузькогрупових інтересів. У логічному сенсі державні інтереси можуть включати як суспільні, так і приватні, що дозволяє ототожнювати їх у політичному дискурсі. Проте на практиці збіг цих інтересів є скоріше винятком, ніж правилом.

У цьому контексті механізм держави виступає ключовим інструментом забезпечення інтересів тих суб'єктів, які мають доступ до прийняття рішень. Саме через нього здійснюється узгодження, а частіше – підпорядкування суспільних інтересів приватним економічним інтересам.

З огляду на це доцільно розглянути основні діалектичні суперечності, що виникають між цілями державного регулювання економіки та принципами соціальної справедливості, зокрема принципом «рівних можливостей для всіх», який закріплений у нормативно-правових актах, але в реальній практиці реалізується вкрай обмежено.

Основні цілі державного регулювання економіки традиційно включають наступні напрями.

Раціональне використання ресурсів та досягнення макроекономічної ефективності. У теоретичному вимірі ця ціль передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів. Проте емпірична реальність свідчить про протилежне: інтенсивне виснаження природних ресурсів, перенесення екологічно небезпечних виробництв до країн, що розвиваються, та асиметричний розподіл вигід і втрат. Прибутки від використання ресурсів концентруються у власників засобів виробництва, тоді як локальні громади отримують деградацію довкілля і низькооплачувану працю. Формально досягнута макроекономічна ефективність може приховувати принципово різні моделі розподілу доходів: концентрацію

багатства у вузького кола суб'єктів або формування широкого середнього класу. Очевидно, що лише другий варіант створює передумови для реалізації принципу рівних можливостей.

Забезпечення стабільного розвитку національної економіки. У сучасній економічній парадигмі стабільність пов'язується з ефективністю, яка досягається через конкуренцію, відбір «найсильніших» і домінування ринкових механізмів. Однак така логіка передбачає відтворення нерівності як необхідної умови функціонування системи. У результаті формується структура, в якій незначна частина населення акумулює основні ресурси, тоді як більшість підтримується на мінімальному рівні через механізми соціальної допомоги. За таких умов принцип «рівних можливостей» втрачає практичний зміст і набуває декларативного характеру.

Забезпечення конкурентоспроможності національної економіки. Міжнародна спеціалізація та участь у глобальній торгівлі дійсно можуть підвищувати ефективність виробництва. Водночас вузька орієнтація на сировинні або низько-технологічні сектори формує залежність економіки та обмежує її розвиток. Така модель є вигідною для власників ресурсів, але стримує формування внутрішнього виробництва з високою доданою вартістю. У довгостроковій перспективі це призводить до закріплення нерівності як на глобальному, так і на національному рівнях, що унеможливлює забезпечення соціальної справедливості та рівних можливостей.

Реалізація соціальних цілей розвитку суспільства. До таких цілей належать забезпечення доступу до освіти, охорони здоров'я, житла та праці. Однак у сучасних економічних системах, заснованих на приватній власності та пріоритеті прибутку, реалізація цих завдань стикається з системними обмеженнями. Соціальні блага дедалі більше набувають форми товарів, доступ до яких визначається платоспроможністю. Водночас рішення щодо їх виробництва і розподілу ухвалюються відповідно до інтересів власників ресурсів, а не

суспільних потреб. У результаті виникає фундаментальна суперечність: держава одночасно стимулює конкуренцію та намагається забезпечити соціальну рівність, що робить ці процеси взаємовиключними або малоефективними.

Забезпечення повної, ефективної та продуктивної зайнятості. Формальна зайнятість не є тотожною соціальному добробуту. Високий рівень зайнятості може поєднуватися з низькою оплатою праці, відсутністю соціального захисту та низькою якістю життя. Сучасні економічні системи орієнтовані на максимізацію продуктивності, але не гарантують справедливого розподілу її результатів. У цих умовах конкуренція на ринку праці суперечить ідеям колективного добробуту і солідарності, а додана вартість систематично привласнюється власниками засобів виробництва.

Створення прозорого та справедливого перерозподілу доходів. Перерозподіл доходів є важливим, але недостатнім інструментом забезпечення соціальної справедливості. Він не усуває структурних причин нерівності, пов'язаних із концентрацією капіталу, доступом до технологій та політичним впливом. Навіть за умов перерозподілу зберігається нерівний доступ до базових благ – освіти, медицини, безпечного середовища. Крім того, ефективність таких механізмів обмежується політичними чинниками, включаючи вплив еліт, корупцію та недостатній рівень громадського контролю. Таким чином, перерозподіл є лише інструментом, а не вирішенням проблеми соціальної нерівності.

Макроекономічна стабільність та збалансованість економіки. Досягнення цінової стабільності, збалансованого зовнішньоторговельного балансу та раціонального природокористування не гарантує соціальної справедливості. Макроекономічні показники можуть покращуватися одночасно зі зростанням соціальної нерівності. Економічне зростання часто супроводжується концентрацією доходів у вузького кола суб'єктів, тоді як більшість населення не отримує пропорційних вигід. Аналогічно, екологічна політика може формально

відповідати принципам раціональності, але фактично ігнорувати інтереси локальних спільнот.

Отже, з огляду на наведене, цілі та завдання державного регулювання економіки і виробничих процесів не завжди повною мірою корелюють із реальними потребами суспільства та інтересами окремого громадянина. Макроекономічні показники, які традиційно використовуються для оцінки ефективності економіки, не відображають фактичного становища вразливих соціальних груп – осіб з інвалідністю, пенсіонерів, дітей, безробітних. Без активної соціальної політики, ефективних механізмів перерозподілу та реальної участі громадян у прийнятті рішень економічне зростання не трансформується у соціальну справедливість. Таким чином, економічна ефективність не є тотожною соціальній справедливості, а такі цілі, як збалансований торговельний баланс, цінова стабільність чи раціональне природокористування, виступають лише інструментами управління, а не самодостатніми орієнтирами розвитку.

Держава регулює не лише економіку в широкому розумінні, але й безпосередньо впливає на процес виробництва благ та використання факторів виробництва. Це здійснюється насамперед через правовий механізм, який визначає зміст відносин власності, трудових відносин, порядку формування і розподілу доходів, а також податкових зобов'язань.

Класична економічна теорія виокремлює чотири основні фактори виробництва: землю (природні ресурси), працю (цілеспрямовану діяльність людини), капітал (засоби виробництва) та підприємництво (здатність організовувати й поєднувати інші фактори). Кожен із них формує відповідний факторний дохід: ренту, заробітну плату, відсоток і прибуток. Зв'язок між факторами виробництва та їхніми доходами є базовим механізмом розподілу створеного багатства між індивідами та соціальними групами.

Водночас вирішальне значення має вихідний розподіл прав власності на ці фактори. Саме він визначає можливості отримання доходів і формує структуру

соціально-економічної нерівності. Наявність у власності землі чи капіталу дозволяє отримувати дохід незалежно від особистої участі у виробництві, тоді як більшість населення змушена реалізовувати свій економічний потенціал виключно через працю. За таких умов державний захист права приватної власності, навіть за наявності антимонопольної та податкової політики, фактично сприяє концентрації капіталу і, відповідно, доходів.

Політика перерозподілу доходів у більшості випадків спрямована на пом'якшення наслідків нерівності, а не на усунення її причин. Відтак, ефективне вирішення цієї проблеми потребує виходу за межі суто фіскальних інструментів і передбачає перегляд підходів до регулювання прав власності та оцінки внеску різних факторів виробництва у створення економічних результатів.

Особливе місце в сучасній економічній системі займає підприємництво, яке розглядається як окремий фактор виробництва. Воно також перебуває під впливом державного регулювання через систему правових норм, що визначають порядок створення, функціонування та припинення діяльності суб'єктів господарювання. Основними організаційно-правовими формами підприємництва є індивідуальне володіння, партнерства та корпорації, які можуть функціонувати на основі різних форм власності – приватної, колективної, державної чи змішаної.

Разом із тим, інституціоналізоване різноманіття форм підприємницької діяльності створює умови для концентрації економічної влади, отримання надприбутків та розширення контролю над ринками. У глобальному вимірі це проявляється у посиленні ролі транснаціональних корпорацій, які здатні впливати не лише на економічні процеси, але й на політичні рішення окремих держав. У цьому контексті підприємництво виступає не лише як інструмент економічного розвитку, але і як механізм перерозподілу ресурсів та впливу.

Водночас у суспільній свідомості активно підтримується уявлення про підприємництво як універсальний шлях до соціального успіху. Проте така інтерпретація ігнорує структурні обмеження, що суттєво впливають на можливість

реалізації підприємницької діяльності. До них належать нерівний доступ до стартового капіталу, залежність від соціального середовища (освіти, зв'язків, інституційної підтримки), а також високий рівень невизначеності та ризиків, пов'язаних із зовнішніми економічними і політичними факторами.

Зокрема, значна частина населення не має необхідних фінансових ресурсів або доступу до кредитування на прийнятних умовах, що обмежує їх можливості розпочати власну справу. Успіх підприємницької діяльності значною мірою залежить від факторів, які не контролюються індивідом: макроекономічної стабільності, якості інституцій, рівня корупції, політичної ситуації. Додатково, такі фактори, як економічні кризи, війни чи інфляційні процеси, можуть зруйнувати навіть ефективно організований бізнес.

Таким чином, ідея про підприємництво як універсальний інструмент досягнення соціального добробуту має обмежену пояснювальну здатність і не враховує глибинної структурної асиметрії, яка закладена у сучасних економічних системах.

Фактичні показники виживання підприємств суттєво коригують поширене уявлення про підприємництво як гарантований шлях до успіху. Дані міжнародних досліджень (OECD, World Bank, SBA США) свідчать про високий рівень смертності новостворених бізнесів (Bartelsman et al., 2005; of Advocacy, 2024; Small Business & Entrepreneurship Council, n.d.; These States Have the Highest Business Survival Rates, 2023):

- лише 30–40% нових підприємств функціонують понад 3–5 років;
- близько 50% підприємств у США припиняють діяльність протягом перших 5 років, а близько 20% – вже в перший рік;
- за даними OECD, 20–40% підприємств зникають протягом перших двох років;
- за даними SBA (2024), лише 49,2% підприємств зберігаються до 5 років, 33,8% - до 10 років, і 25,6% - до 15 років;
- у країнах ЄС (Eurostat) лише близько 59% підприємств виживають протягом

трьох років.

Таким чином, підприємництво за своєю природою є діяльністю із високими ризиками та невизначеністю, і його масове позиціонування як універсального механізму досягнення добробуту не відповідає емпіричній реальності.

У цьому контексті формується специфічна ідеологічна конструкція, у межах якої підприємництво подається як основний або навіть єдиний шлях соціального успіху. Такий підхід має важливу функціональну роль: він зміщує відповідальність за соціально-економічні результати з інституційного рівня (держави та економічної системи) на рівень індивіда. У результаті невдача інтерпретується як особиста неспроможність, що, своєю чергою, використовується як аргумент для обмеження соціальних гарантій і зменшення ролі держави у забезпеченні базових благ.

Отже, ідея про те, що кожен індивід може досягти добробуту виключно через підприємницьку діяльність, не враховує структурних економічних і соціальних обмежень. Вона суперечить статистичним даним і не відображає реального розподілу можливостей у суспільстві. Підприємництво є лише однією з форм економічної активності, причому такою, що характеризується високим рівнем ризику і нерівним доступом.

У ширшому контексті підприємництво функціонує як складова інституційної системи, у межах якої відбувається концентрація економічної влади. Через механізми державного регулювання, правового захисту власності та доступу до ринків воно може виступати інструментом легітимації вже існуючих економічних позицій. У суспільній свідомості при цьому формується уявлення про те, що економічний успіх є виключно результатом індивідуальних якостей, тоді як структурні передумови його досягнення залишаються поза увагою.

Паралельно в економічній теорії та публічному дискурсі ведеться дискусія щодо ефективності найманої праці та самозайнятості. До переваг найманої праці традиційно відносять стабільність доходу, зниження ризиків та певний рівень соціального захисту. Водночас у цій моделі працівник практично не впливає на

умови оплати праці, розподіл доходів чи правила функціонування ринку праці, що обмежує його економічну автономію.

Самозайнятість, у свою чергу, позиціонується як форма економічної свободи та незалежності. Однак на практиці вона також суттєво обмежена інституційними рамками: податковим регулюванням, адміністративним контролем, ринковими ризиками. Твердження про повну автономію підприємця є дискусійним, оскільки його діяльність залишається залежною від макроекономічних умов, державної політики та доступу до ресурсів.

Таким чином, як наймана праця, так і самозайнятість функціонують у межах єдиної системи виробничих відносин, правила якої формуються на рівні держави та економічних інституцій. Участь індивіда у цих процесах фактично означає адаптацію до вже заданих умов, а не їх формування.

Сучасні підходи до пояснення нерівності доходів акцентують увагу на різниці у здібностях, рівні освіти, доступі до ресурсів та ефективності використання факторів виробництва. Водночас такі пояснення часто ігнорують інституційні аспекти – зокрема, нерівний доступ до власності, асиметрію економічної влади та вплив політичних рішень на розподіл ресурсів.

Високий рівень соціальної нерівності визнається суттєвим викликом для економічної стабільності та розвитку. Вона сприяє соціальній напрузі, знижує рівень довіри до інституцій і може негативно впливати на інвестиційний клімат. Водночас нерівність є внутрішньо вбудованою характеристикою ринкових економічних систем, що створює своєрідне замкнене коло: з одного боку, вона генерує нестабільність, з іншого – виступає умовою функціонування системи.

У глобальному вимірі це проявляється у збереженні значних диспропорцій між країнами та соціальними групами, коли значна частина населення не має доступу до базових благ. Таким чином, подолання нерівності постає не лише як соціальне завдання, а як ключовий фактор довгострокового економічного розвитку, що потребує комплексного переосмислення механізмів виробництва та розподілу

благ.

Механізм перерозподілу благ та доходів громадян являє собою сукупність економічних, фінансових, правових і адміністративних інструментів, що застосовуються відповідно до базових принципів державної політики з метою корекції розподілу матеріальних і нематеріальних ресурсів у суспільстві. Його основними задекларованими цілями є зменшення соціальної нерівності, забезпечення соціальної справедливості та підтримка сталого розвитку.

До ключових інструментів перерозподілу належать: фіскальні механізми (прогресивне оподаткування, соціальні трансферти, бюджетні видатки), системи соціального страхування, регулювання ринку праці (мінімальна заробітна плата, колективні договори, квоти), натуральні форми забезпечення (освіта, медицина, соціальні послуги), регуляторна політика (цінове регулювання, антимонопольні заходи), а також інструменти горизонтального та міжнародного перерозподілу.

Класифікація цих інструментів здійснюється за джерелом фінансування (податкові, страхові, добровільні), напрямом (вертикальні та горизонтальні), формою реалізації (грошові та натуральні), обов'язковістю участі (обов'язкові та добровільні) та рівнем застосування (національні, місцеві, міжнародні).

У сучасному політичному дискурсі механізм перерозподілу розглядається як ключовий інструмент зменшення соціальної нерівності та підтримки вразливих груп населення. Водночас практика свідчить про обмежену ефективність цього механізму. Це зумовлено тим, що він функціонує в межах економічної системи, де пріоритет надається ефективності та зростанню, а не рівності. У результаті перерозподіл здебільшого пом'якшує наслідки нерівності, але не усуває її структурних причин.

Характерною особливістю є те, що основний тягар фінансування перерозподілу покладається на економічно активне населення – найманих працівників і самозайнятих осіб. Водночас суб'єкти, які володіють значними активами та ресурсами, мають більше можливостей впливати на правила

розподілу і мінімізувати власні витрати. Це створює ситуацію, за якої механізм перерозподілу частково функціонує як перерозподіл ресурсів всередині середніх і нижчих соціальних груп.

Центральним елементом системи перерозподілу є державний бюджет. У публічному дискурсі він розглядається як інструмент реалізації загального блага та фінансування суспільно значущих функцій. Однак з аналітичної точки зору бюджет слід розглядати також як політичний інструмент, що відображає реальний баланс інтересів у суспільстві.

Структура бюджетних видатків формується не лише на основі економічної доцільності, а й у результаті взаємодії різних груп інтересів. Значна частина ресурсів спрямовується на утримання державного апарату, силових структур та забезпечення функціонування інституцій влади. Це обґрунтовується необхідністю підтримання безпеки та стабільності, проте водночас свідчить про пріоритетність інституційного самозбереження держави.

Доходна частина бюджету формується переважно за рахунок податкових надходжень, які мають обов'язковий характер. При цьому ефективність використання цих ресурсів та якість публічних послуг значною мірою залежать від рівня інституційного розвитку, прозорості та підзвітності влади.

Фактична практика бюджетного процесу демонструє, що перерозподіл ресурсів не завжди здійснюється на користь найширших верств населення. Значна частина коштів може концентруватися через механізми державних закупівель, субсидій чи програм підтримки у тих секторах, які мають більший політичний вплив. Соціальні програми при цьому нерідко виконують компенсаторну функцію, забезпечуючи мінімальний рівень підтримки без зміни базових умов розподілу.

У межах критичної політичної економії держава розглядається як інституція, що відображає інтереси домінуючих соціально-економічних груп, а бюджет – як один із ключових механізмів реалізації цих інтересів. У цьому сенсі перерозподіл ресурсів виступає не лише інструментом соціальної політики, але й

способом відтворення існуючих владних і економічних структур.

Таким чином, бюджет не є нейтральним інструментом управління, а виконує подвійну функцію: з одного боку, забезпечує фінансування суспільно необхідних функцій, з іншого – відображає та закріплює реальний розподіл влади у суспільстві.

У ринкових економіках оподаткування традиційно трактується як необхідний інструмент фінансування публічних благ і стабілізації економіки. Водночас у рамках критичної політичної економії воно розглядається також як механізм вилучення частини створеної вартості, що має нерівномірні наслідки для різних соціально-економічних груп.

Оподаткування на всіх етапах створення продукту – від видобутку сировини до реалізації кінцевому споживачу – означає багаторівневе вилучення вартості. Кожен суб'єкт, що додає вартість у виробничому ланцюгу, сплачує податки: виробник – податки на прибуток, землю, працю; виробник як постачальник – додатково акцизи та податок на додану вартість; роздрібний продавець – податки на дохід і ПДВ; кінцевий споживач – фактично сплачує всю сукупність податкових нарахувань, включених у ціну товару.

Таким чином, податкова система функціонує як механізм багаторазового вилучення вартості, де формальне розмежування податкових зобов'язань між економічними агентами не змінює сутності процесу – концентрації податкового навантаження на кінцевому споживачі. Особливо це стосується непрямих податків, зокрема ПДВ, який, попри механізм податкового кредиту, у підсумку трансформується у складову кінцевої ціни.

У результаті виникає ситуація, коли найманий працівник, як основний носій споживчого попиту, одночасно виступає і ключовим джерелом формування бюджетних надходжень: спочатку через оподаткування доходів (ПДФО, ЄСВ), а потім – через споживання товарів і послуг. Така подвійна (а фактично багаторазова) фіскальна участь ставить під сумнів тезу про нейтральність податкової системи

щодо різних соціально-економічних груп.

Водночас доходи від володіння капіталом (рента, дивіденди, проценти, орендні платежі) характеризуються іншими режимами оподаткування та ширшими можливостями податкової оптимізації, що створює асиметрію у розподілі податкового навантаження. Це підтверджує тезу про те, що податкова система не лише виконує фіскальну функцію, але й відображає структуру економічної влади у суспільстві.

Таким чином, оподаткування як інструмент перерозподілу благ і доходів має внутрішньо суперечливий характер. З одного боку, воно декларується як механізм забезпечення соціальної справедливості, з іншого – його фактична конфігурація свідчить про концентрацію фіскального навантаження на тих групах, які самі є бенефіціарами соціальної політики. Це означає, що перерозподіл часто відбувається всередині одних і тих самих соціальних груп, не зачіпаючи структурних причин нерівності.

У цьому контексті податкова система виступає не лише економічним, але й політичним інструментом. Через неї держава здійснює вилучення ресурсів, а через бюджет – визначає напрями їх подальшого використання, що надає оподаткуванню характеру механізму контролю над розподілом вартості.

У публічному дискурсі державний бюджет традиційно інтерпретується як інструмент забезпечення суспільного добробуту – фінансування освіти, охорони здоров'я, інфраструктури та соціального захисту. Проте в умовах олігархізованих або інституційно слабких держав бюджет дедалі частіше функціонує як інструмент перерозподілу ресурсів на користь обмежених груп інтересів.

Цей процес реалізується через систему державних закупівель і тендерів, які формально базуються на принципах конкуренції, але на практиці можуть супроводжуватися структурними викривленнями: участю афілійованих компаній, маніпуляціями умовами конкурсів, створенням фіктивної конкуренції, укладанням контрактів за завищеними цінами. Подібні механізми забезпечують перерозподіл

бюджетних коштів поза межами справедливого ринкового відбору.

Особливо високі ризики виникають у періоди надзвичайних станів (війни, пандемії), коли спрощуються процедури закупівель і обмежується рівень публічного контролю. У таких умовах зростає ймовірність використання непрозорих схем, включаючи закупівлі через тимчасові або офшорні структури.

Окремим механізмом є використання приватних та квазідержавних структур як посередників у розподілі бюджетних коштів. Багаторівневі підрядні моделі сприяють «розмиванню» ресурсів і зниженню ефективності їх використання. Це свідчить про наявність системних проблем у сфері публічного управління фінансами.

Формальна легальність таких процесів поєднується з дефіцитом прозорості та підзвітності, що підриває довіру до державних інститутів і стимулює податковий нігілізм. У результаті формується стійка модель, у межах якої ресурси, вилучені у широких верств населення, концентруються у вузьких групах економічної та політичної влади.

У науковій літературі ці процеси отримали концептуалізацію в межах критичної політичної економії. Зокрема, Джеймс О'Коннор у праці «The Fiscal Crisis of the State» (O'Connor, 1973; 2017) обґрунтовує тезу про структурну суперечність державних фінансів: необхідність одночасного забезпечення соціальної стабільності та підтримки процесу нагромадження капіталу. Ця суперечність породжує фіскальні дисбаланси і обмежує ефективність соціальної політики.

У ширшому аналітичному контексті економічні можливості індивіда визначаються як сукупність доступних варіантів участі в економічному житті, що дозволяють забезпечувати добробут і розвиток. У концепції А. Сена (Sen, 1999) це відповідає категорії «capabilities», тобто здатності реалізовувати життєві стратегії, які людина вважає цінними.

Водночас ці можливості є нерівномірно розподіленими і залежать не лише

від формально-правових умов, але й від фактичного доступу до ресурсів – освіти, майна, соціального капіталу, професійної спеціалізації та географічного положення. Як зазначає П. Бурдьє (Bourdieu, 1986), освіта виступає ключовим елементом формування людського капіталу, однак сама по собі не гарантує рівності економічних результатів.

Рівень доходів і стабільність зайнятості значною мірою визначаються структурою економіки, попитом на певні види діяльності та технологічними змінами. Зокрема, за даними ILO та OECD (International Labour Organization, 2023; OECD, 2021; World Bank, 2005), автоматизація може призвести до зникнення 40–50% робочих місць у сегментах низької кваліфікації, що додатково обмежує можливості економічної мобільності.

Таким чином, економічні можливості індивіда формуються в умовах структурної нерівності доступу до ресурсів, що обумовлює їх неоднакову реалізацію у суспільстві та відтворення соціально-економічної диференціації.

Професії в інтелектуальній, технологічній чи управлінській сферах часто, але не завжди, зумовлюють вищі економічні можливості. Водночас соціальний статус (Skeggs, 2004) та соціальний капітал (мережі зв'язків, вплив, походження) здатні компенсувати брак формальної освіти, що свідчить про неекономічну природу значної частини економічного успіху. Галузева структура економіки також відіграє визначальну роль: різні сектори характеризуються неоднаковою прибутковістю, що безпосередньо впливає на рівень доходів і можливостей зайнятих у них працівників (Piketty, 2014).

Зокрема, такі сфери як інформаційні технології, фінанси, фармацевтика, як правило, забезпечують вищий рівень доходів і стабільності, тоді як сільське господарство чи текстильна промисловість характеризуються нижчими доходами та підвищеною вразливістю. При цьому соціально-економічна значущість цих секторів є асиметричною: аграрний сектор забезпечує продовольчу безпеку, що є базовою умовою існування суспільства, тоді як

фінансовий сектор значною мірою виконує посередницькі та, подекуди, спекулятивні функції.

Такий дисбаланс свідчить про те, що ринкові механізми та політико-економічні інститути не завжди відображають реальну суспільну цінність праці. Більш глибокий аналіз дозволяє стверджувати, що регулювання окремих галузей, зокрема у частині формування доходів, може мати ірраціональний або політично зумовлений характер. У результаті формується явище «штучної нерівності», коли рівень винагороди не відповідає внеску у забезпечення сталого розвитку суспільства.

Водночас, з позицій діалектики та системної динаміки, нерівність не є виключно негативним явищем. Вона може виступати стимулом до розвитку, конкуренції та інновацій. Однак закріплена або інституціоналізована нерівність трансформується у структурне обмеження: вона знижує мотивацію у нижчих соціальних груп, посилює соціальну стратифікацію та обмежує доступ до ресурсів і влади. У цьому випадку нерівність перестає бути результатом економічної діяльності і перетворюється на бар'єр для розширення економічних можливостей (Rawls, 1971).

Незалежно від типу економічної системи – ринкової з усіма можливими варіаціями, класичних капіталістичної або соціалістичної моделей, чи змішаної – кожна з них містить внутрішні механізми відтворення нерівності та нестабільності. Ринок генерує нерівність через асиметричний доступ до капіталу, інформації та освіти; капіталізм сприяє концентрації багатства, оскільки прибуток має властивість самозростання; соціалістичні системи також не усувають нерівність, яка може проявлятися через привілеї, політичний статус і доступ до ресурсів.

Джерелами нестабільності виступають технологічні зміни (зникнення одних професій і поява інших), економічні, воєнні та екологічні кризи, політична корупція, яка обмежує соціальну мобільність, а також глобалізація,

що перерозподіляє виробництво і доходи на користь дешевших юрисдикцій.

Соціально-економічна система у цьому контексті виступає не нейтральним середовищем, а активним фактором, який або розширює, або обмежує економічні можливості різних соціальних груп. З одного боку, економічні можливості можна інтерпретувати як «свободу вибору» і доступ до ресурсів, що прямо залежить від соціального статусу, з іншого – як результат реалізації знань, навичок і здібностей у певній інституційній структурі.

Це зумовлює нерівність не лише у доходах, але й у стартових позиціях. Будь-яка економічна система є динамічною: вона або відтворює нерівність, або трансформує її форми. У зв'язку з цим ключове питання полягає не у виборі між капіталізмом і соціалізмом, а у формуванні такого механізму держави, який забезпечує реальну соціальну мобільність і справедливий доступ до ресурсів. У цьому контексті релевантною є позиція Дж. Ролза, згідно з якою нерівність є допустимою лише за умови, що вона покращує становище найменш забезпечених (Rawls, 1971).

Сучасні ліберальні демократії декларують рівність економічних можливостей як базову цінність. Відповідно формується уявлення про можливість забезпечення рівних стартових умов, гарантування прав і свобод та досягнення соціальної мобільності. Однак ця ідея піддається суттєвій критиці як у теоретичному, так і в емпіричному вимірі.

У ринковій економіці, заснованій на конкуренції та приватній власності, рівність можливостей має обмежений характер, оскільки вихідні ресурси – капітал, освіта, соціальні зв'язки – розподілені нерівномірно. Формальна рівність прав не усуває фактичних бар'єрів, з якими стикаються представники нижчих соціальних груп.

Спроби вирівнювання через централізовані механізми планової економіки (зокрема у моделях адміністративного типу, як у СРСР) продемонстрували обмежену ефективність. Замість ліквідації нерівності

виникла нова форма стратифікації – номенклатурна еліта з привілейованим доступом до ресурсів.

Змішана економіка намагається поєднати ринкові стимули та державне регулювання, однак також не усуває структурних суперечностей. Економічні можливості залишаються залежними від неекономічних факторів: соціального походження, культурного капіталу, стану здоров'я, гендеру та інших характеристик.

Більше того, навіть найбільш соціально орієнтовані моделі не здатні повністю нівелювати природну та соціальну неоднорідність. Біологічні, когнітивні та соціальні відмінності формують нерівність потенціалів, яку неможливо повністю компенсувати інституційними механізмами. Формально рівний доступ до освіти не означає рівних результатів.

У сучасному світі посилюються ознаки кризи капіталістичної системи, що проявляється у зростанні соціальної нерівності, поляризації доходів і деградації середнього класу. У цьому контексті риторика «рівних можливостей» часто виконує легітимаційну функцію, маскуючи відтворення існуючих структур влади і власності. Державні інтервенції нерідко спрямовані не на вирівнювання можливостей, а на підтримку впливових економічних груп.

Таким чином, теза про можливість забезпечення рівних економічних можливостей для всіх має радше нормативний, ніж емпіричний характер. Жодна з існуючих економічних моделей – ринкова, адміністративна чи змішана – не забезпечує їх повної реалізації. Вони лише модифікують масштаби та форми нерівності.

Отже, об'єктивна та суб'єктивна нерівність залишаються фундаментальними характеристиками соціально-економічних систем. Рівність економічних можливостей, попри свою нормативну привабливість, не досягає абсолютного втілення через відмінності у стартових умовах, доступі до

ресурсів і соціальному капіталі. Економічні моделі по-різному відтворюють ці суперечності, а спроби їх подолання часто породжують нові форми соціальної стратифікації.

Справедливий розподіл ресурсів і економічних можливостей не може бути зведений виключно до формально-правової рівності, оскільки така рівність ігнорує структурні, історичні та соціальні бар'єри, що визначають реальні траєкторії економічної мобільності різних соціальних груп. Нерівність у доступі до капіталу, освіти, соціальних мереж і політичного впливу формує асиметричні стартові позиції, які відтворюються у межах існуючих соціально-економічних систем незалежно від їх ідеологічної моделі.

Водночас державні політики, спрямовані на забезпечення рівності можливостей, у багатьох випадках виконують не трансформаційну, а легітимаційну функцію. Вони формують нормативний образ «справедливого порядку», не змінюючи при цьому базових механізмів відтворення нерівності, пов'язаних із концентрацією власності, владних ресурсів та контролю над розподілом вартості. У цьому контексті рівність можливостей постає як декларативна конструкція, яка частково маскує глибинні структурні дисбаланси.

Таким чином, проблема економічної справедливості виходить за межі інструментального перерозподілу доходів і потребує переосмислення самих принципів організації виробничих відносин, розподілу ресурсів та функціонування інститутів держави. Йдеться не лише про корекцію наслідків нерівності, а про вплив на її першопричини – структуру власності, доступ до факторів виробництва, правила формування доходів та механізми політичного представництва.

З огляду на це, досягнення реальної рівності можливостей можливе лише за умови поєднання економічних, інституційних та соціокультурних трансформацій, спрямованих на розширення доступу до ресурсів, підвищення

прозорості розподільчих процесів і обмеження надмірної концентрації економічної влади. Ключовим критерієм ефективності таких змін має виступати не формальна рівність, а фактичне розширення економічних можливостей для найменш забезпечених верств населення, що корелює з принципом справедливості (Rawls, 1971).

Відповідно, подальший науковий аналіз доцільно зосередити на виявленні та обґрунтуванні таких інституційних моделей і управлінських практик, які здатні не лише пом'якшувати наслідки нерівності, але й змінювати механізми її відтворення. Це передбачає дослідження ролі інститутів публічного управління у забезпеченні прозорості, підзвітності та інклюзивності процесів розподілу ресурсів, а також формування ефективних соціальних ліфтів, які відкривають реальні, а не декларативні можливості для економічної мобільності різних соціальних груп.

2.4. Державні інститути і державні послуги: економічний зиск та соціальна користь для суспільства

Державні інститути є невід'ємним елементом функціонування будь-якої сучасної політичної системи. Їх поява історично зумовлена потребою в організованому управлінні суспільством, забезпеченні порядку, реалізації влади та захисті загального блага. У складному, структурно диференційованому суспільстві, де співіснує множинність інтересів, конфліктів і потреб, саме формалізовані інституції забезпечують відносну стабільність, правопорядок, керованість і контроль соціальних процесів.

Водночас діалектична суперечність полягає в тому, що державні інститути можуть виконувати і протилежну функцію. Історичний досвід переконливо демонструє, що вони здатні не лише забезпечувати суспільне благо, а й відтворювати нестабільність, надмірний примус, нав'язування волі домінуючих соціальних груп. У таких умовах інституційна система

трансформується у замкнену структуру, що функціонує «в собі і для себе», використовуючи ресурси, які нею не створювались, тобто фактично набуває рис паразитарної щодо соціального організму.

З позицій позитивістського та певною мірою нормативно-ідеалізованого підходу державні інститути покликані виконувати ключову функцію – трансформувати суспільні потреби у публічну політику та управлінські рішення. Вони виступають посередником між владою та громадянами, забезпечуючи легітимність державних дій, дотримання правових норм і процедур. Однак «абсолютна легітимність» можлива лише за умови, що діяльність держави не завдає шкоди громадянам і відповідає інтересам усього суспільства, що на практиці досягається вкрай рідко.

У демократичних системах інститути є необхідною умовою стабільності та відтворення політичного порядку, тоді як в авторитарних режимах легітимність часто заміщується примусом і силою. У будь-якому випадку політична, економічна та соціальна діяльність опосередковується інституційним каркасом держави, що перетворює інститути з адміністративних структур на базові організуючі принципи соціального життя.

Механізм держави являє собою сукупність органів і установ, через які здійснюється влада, управління та реалізація державних функцій. У цьому контексті державні інститути виступають не лише елементами цього механізму, а й активними суб’єктами, через які реалізуються політична воля, правосуддя, економічне регулювання та забезпечення безпеки. У класичному трактуванні політичної економії цей механізм також розглядається як інструмент, через який правлячі групи реалізують свої інтереси.

Кожен державний інститут виконує специфічну функцію – законодавчу, виконавчу, судову, регуляторну, контрольну або сервісну. Вони є матеріалізованою формою влади, інституціональним каналом реалізації суспільного договору, інструментом забезпечення суверенітету, безпеки та

відтворення державності. Водночас їх діяльність може бути спрямована не лише на захист громадян, а й на контроль над ними, що відображає внутрішню суперечливість держави як соціального інституту.

Державні інститути забезпечують спадковість і передбачуваність державної політики, її адаптацію до змін у суспільстві та зовнішньому середовищі. Проте ця стабільність не є нейтральною – вона часто відображає інтереси правлячих еліт і сприяє їх відтворенню.

Для комплексного аналізу державних інститутів доцільно застосовувати декілька взаємодоповнюючих підходів.

Інституційний підхід фокусується на організаційній структурі інститутів, їх правовому статусі, повноваженнях і внутрішніх механізмах функціонування. Він дозволяє дослідити формальні правила, процедури, легітимність і відповідальність.

Функціональний підхід орієнтований на аналіз діяльності інститутів – їх функцій, цілей та впливу на суспільні процеси. Він дає змогу оцінити ефективність реалізації політики та здатність інституцій адаптуватися до змін.

Секторальний підхід передбачає розгляд інститутів у межах окремих сфер публічного управління (охорона здоров'я, освіта, економіка, енергетика), що дозволяє виявити специфіку політик і механізмів регулювання в кожному секторі.

Галузевий підхід, близький до секторального, акцентує увагу на правовому та адміністративному вимірі – нормативній базі, компетенціях і структурі управління в межах конкретної галузі.

Отже, державні інститути слід розглядати як багаторівневу систему взаємодії структур, функцій і політик, що забезпечує реалізацію влади та організацію соціального життя. Їх аналіз потребує комплексного підходу, який дозволяє виявити як їх функціональну ефективність, так і потенціал трансформації.

Державний інститут – це формалізований, юридично закріплений орган або організація, наділена владними повноваженнями для реалізації функцій держави у визначеній сфері. Він виконує управлінські, регуляторні, контрольні та сервісні функції, забезпечуючи реалізацію державної політики та обслуговування суспільних інтересів.

Класифікація державних інститутів може здійснюватися за різними критеріями. За гілками влади: законодавчі інститути (парламенти), що здійснюють нормотворчу діяльність і контроль за виконавчою владою; виконавчі інститути (уряд, міністерства, адміністрації), які забезпечують реалізацію політики та управління державними ресурсами; судові інститути, що забезпечують правосуддя, захист прав і верховенство права. За рівнем організації: центральні інститути, що формують і реалізують загальнодержавну політику; регіональні та місцеві інститути, які забезпечують самоврядування та надання базових послуг. За функціональним призначенням: регуляторні (центральні банки, антимонопольні органи); контрольні та наглядові (аудиторські органи); правоохоронні; соціальні (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист); фінансово-економічні (бюджет, податкова система).

У науковій літературі головне призначення державних інститутів пов'язується із забезпеченням ефективного управління, захистом прав і свобод громадян, реалізацією публічної політики та регулюванням соціально-економічних процесів. Вони покликані підтримувати соціальну стабільність і розвиток, виступаючи посередником між різними соціальними групами.

Водночас ключова функція державних інститутів полягає у реалізації влади та інтересів суспільства у правових, організаційних і практичних формах. Це включає формування і реалізацію політики, забезпечення законності, збереження суверенітету, а також стимулювання економічного і соціального розвитку. Проте зміст цієї функції залишається суперечливим,

оскільки на практиці інститути нерідко відтворюють не загальносуспільні, а домінуючі інтереси.

Державні інститути виступають «архітектурними опорами» держави, без яких її існування є неможливим. Їх класифікація відображає складність і багатофункціональність системи публічного управління. Розуміння структури та функцій інститутів дозволяє оцінити ефективність державної політики, рівень демократичності, адаптивність до викликів сучасності, а також – що є принципово важливим у межах даного дослідження – класифікувати державні послуги, які надаються суспільству, та визначити доцільність і ефективність їх існування.

У науковому дискурсі сформувалося майже аксіоматичне твердження, згідно з яким удосконалення та демократизація інституцій є ключовою умовою побудови справедливої, стійкої та ефективної держави. Саме це пояснює значну кількість досліджень, присвячених реформуванню публічного сектору та підвищенню якості публічного управління.

Сучасний етап розвитку інформаційних технологій, електронного урядування та смарт-управління супроводжується стрімким зростанням наукових досліджень, що охоплюють широкий спектр аспектів цифрової трансформації держави – від якості сервісу та технологічної інфраструктури до громадської участі, інклюзії та сталого розвитку. Зокрема, підвищення якості державних послуг розглядається як ключовий напрям удосконалення діяльності державних інституцій (Ibidapo, 2022). Якість сервісу визначається як стратегічний ресурс розвитку, а її вимірювання – як необхідна умова ефективного функціонування цифрових систем публічного управління. Методи SERVQUAL і TQM активно застосовуються для оцінки очікувань і досвіду користувачів, однак їх адаптація до динамічних цифрових середовищ, а також урахування культурних і організаційних особливостей, залишаються відкритими проблемами.

Проблематика електронного урядування, довіри, ефективності та доцільності надання адміністративних послуг висвітлюється у працях (Andersen et al., 2010; Bélanger & Carter, 2009; Chan et al., 2010, 2025; Grimsley & Meehan, 2007), а також у дослідженнях, присвячених дизайну цифрових сервісів і впливу ІКТ на державний сектор (AlAwadhi et al., 2024; Drigas & Koukianakis, 2009; MacLean & Titah, 2022; Tangi et al., 2025). У цих роботах аналізуються не лише економічна ефективність і технологічна результативність, а й соціальні виміри – інклюзія, довіра, відчуття контролю, захист приватності, залучення громадян до прийняття рішень. Дослідження показують, що e-Government здатне підвищувати рівень задоволеності громадян, проте масштаби цього впливу обмежуються рівнем цифрової доступності та існуючими моделями взаємодії.

Проблема «цифрового розриву», доступності технологій і цифрової грамотності залишається однією з ключових (Bélanger & Carter, 2009; Dunleavy & Carrera, 2013; Gong & Yang, 2025; Halaris et al., 2007; Huang & Bwoma, 2003; Khairul Islam et al., 2025; Sagarik et al., 2018). Нерівномірний доступ до цифрової інфраструктури та знань безпосередньо впливає на якість і доступність державних послуг. Подолання цього розриву розглядається як необхідна умова інклюзивності, однак універсальні механізми його вирішення досі не сформовані.

У контексті смарт-урядування та використання великих даних (Guenduez et al., 2020; Janowski et al., 2018) підкреслюється розширення можливостей участі громадян у публічному управлінні. Водночас цифровізація породжує нові ризики – зокрема щодо прозорості алгоритмічних рішень, захисту приватності та можливих форм дискримінації. Це вимагає пошуку балансу між інноваційністю та дотриманням базових прав і свобод.

Еволюція парадигм публічного управління (Denhardt & Denhardt, 2015; Janowski et al., 2018) демонструє перехід від адміністративного підходу до

моделі спільного створення публічної цінності із залученням громадян. Проте жодна з моделей не забезпечує оптимального балансу між ефективністю, підзвітністю та участю.

Дослідження цифрової трансформації державного сектору (Gasco-Hernandez & Valle-Cruz, 2025; Guenduez et al., 2020; Purnamasari et al., 2025) підкреслюють значення інвестицій, стратегічного планування та інституційної спроможності для впровадження інновацій. Водночас універсальність таких моделей для різних країн залишається дискусійною.

Соціальні, етичні та політичні аспекти цифровізації (AlAwadhi et al., 2024; Gong & Yang, 2025; Kożuch & Sienkiewicz-Małyjurek, 2024; Tangi et al., 2025 та ін.) пов'язані з ризиками формування «цифрового контролю» або навіть «цифрової диктатури». Поряд із потенціалом підвищення прозорості виникають питання легітимності, маніпуляцій і меж використання великих даних. Це підсилює потребу в громадському контролі та оновленні етичних стандартів у публічному секторі.

Отже, сучасні дослідження розглядають удосконалення діяльності державних інститутів і надання державних послуг як результат комплексної цифрової трансформації, що поєднує технологічні, організаційні, соціальні та етичні виміри. Водночас ключовим дискусійним питанням залишається не лише якість, а й доцільність, соціальна та економічна ефективність цих послуг у контексті забезпечення сталого розвитку та прав громадян.

У широкому розумінні існування держави обґрунтовується необхідністю створення умов для життєдіяльності індивіда, що реалізується через систему «державних послуг». Проте еволюція цих послуг – від примусу до сервісної моделі управління – не означає їхньої нейтральності або добровільності.

Значна частина таких «послуг» не є результатом вільного вибору громадян або об'єктивної суспільної необхідності, а встановлюється владою в обов'язковому порядку. Їх функціональне призначення часто пов'язане з

контролем за економічною діяльністю – обліком доходів, майна, руху товарів, адмініструванням податків тощо. У цьому сенсі держава фактично присутня в усіх сферах соціального життя.

З критичної точки зору, трактування такої діяльності як «послуги» є методологічно дискусійним, оскільки вона спрямована передусім на забезпечення інтересів держави, а не громадян. Відтак доцільно розмежовувати – продуктивні та соціально значущі державні послуги, які сприяють розвитку суспільства та підвищенню добробуту; контрольні та фіскально-адміністративні послуги, що забезпечують функціонування державного апарату, відтворення влади та контроль над ресурсами.

Саме така класифікація дозволяє перейти від формального розуміння державних послуг до їх реального змісту, а також оцінити їхню економічну доцільність і соціальну корисність.

В усталеному розумінні «державна послуга» – це нормативно визначений вид діяльності органів державної влади, зміст якого закріплюється відповідними нормативно-правовими актами. У межах такої діяльності чітко визначаються суб'єкт, об'єкт, предмет і сфера її реалізації. Як правило, вона пов'язана з реєстраційними, дозвільними, інформаційними, розпорядчими, примусовими або обмежувальними діями, що здійснюються щодо отримувачів цих послуг.

За своєю сутністю державна послуга визначається встановленими державою вимогами до обсягу, змісту та якості її надання. Тобто держава сама формує стандарти, яких мають дотримуватися виконавці, незалежно від того, чи є ці послуги об'єктивно необхідними для їх отримувачів. У цьому контексті значна частина державних послуг не є життєво необхідною для громадян, а зумовлена логікою функціонування самої держави.

Залежно від змісту державні послуги можуть бути: адміністративними, тобто такими, що «обслуговують» конкретне звернення громадянина або

суб'єкта господарювання (видача дозволів, довідок, реєстрацій тощо); управлінськими (регуляторними), які встановлюють права, обов'язки та правила поведінки для широкого кола осіб (ліцензування, нормування, контроль).

У правовій науці адміністративна послуга визначається як особливий різновид державної, що ініціюється зверненням громадянина або бізнесу та надається на підставі закону чи регламенту. Водночас така «ініціація» має умовний характер, оскільки монопольне право держави на надання цих послуг поєднується з обов'язковістю їх отримання. Без звернення за відповідною «послугою» громадяни та суб'єкти господарювання позбавляються можливості здійснювати значну частину діяльності, перелік якої визначається самою державою.

У традиційному підході класифікація державних послуг здійснюється за різними критеріями. За суб'єктом надання розрізняють державні та муніципальні послуги; за структурою – елементарні та композитні; за функціональним змістом – адміністративні та регуляторні. Проте спільною характеристикою для більшості з них залишається їх обов'язковість, що ставить під сумнів саму коректність використання терміну «послуга».

З позицій теорії послуг, діяльність, яка класифікується як послуга, має бути добровільною, спрямованою на задоволення потреб отримувача, мати для нього соціальну або економічну корисність. У випадку державних послуг ці ознаки часто відсутні або мають формальний характер. Більше того, значна частина таких послуг є платною, попри те, що їх фінансування вже здійснюється за рахунок податків, які сплачують самі громадяни.

У результаті формується ситуація подвійного, а інколи й потрійного фінансового навантаження: громадяни фінансують систему надання послуг через податки, сплачують офіційні платежі за їх отримання, а в умовах інституційних дисфункцій можуть нести додаткові неформальні витрати. Така

модель свідчить про те, що державні послуги виконують не лише сервісну, а й фіскальне-контрольну функцію, забезпечуючи наповнення бюджету та відтворення владних механізмів.

У сучасному політичному дискурсі активно просувається теза про те, що державні послуги є невід'ємним інструментом реалізації прав і обов'язків громадян. Дійсно, через них формалізуються взаємовідносини між державою та суспільством (реєстрація, ідентифікація, соціальні виплати тощо). Однак водночас вони виступають інструментом примусу до виконання встановлених державою норм і правил.

Попри декларований перехід до «сервісної держави», де громадянин розглядається як клієнт, домінуючою формою взаємодії залишається владний припис. Сервісна модель у значній мірі спрямована на підвищення зручності виконання обов'язків, а не на їх перегляд або зменшення. Тобто змінюється форма, але не зміст взаємодії між державою та громадянином.

Практика також свідчить про наявність інституційних деформацій, коли процес отримання послуг ускладняється адміністративними бар'єрами, що створює передумови для корупційних практик. У таких умовах громадянин змушений витрачати додаткові ресурси для реалізації власних прав, що підриває довіру до державних інститутів і ставить під сумнів ефективність самої системи.

Масштаби державних послуг ілюструють їх системний характер. Так, в Україні електронна платформа «Дія» пропонує понад 130 послуг (станом на 2025 рік), а мережа ЦНАПів забезпечує надання сотень адміністративних сервісів на місцевому рівні. Кількість таких послуг постійно зростає, що свідчить про тенденцію до розширення інституційного впливу держави. Водночас відкритим залишається питання: чи супроводжується це розширення реальним підвищенням якості життя громадян.

У цьому контексті формується поняття «управління державними

послугами», яке охоплює їх організацію, нормативне регулювання та контроль. При цьому держава зберігає монопольну позицію як у визначенні змісту послуг, так і в контролі за їх наданням. Навіть у випадках делегування окремих функцій приватному сектору держава не втрачає регуляторної ролі, що забезпечує збереження контролю над ключовими процесами.

У межах концепції «нового публічного управління» (New Public Management) формується підхід, згідно з яким саме управління розглядається як послуга. Ідея «governance as a service» передбачає трансформацію держави з владного апарату у сервісну організацію. Однак така трансформація має переважно теоретичний характер і не усуває фундаментальної асиметрії у відносинах між державою та громадянином.

Зміна термінології – від «влади» до «послуги» – часто не супроводжується зміною сутності. Управлінські дії продовжують виконувати функції регулювання та контролю, але подаються як сервіс. У цьому проявляється певна підміна понять: громадянин одночасно розглядається і як клієнт, і як підлеглий; владні рішення – як послуги; держава – як сервісна структура і як носій примусу.

Таким чином, у сучасних умовах державні послуги слід розглядати не лише як інструмент задоволення суспільних потреб, а й як механізм реалізації влади, контролю та відтворення інституційної структури держави. Їх аналіз потребує врахування як економічної доцільності, так і соціальної корисності, що є ключовим для розуміння їх реальної ролі в суспільстві.

Адепти сучасного публічного адміністрування розглядають управління соціально-економічними процесами як сервісну діяльність держави, що має своїх споживачів (громадяни, бізнес, громади), стандарти якості (ефективність, прозорість, доступність), інструменти оцінки (публічні звіти, KPI, опитування, цифрові панелі) та можливості делегування (через державно-приватне партнерство або аутсорсинг). У межах цього підходу управління

інтерпретується не як реалізація влади, а як суспільна послуга, результатом якої є порядок, стабільність, розвиток і безпека.

Водночас така «послуга» зберігає всі ключові атрибути державного примусу – обов'язковість, підконтрольність і санкційний характер. Це формує внутрішню суперечність між декларативною сервісною природою управління та його фактично владною сутністю.

Методологічна слабкість цього підходу полягає у механічному перенесенні бізнес-моделі «управління як сервіс» (Management as a Service) у сферу державного управління. У бізнесі така модель передбачає добровільне делегування функцій управління між незалежними суб'єктами. Натомість у державному секторі вона застосовується в умовах відсутності реальної альтернативи для громадян і супроводжується монопольним становищем держави.

Практика впровадження таких підходів нерідко супроводжується ризиками неефективного використання ресурсів, зниженням якості соціально значущих послуг і перекладанням витрат на громадян. Це проявляється у делегуванні функцій управління медичними, інфраструктурними та іншими системами через квазіринкові механізми, державно-приватне партнерство або спеціалізовані агентства. При цьому держава зберігає контрольні функції, але обмежує свою відповідальність за кінцевий результат.

У результаті управління починає трактуватися як «державна послуга», яка може надаватися безпосередньо або через посередників, але при цьому не гарантує досягнення заявлених суспільних цілей. Водночас питання про те, у чому саме полягають інтереси громадян, залишається відкритим, оскільки зміст більшості послуг визначається самою державою.

Підміна понять у цьому підході проявляється у зміщенні акцентів: владарювання подається як сервіс; управлінські рішення – як послуги; державні функції – як клієнтоорієнтована діяльність.

Фактично йдеться не про зміну сутності управління, а про зміну його інтерпретації. Використання бізнес-термінології у державному управлінні створює уявлення про їхню подібність, хоча ці сфери мають принципово різну природу. Держава не є ринковим суб'єктом, а громадянин не є вільним споживачем державних послуг у класичному економічному розумінні.

Як і будь-який соціальний інститут, державні послуги містять внутрішні суперечності: вони можуть одночасно створювати суспільне благо і породжувати ризики для тих, хто їх отримує, але не має впливу на їх зміст і умови надання.

У публічному дискурсі державні послуги часто подаються як ключовий інструмент соціального розвитку та стабільності. Вони розглядаються як основа забезпечення добробуту, підтримки вразливих груп і досягнення соціальної справедливості. При цьому значно рідше аналізуються причини виникнення самих «вразливих груп», а також ефективність і якість відповідних послуг.

Практика свідчить, що окремі види державних послуг можуть супроводжуватися негативними соціальними ефектами: нерівністю доступу, бюрократичними бар'єрами, корупційними ризиками, формуванням залежності від державної підтримки. У таких умовах реалізація декларованих принципів соціальної справедливості набуває формального характеру.

Ще одним аргументом на користь державних послуг є їх роль у розвитку економіки та інфраструктури. Проте фундаментальною рушійною силою розвитку є не самі послуги, а людська діяльність, потреби та система соціально-економічних відносин. Державні послуги в цьому процесі виступають інструментом організації та перерозподілу ресурсів, які формуються за рахунок праці громадян.

Аналогічно, державні послуги у сфері безпеки та оборони розглядаються як критично важливі для функціонування держави. Водночас

вони також містять потенційні ризики, пов'язані з можливими зловживаннями владою, концентрацією повноважень і використанням силових структур в інтересах окремих груп.

Теза про те, що державні послуги сприяють розвитку громадянського суспільства та участі громадян у прийнятті рішень, також потребує критичного переосмислення. Формальне залучення громадян часто не супроводжується реальним впливом на зміст політики, що створює ілюзію співучасті без фактичної зміни балансу влади.

Навіть у випадках цифрової трансформації та впровадження інновацій державні послуги не завжди орієнтовані на задоволення базових потреб суспільства. При цьому витрати на їх створення і підтримку покладаються на платників податків, тоді як результати часто інтерпретуються як досягнення держави і влади.

Узагальнюючи, слід зазначити, що існує об'єктивна потреба у критичному перегляді доцільності значної частини державних послуг. Багато з них не відображають реальних потреб громадян і не адаптовані до їхніх умов життя.

Особливу увагу слід приділити цифровій трансформації, яка, з одного боку, підвищує зручність і швидкість отримання послуг, а з іншого – посилює можливості держави щодо контролю та моніторингу суспільства. У цьому контексті цифровізація виступає не лише інструментом сервісного покращення, а й механізмом забезпечення стійкості державного управління та збереження владних структур. Це означає, що ефективність державних послуг у сучасних умовах повинна оцінюватися не лише з позицій технологічної досконалості чи адміністративної ефективності, а й з урахуванням їх реального впливу на свободу, добробут і можливості громадян.

Попри задекларовані переваги, державні послуги містять у собі системні ризики та загрози, які здатні нівелювати їхній позитивний ефект і підривати

основи громадянського суспільства, без якого неможливе функціонування справді демократичної та соціально орієнтованої держави.

Розширення спектра державних послуг і посилення контролю за різними сферами суспільного життя супроводжується зростанням витрат на їх організацію, адміністрування, моніторинг і забезпечення безпеки. Це потребує значних ресурсів, включаючи фінансування, кадрове забезпечення та розвиток інституційної інфраструктури. Водночас ускладнення процедур і збільшення кількості регуляторних взаємодій створюють сприятливе середовище для корупційних практик.

Корупція у цьому контексті набуває системного характеру, інтегруючись у механізми функціонування державних інститутів і трансформуючи їх у інструмент реалізації приватних інтересів. Вона виникає не лише як відхилення від норми, а як побічний ефект надмірного регулювання, асиметрії повноважень і обмеженого контролю з боку суспільства. Це ускладнює її виявлення та подолання, а також підриває довіру до держави як гаранта соціальної справедливості.

Іншою суттєвою проблемою є інституційна неефективність і бюрократизація. Розгалужений державний апарат часто орієнтується на самозбереження, а не на досягнення суспільно значущих результатів. Це проявляється у надмірній формалізації процедур, дублюванні функцій, зростанні адміністративних витрат і внутрішній конкуренції між інституціями за ресурси та вплив. У таких умовах бюрократія перестає бути інструментом організації, а стає механізмом відтворення владних відносин.

Третім аспектом є обмеження доступу до послуг, яке набуває нових форм у процесі цифрової трансформації. Попри потенційні переваги цифровізації, вона створює додаткові бар'єри для окремих соціальних груп через нерівний доступ до технологій, недостатній рівень цифрових компетенцій і соціально-економічні обмеження. Водночас розширення цифрових сервісів підвищує

рівень інтеграції громадян у державні системи обліку та контролю, що має подвійний ефект: з одного боку – спрощення доступу, з іншого – посилення залежності від інституційної інфраструктури держави.

Окрему групу ризиків становлять загрози приватності та конфіденційності. Функціонування більшості державних послуг передбачає накопичення, обробку та використання значних обсягів персональних даних. Це створює потенційні можливості для зловживань, витоків інформації та порушення прав громадян. Навіть за наявності формальних правових обмежень, державні інститути володіють широкими повноваженнями щодо доступу до інформації, що обґрунтовується необхідністю забезпечення безпеки та стабільності.

У сучасних умовах цифровізації це питання набуває особливої актуальності, оскільки технологічні інструменти дозволяють здійснювати масштабний моніторинг соціально-економічної активності громадян. Відповідно, виникає структурна напруга між потребою забезпечення безпеки та збереженням індивідуальних прав і свобод.

Сукупність зазначених факторів свідчить про те, що системні недоліки у сфері державних послуг значною мірою зумовлені самою природою державної влади, яка поєднує функції забезпечення суспільного порядку та реалізації власних інтересів. У таких умовах принципи соціальної справедливості можуть набувати декларативного характеру, а механізми їх реалізації – викривлюватися.

Наслідком цього є зростання недовіри до державних інститутів, посилення соціальної напруженості та зниження рівня легітимності влади. У крайніх випадках це може призводити до делегітимації державних механізмів і пошуку альтернативних форм захисту прав і інтересів громадян.

Таким чином, ризики, пов’язані з наданням державних послуг, мають не лише локальний адміністративний характер, а й системний вплив на

функціонування держави. Вони здатні впливати на соціальну згуртованість, економічну стабільність і спроможність держави ефективно реагувати на внутрішні та зовнішні виклики, особливо в умовах кризових трансформацій.

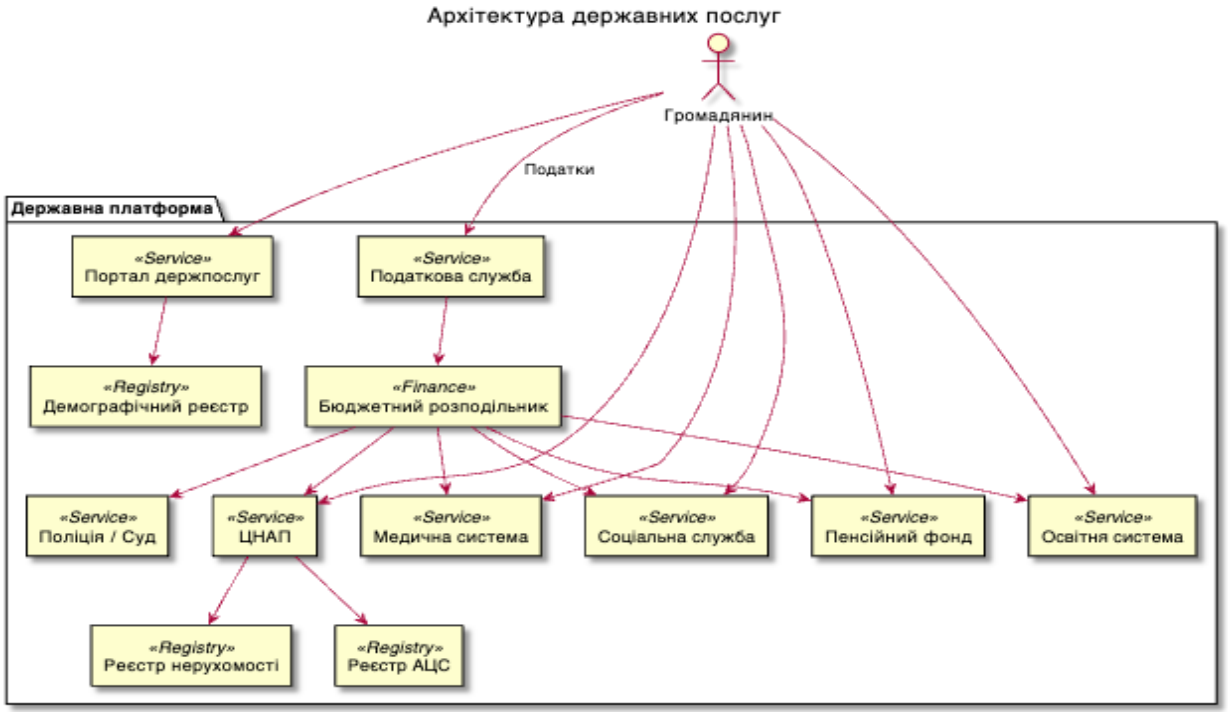

Рисунок 1. Громадянин в системі державних послуг.

Державні послуги є одним із ключових інструментів державного регулювання, без якого складно уявити функціонування сучасної держави. Саме державне регулювання дедалі частіше інтерпретується через призму «послуги», що відображає загальну тенденцію сервісизації економіки та суспільства. У цьому контексті регулювання розглядається як інструмент коригування ринкових недоліків і досягнення суспільних цілей. Водночас така інтерпретація має як потенційні переваги, так і суттєві обмеження, що потребують критичного осмислення.

З позицій ринкової парадигми застосування регуляторних механізмів у формі державних послуг вважається доцільним. Передбачається, що вони сприяють стабілізації економіки, стимулюванню розвитку та пом'якшенню негативних ефектів ринкових дисбалансів. Основною метою такого

регулювання є підвищення ефективності використання ресурсів і розвиток продуктивних сил. Однак емпіричні спостереження свідчать, що ці інструменти не завжди забезпечують зростання рівня життя більшості населення або вирішення екологічних проблем. Навпаки, у багатьох випадках спостерігається поглиблення дисбалансів – як соціальних, так і природно-ресурсних.

Другим аргументом на користь регулювання через послуги є його роль у забезпеченні соціальної стабільності та добробуту. Формально держава встановлює правила, покликані забезпечити більш справедливий розподіл ресурсів і захист вразливих груп. Проте на практиці це нерідко супроводжується зростанням майнової нерівності та концентрацією ресурсів у вузьких соціальних групах, що ставить під сумнів ефективність таких механізмів.

Третій аргумент стосується захисту прав та інтересів громадян і суб'єктів господарювання. Регуляторні механізми повинні забезпечувати прозорість і передбачуваність економічних процесів. Однак у реальних умовах вони не здатні нейтралізувати ризики, пов'язані з нестабільністю ринків або асиметрією інформації. У результаті вигоди часто отримують ті суб'єкти, які мають більший доступ до ресурсів і впливу.

Таким чином, регулювання через державні послуги може виступати не лише як інструмент корекції ринкових недоліків, а й як фактор, що посилює структурні дисбаланси. Прямі методи регулювання здатні деформувати ринкові механізми, тоді як непрямі – породжувати ефекти, протилежні очікуваним. Це свідчить про обмеженість уявлень щодо можливості повного контролю складних соціально-економічних систем.

У цьому контексті доцільність регулювання не є універсальною і залежить від інституційного дизайну, якості управління та специфіки соціально-економічної системи. Спроби трансформувати ринкові моделі через

розширення державних послуг часто не досягають задекларованих цілей, що зумовлено як структурними обмеженнями системи, так і інтересами владних еліт.

Отже, державне регулювання у формі послуг є необхідним інструментом функціонування держави, однак його ефективність у досягненні суспільних цілей залишається дискусійною, особливо з точки зору впливу на якість життя населення.

Водночас державне регулювання через послуги виконує ще одну функцію – забезпечення інституційного контролю. У цьому сенсі воно виступає як механізм встановлення обмежень, необхідних для функціонування суспільства. Йдеться не про обмеження, що суперечать базовим правам людини, а про ті, що забезпечують баланс інтересів у межах соціальної взаємодії.

Разом з тим, практика свідчить, що ці обмеження не завжди відповідають принципам справедливості та пропорційності. Регуляторні механізми часто по-різному впливають на різні соціальні групи, обмежуючи можливості одних і залишаючи значно ширші можливості для інших, зокрема для великих економічних суб'єктів і груп, наближених до влади.

Аналіз сучасних практик показує, що державні послуги можуть істотно впливати на економічну свободу громадян, водночас меншою мірою зачіпаючи інтереси великих корпорацій. Це свідчить про асиметричний характер регулювання, який пов'язаний із взаємодією держави та великого капіталу.

У теоретичному дискурсі обмеження прав розглядається як допустимий елемент соціального порядку за умови дотримання принципів законності, необхідності та пропорційності. Проте в реальній практиці застосування цих принципів нерідко має вибірковий характер, що підриває довіру до правових інститутів.

Перетворення державних послуг на інструмент інституційного тиску

відбувається через комплекс взаємопов'язаних механізмів. По-перше, ускладнення процедур і регламентів створює бар'єри доступу та сприяє монополізації окремих видів діяльності державними органами. По-друге, формуються передумови для корупційних практик, які інтегруються у функціонування інститутів і набувають ознак стійких соціальних практик.

Корупція у сфері надання державних послуг часто проявляється у формах неформальних зв'язків, преференцій і конфлікту інтересів, включаючи непотизм, кронізм та інші інституційні деформації. У таких умовах доступ до послуг і ресурсів визначається не лише формальними правилами, а й неформальними механізмами впливу. Це свідчить про те, що державні послуги можуть виконувати не лише функцію забезпечення суспільного блага, а й функцію перерозподілу ресурсів у межах владно-інституційної системи. Відповідно, їх аналіз потребує врахування як економічних, так і політичних чинників, що визначають їхню реальну ефективність.

По-третє, держава суттєво обмежує можливості громадян впливати на зміст, якість і механізми впровадження державних послуг. Низький рівень прозорості та підзвітності створює умови для фактичної монополізації управлінських рішень і контролю за їх реалізацією. Це, у свою чергу, дозволяє уникати відповідальності за неефективність, професійні помилки або службову бездіяльність. Корупція та неефективне управління у таких умовах посилюють соціальну нерівність, оскільки державні ресурси розподіляються нерівномірно – відповідно до інтересів окремих соціальних груп. При цьому рівень прозорості таких процесів часто свідомо обмежується, а інформування суспільства може розглядатися як небажаний або ризикований фактор. У результаті принципи належного врядування – прозорість, підзвітність і відповідальність – нерідко набувають декларативного характеру, виконуючи функцію легітимації існуючих практик, а не їх реального реформування.

По-четверте, дискусії щодо «недосконалості законодавства» потребують

переосмислення. Законодавство як соціальний інститут не може бути абсолютно досконалим, оскільки відображає обмеженість знань про складну соціальну реальність. Однак саме ця «недосконаліть» часто перетворюється на інструмент гнучкого регулювання, який дозволяє постійно змінювати правила гри, створюючи простір для вибіркового застосування норм. У цьому контексті постійне оновлення законодавства та його інтерпретацій може виступати не лише як процес удосконалення, а і як механізм відтворення владного впливу. «Недосконале законодавство» фактично стає інструментом, що дозволяє трансформувати право з регулятора суспільних відносин у засіб впливу та контролю.

Нарешті, державні послуги як інструмент регулювання можуть виступати не лише засобом економічного впливу, а й механізмом політичного контролю та нагляду. Це часто обґрунтовується необхідністю забезпечення безпеки, стабільності та суспільного порядку. У таких умовах обмеження прав і свобод інтерпретується як необхідний компроміс в інтересах загального блага.

Історичний і сучасний досвід свідчить, що інституційні механізми, пов’язані з наданням державних послуг, можуть використовуватися для здійснення спостереження, контролю та навіть політичного тиску. Приклади включають як класичні форми репресивних практик, так і сучасні цифрові інструменти – системи моніторингу, аналізу даних, розпізнавання обличь та інші технології, що розширюють можливості держави щодо контролю за суспільством.

Особливої актуальності це набуває в умовах криз – воєн, пандемій, надзвичайних ситуацій. У такі періоди суспільство стає більш схильним до прийняття обмежень прав і свобод в обмін на безпеку. Це створює передумови для розширення повноважень держави, які можуть зберігатися і після завершення кризових явищ.

Перетворення державних функцій на інструмент тиску має глибокі наслідки для розвитку громадянського суспільства. З одного боку, це посилює позиції владних груп, з іншого – призводить до зниження довіри до державних інститутів. Соціальна нерівність, посилена корупцією та неефективним управлінням, формує середовище, в якому громадяни змушені адаптуватися до існуючої системи, навіть якщо вона суперечить їхнім інтересам.

Це сприяє фрагментації суспільства, зниженню рівня солідарності та зростанню конфліктності. Втрата довіри до механізмів справедливого розподілу ресурсів і можливостей стимулює радикалізацію настроїв, підвищує вплив популістських і деструктивних політичних сил. У таких умовах соціальна напруга може використовуватися як інструмент політичного впливу та перерозподілу влади.

Посилення нерівності, характерне для сучасних соціально-економічних систем, сприяє концентрації ресурсів у вузького кола осіб, які через інституційні механізми, включаючи систему державних послуг, здатні впливати на поведінку решти суспільства. У результаті державні послуги виконують не лише функцію забезпечення суспільних потреб, а й функцію відтворення існуючих владно-економічних структур.

Окремо слід відзначити вплив державних послуг на розвиток людського потенціалу. Обмеження доступу до якісної освіти, медицини, культури та інших соціальних благ звужує можливості самореалізації особистості. У таких умовах знижується здатність громадян до критичного мислення, що підвищує їхню залежність від інституційних і інформаційних впливів.

Це формує середовище, в якому частина громадян стає не лише об’єктом, а й провідником державної політики, включаючись у процеси відтворення існуючої системи. Саме ця категорія часто зацікавлена у збереженні монополії держави на надання послуг, що забезпечує їй стабільне соціально-економічне становище.

Водночас у науковому та політичному дискурсі пропонуються підходи до мінімізації зазначених ризиків. Насамперед це посилення прозорості та підзвітності через впровадження принципів належного врядування. Передбачається відкритий доступ до інформації, регулярні аудити та механізми громадського контролю.

Однак практика свідчить, що навіть за умов формальної відкритості інформації це не завжди призводить до підвищення ефективності управління. Публічність процесів не гарантує зміни їх змісту, особливо якщо інституційні стимули залишаються незмінними. Наприклад, декларування доходів посадових осіб не завжди супроводжується реальними наслідками у випадку виявлення невідповідності у статтях доходів та витрат в контексті наявного майна та заощаджень.

Іншим напрямом є боротьба з корупцією через системні антикорупційні заходи. Вона передбачає як посилення відповідальності, так і усунення умов для корупційних практик. Водночас ефективність таких заходів значною мірою залежить від політичної волі та інституційної спроможності держави.

На практиці антикорупційні механізми нерідко використовуються вибірково, що обмежує їхню результативність. Крім того, сама структура державної влади та розподілу ресурсів створює передумови для відтворення корупційних практик. У таких умовах боротьба з корупцією може виконувати не лише функцію очищення системи, а й функцію політичної конкуренції.

Таким чином, мінімізація ризиків, пов’язаних із державними послугами, потребує не лише технічних або процедурних змін, а глибшого переосмислення ролі держави, механізмів регулювання та принципів розподілу ресурсів у суспільстві.

Наступним «дієвим заходом» вважається оптимізація та спрощення бюрократичних процедур. На думку реформаторів, постійний перегляд адміністративних процесів, мінімізація паперового документообігу та

впровадження цифрових рішень здатні зменшити вплив людського фактору, підвищити швидкість і зручність надання державних послуг. Водночас у цьому підході майже не ставиться фундаментальне питання: чи є самі державні послуги необхідними для суспільства та чи виправданими є витрати платників податків на їх створення, підтримку й постійну модернізацію? У значній кількості випадків формування нових послуг відбувається без належного аналізу їх соціальної та економічної корисності. Для суб'єктів владних повноважень це часто виступає як формальне виконання функцій і демонстрація активності.

Кількісні показники – кількість впроваджених сервісів, цифрових рішень, реформ – підміняють якісні результати. Пріоритетом стає звітність, а не реальний ефект для суспільства. Додатково ситуацію ускладнює постійна зміна політичних еліт, що супроводжується реорганізацією інституцій, переглядом законодавства та перериванням довгострокових політик. Це створює ефект незавершеності реформ і унеможливлює системну оцінку їх результатів.

У таких умовах оптимізація та цифрова трансформація можуть бути доцільними лише тоді, коли державна послуга є обґрунтовано необхідною з точки зору суспільної корисності та економічно виправданою для її отримувачів, а не лише для інституцій, що її надають.

Інший поширений підхід полягає у вдосконаленні правового регулювання. Прихильники цього напряму стверджують, що чітке визначення процедур, умов і підстав обмеження прав громадян сприятиме підвищенню якості державних послуг і зменшенню зловживань. Однак розширення нормативного регулювання неминуче породжує зростання обмежень і необхідність контролю за їх дотриманням. Це, у свою чергу, призводить до збільшення адміністративних витрат і посилення примусу. Частина суспільства чинить опір таким обмеженням, що зумовлює подальше

розширення контрольних і силових механізмів. У результаті формується замкнене коло: посилення регулювання породжує нові витрати, конфлікти та потребу в додатковому регулюванні.

Поширеною також є теза про розвиток громадянського суспільства як механізму підвищення ефективності державних послуг. Передбачається, що незалежні громадські організації здатні здійснювати контроль, надавати альтернативні сервіси та представляти інтереси громадян. Водночас у реальності громадянське суспільство функціонує в межах інституційного поля, визначеного державою. Це обмежує його можливості як незалежного суб'єкта впливу. Крім того, характерною є взаємна міграція кадрів між громадським сектором і державними структурами, що розмиває межу між ними та ускладнює ідентифікацію реальних інтересів, які вони представляють. У таких умовах громадянське суспільство часто виступає не як автономний центр влади, а як елемент існуючої системи, інтегрований у механізми публічного управління. Це знижує його здатність до незалежного контролю та захисту інтересів громадян.

Ще одним напрямом вважається зміцнення верховенства права та судової системи. Передбачається, що незалежна й ефективна судова влада забезпечить захист прав громадян і стане запобіжником від зловживань. Проте судова система функціонує в межах загальної інституційної архітектури держави та залежить від її ресурсів і правил. Це об'єктивно обмежує її автономію. У результаті судова практика може відображати не лише правові норми, а й баланс політичних та економічних інтересів. Історичний досвід демонструє, що судова система здатна трансформуватися з інструменту захисту прав у механізм легітимації рішень владних еліт. Таким чином, «верховенство права» в практичній площині нерідко виступає як механізм формалізації існуючих правил гри, а не їх критичного перегляду.

Окремо слід розглянути питання захисту приватності та персональних

даних. У сучасних умовах цифровізації держави інвестують значні ресурси у створення систем захисту інформації, що декларується як гарантія прав громадян. Водночас функціонування більшості державних послуг неможливе без збору, зберігання та обробки персональних даних. Це створює структурну асиметрію: держава має доступ до інформації про громадян, тоді як можливості громадян контролювати використання цієї інформації є обмеженими. Таким чином, забезпечення повної конфіденційності у межах сучасної системи державних послуг є об'єктивно недосяжним. Захист даних у цьому контексті виконує радше функцію обмеження горизонтального доступу між громадянами, ніж реального обмеження інституційного доступу держави.

Однією з ключових причин, якими обґрунтовується існування та необхідність надання державних послуг, є їх соціальна та економічна користь. Під соціальною користю державних послуг зазвичай розуміють суспільні ефекти, пов'язані з підвищенням якості життя та покращенням соціальних умов: зростання зайнятості, забезпечення гідних умов праці, розширення соціальної інклюзивності, формування рівних можливостей та інші результати, що підвищують добробут населення.

Економічна користь, у свою чергу, інтерпретується як сукупний фінансово-економічний результат функціонування економіки, який відображається через макроекономічні показники – темпи економічного зростання, обсяг ВВП, рівень продуктивності, створення робочих місць, оптимізацію витрат тощо. При цьому державні витрати на надання послуг розглядаються як інвестиції у суспільні блага, що здатні стимулювати економічну активність. Водночас принципово важливим є те, що джерелом фінансування цих витрат виступають податки, сплачені громадянами. Таким чином, відбувається перерозподіл створеного ними ж ресурсу: громадяни своєю працею формують економічну базу, фінансують державу через податкову систему, а далі отримують частину цих коштів у вигляді державних

послуг (освіта, охорона здоров'я, безпека тощо). У цьому сенсі держава виступає не стільки виробником соціальної чи економічної користі, скільки посередником у її перерозподілі.

Однак така інтерпретація не є однозначною. По-перше, значна частина бюджетних ресурсів використовується неефективно або втрачається через корупційні практики. По-друге, оцінка соціальної та економічної користі суттєво залежить від методології її вимірювання, що ставить під сумнів об'єктивність відповідних висновків. У цьому контексті держава і влада самі по собі не створюють соціальної чи економічної користі, а лише оперують ресурсами, сформованими громадянами.

Емпіричні дослідження фіксують позитивний зв'язок між масштабами державних видатків і економічним розвитком (Hall & Anh Nguyen, PSIRU, n.d.). Зокрема, історичне зростання частки державних витрат у ВВП супроводжувалося прискоренням економічного зростання. Водночас слід наголосити, що кореляція не означає наявності причинно-наслідкових зв'язків.

Серед механізмів потенційного впливу називають інвестиції в інфраструктуру, освіту та охорону здоров'я, підтримку інноваційної діяльності, а також перерозподіл доходів на користь менш забезпечених верств населення, що підвищує сукупний попит. Держава також прямо впливає на рівень зайнятості через створення робочих місць у державному секторі та реалізацію інфраструктурних проєктів, формуючи мультиплікативний ефект у економіці.

Разом з тим, у подібних підходах часто ігнорується альтернативна вартість таких витрат. Ресурси, що спрямовуються на утримання державного апарату та фінансування відповідних послуг, вилучаються з доходів громадян, що впливає на рівень їхнього споживання, заощаджень і якості життя. Це підвищує вартість виробництва суспільних благ і кінцеву ціну споживання, формуючи додаткове навантаження на домогосподарства.

Другою важливою складовою обґрунтування є соціальна корисність державних послуг. Дослідження (Hall & Anh Nguyen, PSIRU, n.d.) підкреслюють їхню роль у зменшенні соціальної нерівності, підвищенні доступу до базових благ і підтримці вразливих груп населення. Публічний сектор, зокрема, характеризується більш вирівняною структурою доходів, що частково зменшує диференціацію в оплаті праці. Державні програми у сферах освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення забезпечують доступ до ключових ресурсів незалежно від платоспроможності громадян, що формально сприяє підвищенню соціальної справедливості. Крім того, вважається, що державні послуги сприяють зростанню соціального капіталу – довіри, взаємодії та участі громадян у суспільному житті.

Водночас ключове питання полягає у джерелах такого «вирівнювання». Основою виступає система оподаткування, за рахунок якої здійснюється перерозподіл ресурсів. У цьому процесі громадяни фактично фінансують як соціальні програми, так і функціонування державного апарату. При цьому розподіл результатів такого перерозподілу є нерівномірним.

Зокрема, спостерігається суттєвий розрив між рівнем соціального забезпечення різних професійних і статусних груп. Матеріальний сектор економіки, який створює базову вартість, часто отримує меншу частку перерозподілених ресурсів у порівнянні з групами, пов'язаними з державною владою та управлінням. Це піднімає питання про реальний характер соціальної справедливості в межах існуючих моделей.

Узагальнюючи емпіричні дані (Government at a Glance 2025; Revenue Statistics 2023, 2024; OECD; US Tax Revenue), можна відзначити, що структура податкових надходжень у розвинених країнах демонструє значну залежність державних бюджетів від доходів громадян. Наприклад, у США податки на доходи фізичних осіб становлять понад 40 % усіх податкових надходжень, тоді як податки на прибуток корпорацій мають відносно невелику частку. У країнах

ОЕСР структура більш диверсифікована, але ключову роль також відіграють податки на доходи, споживання та соціальні внески.

Це свідчить про те, що основне фінансове навантаження у формуванні «соціальної користі» несуть саме громадяни, тоді як результати перерозподілу не завжди відповідають принципам справедливості або ефективності. У підсумку виникає ситуація, коли державні послуги одночасно виступають як інструмент підтримки соціальної стабільності та як механізм перерозподілу ресурсів, що може відтворювати або навіть посилювати існуючі дисбаланси.

Таблиця 3.

Структура податкових доходів: США та середнє по країнах ОЕСР.
(у % до загальних податкових доходів)

ВИД ПОДАТКУ	США (2021)	СЕРЕДНЄ ПО ОЕСР (2022)
ПОДАТОК НА ДОХОДИ ФІЗИЧНИХ ОСІБ	41.6%	24.0%
ПОДАТОК НА ПРИБУТОК ПІДПРИЄМСТВ	7.7%	9.0%
ПОДАТОК НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ (ПДВ)	—	20.0%
ІНШІ ПОДАТКИ НА СПОЖИВАННЯ (ВКЛ. АКЦИЗИ)	2.5%	11.9%
СОЦІАЛЬНІ ВНЕСКИ	23.9%	26.3%
ПОДАТКИ НА БАГАТСТВО (МАЙНО ТОЩО)	11.5%	5.6%
ІНШІ ПОДАТКИ	12.8%	3.2%

Питання пріоритетності соціальної чи економічної користі є наріжним каменем наукових і політичних дискусій, однак його інтерпретація часто має нормативний і контекстне залежний характер. Представники так званого «соціального підходу» розглядають соціальні цілі як основну і кінцеву мету державних послуг: держава покликана забезпечувати добробут громадян, охорону здоров’я, доступ до освіти та безпечні умови життя. У цьому контексті саме соціальна ефективність, зокрема рівень задоволення базових потреб, лежить в основі концепції соціальної держави.

Водночас прихильники економічно орієнтованих підходів акцентують увагу на тому, що ключовою передумовою функціонування держави є економічний розвиток, зростання продуктивності праці та накопичення

капіталу. За цією логікою, лише за умов ефективного функціонування ринкових механізмів, конкуренції та приватної власності формується ресурсна база, необхідна для фінансування державних послуг і підтримання соціальних стандартів. Відповідно, соціальні гарантії розглядаються як похідні від економічного зростання, а не як його альтернатива.

Таким чином, у науковій літературі домінує підхід, що передбачає необхідність інтеграції соціальної та економічної складових. Нехтування соціальними аспектами (нерівномірний розвиток, недостатній захист вразливих груп) у довгостроковій перспективі призводить до зростання соціальної напруги та зниження економічної ефективності. Водночас відмова від стимулювання економічного розвитку обмежує можливості фінансування освіти, охорони здоров'я та інфраструктури.

Отже, постає завдання формування «оптимальної державної політики», спрямованої на узгодження економічної ефективності та соціальної справедливості. Проте в межах сучасних соціально-економічних систем це завдання залишається складним і суперечливим, оскільки вимоги економічного зростання (підвищення продуктивності, зайнятості, ВВП) не завжди узгоджуються з принципами рівного доступу та розширення можливостей для всіх соціальних груп.

Прагнення до глибшого розуміння соціальної та економічної корисності зумовлює необхідність їх кількісної оцінки. У практиці публічного управління застосовуються різні методичні підходи (UKaid, 2021) – аналіз витрат і вигід (Cost–Benefit Analysis, CBA), що передбачає монетизацію витрат і результатів із розрахунком інтегральних показників ефективності (NPV, IRR, BCR); аналіз економічної ефективності (Cost–Effectiveness Analysis, CEA), який дозволяє порівнювати альтернативи за досягненням конкретного результату без обов'язкової грошової оцінки всіх ефектів; мультикритеріальний аналіз (MCA), що враховує сукупність економічних, соціальних та екологічних

критеріїв; оцінка мультиплікаторного ефекту, яка відображає вплив державних витрат на динаміку ВВП та зайнятості; соціально-орієнтовані підходи (SROI, Social Impact Assessment), що базуються на індикаторах добробуту, рівня життя, нерівності та доступу до базових послуг.

Разом з тим, жодна з цих методик не дозволяє повною мірою оцінити сукупну корисність державних послуг для суспільства, особливо в частині їх соціального ефекту, що має комплексний і довгостроковий характер.

Підсумовуючи результати дослідження, слід зазначити, що природа, роль і функції державних інститутів та надання ними державних послуг характеризуються глибинними суперечностями, зумовленими особливостями соціально-економічних систем, у межах яких вони функціонують. Історично державні інститути виникли як відповідь на потребу в організації та управлінні суспільством. З одного боку, вони забезпечують стабільність, правопорядок і координацію суспільних процесів, з іншого – можуть трансформуватися у самодостатні структури, орієнтовані на відтворення власного функціонування та захист інтересів домінуючих груп.

Державні послуги як інструмент державного регулювання мають амбівалентний характер. Вони забезпечують доступ до базових благ і мінімальні соціальні стандарти, але водночас часто є обов'язковими, адміністративно детермінованими та пов'язаними з посиленням бюрократії, корупційних ризиків і обмеженням економічної свободи. У низці випадків їх функціональне призначення виходить за межі задоволення суспільних потреб і пов'язується з механізмами контролю та регулювання.

Цифрова трансформація державних послуг розглядається як інструмент підвищення ефективності та прозорості, однак водночас породжує нові виклики, пов'язані з нерівністю доступу, ризиками централізації даних і посиленням інституційного контролю. Жодна з існуючих моделей – ринкова, адміністративна чи змішана – повністю не спроможна усунути суперечності

між інтересами держави, громадянського суспільства та окремих соціальних груп.

Державні послуги мають як економічну, так і соціальну доцільність, оскільки сприяють розвитку інфраструктури, підтримці зайнятості та соціальній інтеграції. Водночас їх фінансування здійснюється переважно за рахунок податкових надходжень, а результати перерозподілу ресурсів є нерівномірними. Це може призводити до відтворення соціальної стратифікації та закріплення існуючих дисбалансів.

Таким чином, державні інститути і послуги є необхідним елементом організації сучасного суспільства, однак їх ефективність і справедливість визначаються конкретними моделями реалізації та рівнем підзвітності. Їх суперечлива природа проявляється у поєднанні соціальної корисності з функціями контролю, обов'язковості та примусу. Перехід до сервісної моделі не усуває цих суперечностей, а лише змінює форму їх прояву.

Економічна та соціальна користь державних послуг не є універсальною: вони можуть одночасно сприяти розвитку і відтворювати нерівність. Проблема соціальної справедливості залишається відкритою, оскільки державні інтервенції здебільшого компенсують наслідки нерівності, але не усувають її структурних причин. Громадянське суспільство відіграє важливу роль у стримуванні зловживань, однак його вплив на зміст і параметри державних послуг залишається обмеженим.

У підсумку сучасна система державних послуг постає як складна багаторівнева сфера перетину інтересів, у межах якої соціальна користь, економічна ефективність і справедливість не є досягнутими станами, а виступають динамічними орієнтирами. З огляду на це державні послуги не можуть розглядатися як універсальна та безальтернативна передумова сталого соціально-економічного розвитку, а потребують постійного критичного осмислення та інституційного перегляду.

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити принциповий висновок: державні послуги не є нейтральним або суто технічним інструментом організації суспільного життя, а виступають складним інституційним механізмом, у якому поєднуються функції забезпечення суспільного блага, перерозподілу ресурсів і реалізації владного впливу. Їх соціальна та економічна корисність не має універсального характеру, оскільки визначається не лише обсягом і якістю наданих благ, а передусім архітектонікою соціально-економічної системи, у межах якої вони функціонують, а також балансом інтересів між державою, громадянським суспільством і домінуючими соціальними групами. Внутрішня суперечність державних послуг полягає в тому, що, будучи інструментом забезпечення рівності та добробуту, вони одночасно можуть відтворювати нерівність, посилювати залежність громадян від держави та виступати каналом інституціоналізації владних асиметрій. Саме тому їх ефективність і доцільність не можуть оцінюватися ізольовано – поза контекстом реальних механізмів формування, розподілу та використання суспільних ресурсів. У цьому сенсі державні послуги є не стільки вирішенням соціально-економічних проблем, скільки формою їх організованого прояву, що зумовлює необхідність критичного перегляду їх ролі, меж застосування та принципів функціонування в сучасних моделях публічного управління.

Концептуальний висновок до розділу 2

Проведений у межах розділу аналіз дозволяє зробити узагальнюючий висновок, що сучасні уявлення про державу, її функції та державні послуги значною мірою базуються на системі стійких теоретичних і політичних конструктів, які в науковому та практичному дискурсі часто подаються як безальтернативні. До таких конструктів належать уявлення про державу як нейтрального гаранта суспільного блага, про державні послуги як універсальний інструмент підвищення добробуту, а також про можливість

гармонійного поєднання соціальної справедливості та економічної ефективності в межах існуючих соціально-економічних моделей.

Разом з тим, проведене дослідження показує, що зазначені уявлення мають характер радше нормативних припущень, ніж емпірично підтверджених закономірностей. Державні послуги, які декларуються як інструмент задоволення потреб громадян, на практиці виконують значно ширший спектр функцій, включаючи перерозподіл ресурсів, інституціоналізацію владних відносин і забезпечення контролю за соціально-економічними процесами. У цьому сенсі вони не лише відображають, а й відтворюють існуючі структурні асиметрії в суспільстві.

Розвінчання міфу про «сервісну державу» виявляє, що трансформація управлінських функцій у форму «послуг» не змінює їх сутнісної природи, а лише модифікує спосіб їх легітимації. Аналогічно, теза про соціальну справедливість як результат державного втручання виявляється обмеженою, оскільки державні механізми переважно компенсують наслідки нерівності, не усуваючи її системних причин. Міф про економічну ефективність державних послуг також потребує перегляду, оскільки їх фінансування базується на перерозподілі ресурсів, створених самими громадянами, що ставить під сумнів уявлення про державу як автономного виробника економічної користі.

Таким чином, державні послуги постають як складний і суперечливий феномен, у якому поєднуються функції забезпечення мінімальних соціальних стандартів і механізми відтворення інституційної нерівності. Їх ефективність і доцільність не можуть розглядатися поза контекстом конкретних соціально-економічних відносин, у межах яких вони функціонують.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що ключова проблема полягає не у вдосконаленні окремих інструментів чи процедур, а у змісті логіки взаємодії держави і громадянського суспільства. Сучасні підходи, незалежно від їх ідеологічного спрямування, намагаються розв’язати цю проблему в межах

існуючих інституційних рамок, що об'єктивно обмежує їхню результативність.

У цьому контексті виникає потреба у переосмисленні базових засад цієї взаємодії. Держава не може розглядатися виключно як інструмент реалізації суспільного інтересу, так само як і громадянське суспільство не є однорідним суб'єктом із узгодженими цілями. Їх взаємодія має багаторівневий, конфліктне-узгоджувальний характер, у якому перетинаються різноспрямовані інтереси, ресурси та форми влади.

Саме це відкриває можливість для формування нової аналітичної рамки, яку можна визначити як теорію **інституційної асиметрії взаємодії держави і суспільства.** Її новизна полягає у відмові від нормативних ілюзій щодо нейтральності держави та універсальності державних послуг, а «традиційність» – у поверненні до розуміння влади, інтересу та нерівності як базових категорій аналізу суспільних процесів.

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВА НА ЗАХИСТІ ПРИВАТНИХ ТА СУСПІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ: ПРОБЛЕМА ВИБОРУ

«Демократія – це свого роду релігія, яка не передбачає ні зворотного зв'язку, ні суворих законів, ні норм моралі, ні контролю за цінами і мірою споживання, ні реальної відповідальності. Нікого і ні перед ким. У жодній Конституції демократичних країн ви не знайдете статті «Відповідальність влади за прийняті рішення». Це і є головна особливість демократії, її головна цінність» (Gennady Moskvin).

По радіо оголошують, що двічі два – п'ять. Ти дивуєшся. Потім президент підтверджує в прямому ефірі, що двічі два – п'ять, наводячи нечіткі і нікому не зрозумілі докази. Ти обурюєшся. Ти виходиш на вулицю і кажеш, що двічі два – чотири. За це тобі дають по голові спеціально навчені люди з кийками, відвозять до відділення з контролю за арифметикою і за допомогою кийків пояснюють, що двічі два – п'ять. Ти виходиш просвітлений і увірував. Приблизно так і працює будь-яка держава» (George Garlin).

Звичайно, народ не хоче воювати. Але, зрештою, політику визначають ті, хто при владі, а народ легко піде, куди поженуть, хоч при демократії, хоч при фашистській диктатурі, хоч при парламентаризмі, хоч при комуністах. Голосують вони чи ні, людей завжди можна схилити до того, чого хочуть правителі. Це просто. Потрібно тільки сказати, що ворог готується напасти, і заткнути рот пацифістам, оголосивши, що вони не люблять батьківщину і кидають її в біді (Hermann Göring).

3.1. Механізм держави в примиренні приватного та суспільного інтересів

У наведених висловлюваннях, попри їх різну стилістику та історичний контекст, у концентрованій формі відображено одну з ключових проблем взаємодії держави і суспільства – співвідношення між декларованою роллю держави як гаранта суспільного інтересу та її реальною здатністю формувати, інтерпретувати і нав'язувати цей інтерес. Зазначені позиції не розглядаються як нормативні твердження, а використовуються як аналітичні ілюстрації до

ширшої проблеми – інституційної асиметрії у взаємодії держави і громадянського суспільства. Саме ця асиметрія визначає межі можливого узгодження приватних і суспільних інтересів у сучасних соціально-економічних системах.

Механізм держави відіграє ключову роль у врівноваженні боротьби між приватними та суспільними інтересами, водночас забезпечуючи реалізацію власне державних інтересів. У складній структурі сучасної держави постійно виникають суперечності між індивідуальними прагненнями, корпоративними потребами та загальнодержавними цілями. Саме інститути державної влади, зокрема система правосуддя, органи законодавчої та виконавчої влади, виступають посередниками у врегулюванні цих конфліктів.

Такі конфлікти часто зумовлені суперечностями в самих загальнодержавних цілях і політиках, у змісті яких порушуються принципи соціальної справедливості або чітко простежується прагнення окремих політичних сил і акторів реалізувати власні інтереси за рахунок ресурсів усього суспільства, включно з ресурсами держави. Через механізми законодавчого примусу, регулювання та контролю держава встановлює «правила гри», які стримують надмірне посилення будь-якої однієї групи, забезпечуючи певний баланс інтересів, і водночас – пріоритет власних інтересів. Як це не парадоксально, державні інтереси значною мірою відображають інтереси провладних груп, особливо в економічному контексті.

Водночас держава виконує функцію інтегратора суспільних процесів, сприяючи формуванню діалогу між різними соціальними групами. За відсутності ефективного механізму держави неминуче посилюється соціальна напруга, зростає ризик маргіналізації окремих груп і послаблюється соціальна єдність. Однак у випадку, коли держава не забезпечує реалізацію принципів соціальної справедливості, сам механізм держави перетворюється на джерело соціальної напруги та посилення маргіналізації. Отже, дієвість механізму держави та характер його застосування визначають не лише рівновагу

інтересів, а й стійкість політичної системи загалом.

Як зазначалося вище, інтереси, їх зміст, обсяги, сфери та складність реалізації формують усе поле можливих суперечностей, що виникають навколо їх задоволення – від протистояння між індивідами до конфліктів між соціальними групами, суспільством і державою в усіх можливих комбінаціях. Такий стан соціальних взаємовідносин відображено у відомій формулі «війна всіх проти всіх».

З одного боку, такий стан створює максимальну свободу для реалізації інтересів, оскільки не обмежується жодними встановленими правилами. З іншого – він є деструктивним для суспільства і держави, адже реалізація інтересів відбувається будь-якими доступними засобами, передусім через застосування сили. Це зумовлює формування груп, які, акумулюючи ресурси та силу, підпорядковують слабших. У перспективі це призводить до домінування «права сильного» та добровільного підпорядкування менш успішних акторів більш сильним, як способу збереження мінімальних можливостей для реалізації власних інтересів.

У цьому контексті держава постає як інституціоналізований механізм, що дозволяє правлячим елітам контролювати напрям, інтенсивність і зміст інтересів, визначаючи їхню ієрархію, правила реалізації та допустимі способи досягнення. Через принцип верховенства права держава формалізує ці правила, а їх порушення передбачає застосування санкцій. У такій парадигмі проблема врівноваження інтересів і коригування поведінки індивідів залишається актуальною й дотепер, попри тривалу історію наукових пошуків її розв’язання.

Поняття «інтерес» є фундаментальним концептом у сучасних соціальних науках і виступає ключовим аналітичним інструментом для пояснення людської поведінки, динаміки соціальних взаємодій і політичних процесів. Його багатовимірність вимагає міждисциплінарного підходу, оскільки інтерес охоплює соціологічний, економічний, політичний, психологічний та правовий

виміри.

У науковій літературі сформувався підхід, відповідно до якого інтерес розглядається як специфічний прояв потреби або як усвідомлене відображення потреб і можливостей. Він визнається фундаментальною рушійною силою людської діяльності та суспільних відносин (Chubokha, 2019). Без потреб інтереси не виникають, а їх реалізація спрямована на задоволення цих потреб.

У правовій науці інтерес визначають як прагнення суб'єкта користуватися певним благом, здатним задовольнити його потреби. Підкреслюється, що потреба є основою інтересу, а їх спільність часто призводить до ототожнення цих понять. Водночас наголошується на ролі усвідомлення як необхідної умови формування інтересу (Chubokha, 2019). Інтерес виступає проміжною ланкою у причинно-наслідковому ланцюзі, будучи передумовою, мотивом і рушійною силою правовідносин.

Інтерес є рушійною силою діяльності людини, оскільки за наявності відповідних умов індивід діє у напрямі задоволення власних прагнень (Malenko, 2024). У правовому контексті інтерес визначає виникнення, трансформацію або припинення правовідносин.

Зв'язок інтересу з потребою є системоутворюючим: потреба виступає джерелом, а інтерес – формою її усвідомлення та реалізації. Цей процес можна описати як послідовність: об'єктивна потреба → її усвідомлення → формування інтересу → діяльність, спрямована на досягнення відповідного блага. Таким чином, якщо потреби можуть мати універсальний характер, то інтереси є специфічне людським феноменом, оскільки передбачають свідомий вибір і цілеспрямовану поведінку.

Поняття інтересу має діалектичну природу, поєднуючи об'єктивні та суб'єктивні аспекти. Суб'єктивний підхід розглядає інтерес як результат психічного ставлення особи до власних потреб і ототожнює його з мотивами поведінки. У цьому випадку інтерес не виступає самостійним об'єктом правового регулювання, а реалізується через систему прав і обов'язків

(Malenko, 2024).

Натомість об'єктивний підхід трактує інтерес як реальну причину дій, що існує незалежно від усвідомлення суб'єктом. У цьому розумінні інтерес пов'язується з об'єктивною необхідністю у певних ресурсах, цінностях або умовах існування. Особливу увагу приділяють інтересам, закріпленим у праві, які підлягають державному захисту.

Водночас об'єктивна концепція має суттєві обмеження, оскільки ігнорує індивідуальні інтереси, що не отримали нормативного закріплення, але потребують захисту. Крім того, вона порушує причинно-наслідкові зв'язки, відриваючи інтерес від його носія, що призводить до формалізації та відірваності правових норм від реальних соціальних процесів.

Концепція подвійної природи інтересу дозволяє подолати ці обмеження, розглядаючи інтерес як діалектичну єдність об'єктивних умов і суб'єктивного прагнення їх задовольнити. У цьому контексті виокремлюються об'єктивні інтереси (державні, національні), які закріплюються в законодавстві та захищаються державою, і суб'єктивні інтереси, пов'язані з індивідуальними потребами, які через свою складність і різноманітність не можуть бути повною мірою формалізовані та гарантовані правом.

Поняття «інтерес» має різноманітні інтерпретації залежно від наукової дисципліни, що підкреслює його багатогранність і адаптивність. У соціології інтерес визначається як усвідомлення потреб людини, яке виступає регулятором соціальної поведінки. Він має об'єктивно-суб'єктивну природу і разом із потребами формує основу ціннісного ставлення особистості до навколишнього світу.

У психології інтерес розглядається як форма прояву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності, сприяючи орієнтації та засвоєнню нової інформації. Основою виникнення інтересу є потреба, а його реалізація супроводжується концентрацією уваги та свідомості на об'єкті, що може описуватися як «стан

потоку». Об'єктами інтересу виступають матеріальні й духовні цінності, соціальні інститути, суспільні відносини, норми та правила (Volyanyuk et al., 2022).

В економічній теорії інтерес трактується не лише як психологічне явище, а як форма прояву об'єктивних матеріальних потреб. Економічний інтерес – це зумовлений відносинами власності та принципом економічної вигоди мотив і стимул соціальної діяльності, спрямованої на задоволення, як первинних потреб так і потреб вищого рівня. Він виникає тоді, коли задоволення потреби усвідомлюється як конкретна мета, наприклад, максимізація прибутку (Malenko, 2024).

Філософський підхід зосереджується на сутності інтересу як способу взаємодії людини зі світом. У цьому контексті інтерес пов'язується з вибором між альтернативними потребами на користь особистісного «Я», де вирішальну роль відіграє індивідуальний смисл і ціннісні орієнтації (Volyanyuk et al., 2022).

Різноманітність підходів свідчить, що «інтерес» не є однозначно визначеним поняттям, а має адаптивний характер, змінюючись залежно від сфери суспільних відносин. Його міждисциплінарна природа є принципово важливою для публічного управління, оскільки складні соціальні явища, зокрема формування державної політики та врегулювання конфліктів інтересів, потребують інтегративного аналізу. Юридичний підхід акцентує на можливості примусового забезпечення інтересу, соціологічний – на колективній поведінці, психологічний – на індивідуальній мотивації.

Цілісне розуміння інтересу можливе лише через синтез цих підходів. Психологічний інтерес індивіда може трансформуватися в економічний інтерес, агрегуватися у груповий і врешті стати об'єктом правового регулювання або політичної дії. Така складність означає, що державне регулювання інтересів не може обмежуватися формально-правовими механізмами, а має передбачати створення реальних умов для їх задоволення на засадах соціальної справедливості.

Проблематика державного регулювання інтересів різних соціальних груп є предметом численних досліджень. Зокрема, аналіз політики надання прав власності на землю в Танзанії демонструє, що державні ініціативи боротьби з бідністю стикаються зі складною конфігурацією соціально-економічних інтересів (Stein et al., 2025). Дослідження показують, що формалізація прав власності не забезпечує автоматичного подолання бідності, якщо ігноруються традиційні інститути та інтереси місцевих спільнот (Otto, 2009). Виявлено також наявність структурної гендерної дискримінації в доступі до прав власності, що підриває як суспільні інтереси, так і ефективність політик розвитку (Fonjong et al., 2013).

Інші дослідження (Payne et al., 2009) доводять, що питання власності на землю тісно пов'язані з доступом до кредитів, інвестицій та розвитком інфраструктури, а отже – з конфліктами інтересів між різними соціальними групами. Критичний аналіз державних програм формалізації земельних відносин (Mooya & Cloete, 2007) демонструє обмеженість формальних інституцій і пропонує альтернативи, засновані на неформальних механізмах. Водночас зафіксовано випадки, коли державні реформи супроводжуються примусовими виселеннями та порушенням прав громадян (Ocheje, 2007).

Отже, навіть у межах прикладних досліджень очевидним є те, що проблема узгодження та реалізації інтересів, з урахуванням їх об'єктивної і суб'єктивної природи, а також внутрішніх суперечностей, залишається відкритою і актуальною.

Приватний (індивідуальний) інтерес відображає прагнення, потреби та цілі окремої особи. Він має виразно суб'єктивний характер і пов'язаний із самореалізацією та особистісним вибором. Його сутність полягає у виборі між альтернативними потребами на користь власного «Я». Водночас об'єкти приватного інтересу можуть бути надзвичайно широкими – від матеріальних благ до духовних цінностей і соціальних відносин (Volyanyuk et al., 2022).

Приватний інтерес є базовою одиницею аналізу, але саме множинність

таких інтересів зумовлює їхню потенційну конфліктність. Розбіжності між індивідуальними інтересами, а також між інтересами особи, суспільства і держави є джерелом соціальних суперечностей і нестабільності. Водночас ця суперечність має діалектичний характер і виступає джерелом розвитку. Повне усунення напруги між індивідуальним і колективним призвело б до втрати різноманіття та уніфікації соціального життя.

Груповий інтерес виникає внаслідок об'єднання індивідів навколо спільних цілей. Він має характер колективної діяльності, спрямованої на реалізацію спільних інтересів, і саме ці інтереси виступають основою формування груп (Mokra, 2010).

Діяльність людей, зумовлена їхніми інтересами, часто набуває групового характеру, оскільки об'єднання підвищує ефективність досягнення індивідуальних цілей. У межах групи індивіди використовують спільні ресурси – працю, досвід, знання, комунікації – що сприяє більш ефективному задоволенню їхніх потреб. Проте така взаємодія неминуче породжує питання розподілу результатів: внеску кожного учасника, його ролі, значущості та винагороди. Це, своєю чергою, стає джерелом конфліктів, які можуть призводити до дестабілізації, трансформації або розпаду груп. Групові інтереси мають динамічний характер і часто є тимчасовими, оскільки зі зростанням складності суспільства зростає і різноманіття потреб. Як зазначають дослідники (Mokra, 2010), це обумовлює необхідність формування нових об'єднань, а також втручання держави для стабілізації взаємодії між групами та забезпечення колективних благ.

Групові інтереси артикулюють цілі, важливі для їх членів, які шукають ефективні шляхи реалізації через різноманітні механізми, безпосередньо або опосередковано впливаючи на взаємовідносини держави та громадянського суспільства. Одним із найбільш дієвих інструментів досягнення таких інтересів виступає політична боротьба, яка дозволяє реалізовувати економічні, статусні або кар'єрні цілі через мобілізацію громадян, що неспроможні

ефективно захистити свої інтереси індивідуально.

Результатом цієї боротьби стає набуття владного впливу і контроль над механізмом держави, що відкриває можливість розпоряджатися державною владою. Це, своєю чергою, часто призводить до домінування найсильніших груп або їх коаліцій, які підпорядковують не лише слабші політичні групи, а й значною мірою все громадянське суспільство та саму державу. У такій конфігурації вони фактично ототожнюються з державою, визначаючи зміст її інтересів на період перебування при владі.

У цьому контексті обґрунтованою є позиція про те, що групи особливих інтересів можуть мати деструктивний вплив на економічне зростання, зайнятість, якість управління, рівність можливостей та соціальну мобільність. Це підкреслює внутрішню напругу: з одного боку, групові інтереси є необхідними для представництва та участі, з іншого – їх реалізація може призводити до вузьких, корисливих результатів, що суперечать суспільному благу. Відтак, завдання будь-якої політичної системи полягає в управлінні цією напругою таким чином, щоб агрегування інтересів не перетворювалося на механізм захоплення влади елітами або фрагментації суспільства (Mokra, 2010).

Групи, соціальні страти та прошарки суспільства, об’єднані за певною домінуючою ознакою, узагальнюються у понятті «клас». У класичній теоретичній традиції, зокрема у працях К. Маркса та Ф. Енгельса (Marx & Engels, n.d.), суспільство поділяється на класи залежно від їхнього відношення до засобів виробництва (буржуазія, пролетаріат тощо). Окремо розробляється концепція «праздного класу» (Veblen, 1899).

Класовий інтерес відображає цілі та прагнення відповідного соціального класу і функціонує на макросоціальному рівні (“Class Interest,” 2025). У марксистській традиції він розглядається як об’єктивно зумовлений економічним становищем класу та його місцем у системі владних відносин. Водночас така об’єктивізація робить класовий інтерес потужним ідеологічним

інструментом: політичні еліти можуть апелювати до нього для мобілізації підтримки, навіть якщо реальні інтереси індивідів у межах класу є різнорідними. Це породжує фундаментальну напругу між «об'єктивним» класовим інтересом і «суб'єктивними» інтересами окремих індивідів, що формуються на основі їхнього життєвого досвіду (Moskaleva, 2016).

Суспільний (публічний) інтерес є широкою категорією, що охоплює питання, пов'язані з доступом до благ, які визнаються суспільно необхідними (Marits, 2018). Він відображає колективне благо або спільне добро, яке часто розглядається як пріоритетне щодо приватних інтересів. Його ознаками виступають суспільна необхідність, легітимність, доцільність та корисність.

Водночас проблема визначення суспільного інтересу залишається відкритою. Питання про те, хто саме визначає, що є «необхідним» або «корисним» для суспільства, не має однозначної відповіді. Це особливо проявляється у випадках балансування між публічними та приватними правами, наприклад, між правом на приватність і правом громадськості на інформацію. Таким чином, суспільний інтерес є не статичною категорією, а динамічним, соціально сконструйованим явищем, що відображає панівні цінності та структуру владних відносин (Marits, 2018).

Національний інтерес розглядається як одна з ключових категорій політичної теорії, хоча в практиці його часто ототожнюють із державним інтересом. Проте між цими поняттями існують суттєві відмінності, особливо в умовах неоднорідних суспільств. Деякі дослідники вважають національний інтерес інтегруючим феноменом, який покликаний узгоджувати суперечності між державою та суспільством (Moskaleva, 2016). Він трактується як синтез приватних і групових інтересів, спрямований на забезпечення суверенітету та розвитку. Однак така інтерпретація є дискусійною, оскільки національний інтерес не завжди відображає реальні інтереси різних соціальних груп. У багатьох випадках його зміст визначається владою через механізми державного примусу, що встановлюють пріоритети та допустимі способи

реалізації інтересів.

Суперечності у розумінні національного інтересу відображаються в різних теоретичних підходах. Реалістичний підхід розглядає його як універсальний принцип зовнішньої політики, що визначає дії держави. Ідеалістичний підхід наголошує на необхідності підпорядкування політики моральним принципам. Суб'єктивний підхід акцентує на ролі політичних еліт у формуванні національних інтересів. Синтетичні концепції намагаються поєднати ці підходи, визнаючи необхідність балансу між прагматизмом і моральними обмеженнями (Moskaleva, 2016).

Національні інтереси часто пов'язуються з безпекою та базовими цінностями, виступаючи підґрунтям дій держави, спрямованих на виживання, функціонування та розвиток. Водночас практика показує, що їх реалізація нерідко супроводжується значними соціальними втратами, які несуть широкі верстви населення, тоді як політичні еліти, що визначають зміст цих інтересів, не завжди несуть співмірну відповідальність за їх наслідки.

У цьому контексті особливої актуальності набуває критичний аналіз того, як саме формується та реалізується зміст «національних інтересів», і якою мірою вони відображають інтереси суспільства в цілому, а не лише окремих груп, що володіють владою.

Для обґрунтування концепції «національного інтересу» його часто представляють як «синтез» індивідуальних і групових інтересів, як об'єктивний раціональний процес, що об'єднує та консолідує суспільство. Водночас «суб'єктивний підхід» визнає, що особисті мотиви політичних діячів відіграють визначальну роль у конкретних рішеннях, які формально обґрунтовуються «національними інтересами». Крім того, очевидно, що категорія «національного інтересу» є надмірно узагальненою та неоднозначною, що створює широкі можливості для її використання як інструменту ідеологічного впливу, маніпуляції суспільною свідомістю та підпорядкування інтересам владних еліт, які контролюють державу. Саме в

цьому проявляється ключове діалектичне протиріччя: між декларованим колективним благом і реальною практикою реалізації приватних інтересів через механізм держави.

На практиці «національний інтерес» часто набуває абстрактного та суб'єктивного характеру, відображаючи передусім інтереси провладних груп, які використовують його як інструмент легітимації власних рішень і дій. Підміна понять, коли приватні або групові інтереси подаються як «національні», спрямована на консолідацію суспільства та отримання його підтримки для реалізації вузькоелітних цілей за рахунок ресурсів усього соціуму.

У відповідь на ці ризики апологети демократичних і ліберальних моделей вбачають вихід у посиленні контролю з боку громадянського суспільства, яке має забезпечити відповідність «національного інтересу» реальному суспільному благу, а не елітарним програмам.

Як було показано вище, всі форми інтересів – від приватних до національних – мають спільне джерело в базових потребах індивіда. Інтереси є усвідомленою формою потреб або їх свідомим відображенням. Саме усвідомлення потреб відрізняє людину від біологічного існування, надаючи навіть фізіологічним потребам соціокультурного змісту.

Таким чином, державні та національні інтереси логічне походять від індивідуальних і колективних потреб, але лише в агрегованих та інституціоналізованих формах. Це означає, що рівність інтересів не означає рівності можливостей їх реалізації. Національні та державні інтереси реалізуються передусім тими суб'єктами, які мають можливість їх формулювати, закріплювати та захищати – тобто елітними групами, владою та силовими структурами.

Незалежно від масштабу, інтереси виступають рушійною силою суспільної динаміки – від кооперації до антагоністичної боротьби. Їх обмеженість у ресурсах та наявність бар'єрів реалізації роблять інтереси

джерелом конфліктів і протистоянь. Постійна соціальна напруга створює загрозу для стабільності влади та економічних процесів, що зумовлює необхідність втручання держави.

Саме механізм держави через інструменти регулювання формує «правильну» мотивацію індивідів і груп, спрямовуючи їхню діяльність у визначених владою напрямах. У цьому контексті держава не лише врегульовує конфлікти, а й встановлює ієрархію інтересів, надаючи пріоритет державним і національним.

Кожен тип інтересу – індивідуальний, груповий чи суспільний – відображає діалектичну єдність об'єктивних умов (соціальних структур, ресурсних обмежень) і суб'єктивних прагнень (усвідомленого вибору та цілей). Ця подвійність створює можливість цілеспрямованого формування інтересів через системи освіти, виховання та інформаційного впливу, у результаті чого індивіди можуть сприймати інтереси владних еліт як власні.

Захист держави та національної безпеки в такій парадигмі постає як пріоритет, який інтерналізується громадянами навіть ціною власного життя, що фактично означає захист існуючої соціально-економічної системи та владних відносин.

Діалектична природа інтересів, що проявляється у взаємодії протилежностей, породжує фундаментальну проблему узгодження суб'єктивних прагнень і об'єктивних умов. Легітимність колективних інтересів можлива лише за умови їх відповідності принципам соціальної справедливості, рівного доступу до благ і їх свідомого прийняття громадянами.

Усі інтереси спрямовані на здобуття або збереження певного блага – матеріального, соціального чи духовного. Водночас ключовим завданням механізму держави є визначення принципів розподілу результатів суспільної праці таким чином, щоб забезпечити баланс між ефективністю, справедливістю та свободою.

Практика свідчить, що цей баланс досягається не завжди, що вказує на пріоритетний захист інтересів провладних і економічно домінуючих груп. Через механізм держави відбувається концентрація ресурсів і контроль над процесами їх розподілу, що дозволяє формувати суспільні та державні інтереси відповідно до інтересів тих, хто володіє владою. У цьому процесі інтереси часто втрачають свою індивідуальну визначеність, набуваючи абстрактного характеру («суспільні», «національні»), що створює підґрунтя для маніпуляції свідомістю громадян і формування стандартизованих моделей поведінки.

Формування та трансформація інтересів є динамічним процесом, у якому вони еволюціонують від індивідуальних до колективних і державних форм, стаючи основою державної політики. Агрегування інтересів виступає ключовим механізмом цього процесу і визначається як інтеграція індивідуальних прагнень у спільну волю (“Aggregation of Interests,” 2025).

Однак цей процес не є нейтральним або стихійним. Він передбачає ієрархізацію інтересів, їх відбір і підпорядкування, що здійснюється через інститути влади. Консолідація суспільства навколо «лідерів», «представників» чи «носіїв влади» є необхідною умовою цього процесу, але водночас створює ризик концентрації влади та відриву інтересів управлінців від інтересів більшості.

Цей процес перетворює приватні інтереси на політичні вимоги та програми дій, які реалізуються під проводом політичних партій, лідери яких змагаються за владу над суспільством, а їх діяльність формально регламентується механізмом держави. Політичні партії виступають інструментом здобуття влади у «демократичний» спосіб, водночас отримуючи фінансування як із державного бюджету, так і від фінансових груп, інтереси яких вони представляють. Це одна з ключових функцій політичної системи – створення легітимності для нав’язування волі політично активної, але меншої і заможної, частини суспільства решті населення країни. У межах цієї логіки застосування примусу щодо незгодних може бути виправдане як «захист

демократичного порядку», тоді як ігнорування інтересів меншості або більшості, залежить від політичної ситуації в країні, трактується як допустимий наслідок політичної конкуренції.

На думку теоретиків (“Aggregation of Interests,” 2025), значна поляризація інтересів громадян робить їх агрегування необхідною умовою функціонування політичної системи. Проте залишається відкритим питання: яким чином можливе об’єднання різнорідних, а інколи й антагоністичних інтересів у єдину узгоджену політичну волю.

У теоретичних моделях агрегування подається як послідовний процес: множинні індивідуальні та групові інтереси → потреба в узгодженості → агрегування (через партії та інститути громадянського суспільства) → формування узагальнених програм → підвищення ефективності політичної влади → забезпечення суспільної стабільності. Однак емпірична практика свідчить, що така логіка не завжди реалізується.

Навіть за наявності спільних інтересів їх агрегування не гарантує ні ефективності влади, ні стабільності, ні демократичного розвитку. Часто результати політичної мобілізації використовуються на користь тих, хто зміг організувати та очолити цей процес. У такому випадку «ефективність» агрегування виявляється асиметричною – вона працює передусім на користь організаторів і бенефіціарів політичної боротьби.

Узгодження приватних і суспільних інтересів через державні та національні відбувається не лише за допомогою правових механізмів (закони, правосуддя, примус), а й через інститути демократичного врядування (вибори, громадський контроль, референдуми), а також через механізми участі – політичні партії, громадські об’єднання, цифрові комунікації, публічно-приватне партнерство та соціально орієнтоване підприємництво. Водночас реальними суб’єктами боротьби за владу залишаються політичні партії, рухи та їхні лідери.

Політичні партії відіграють ключову роль у формуванні та артикуляції

інтересів різних соціальних груп, трансформуючи їх у програмні цілі та мобілізуючи електорат через систему обіцянок. Проте навіть у разі перемоги значна частина цих обіцянок не реалізується, а механізми відповідальності за їх невиконання є обмеженими. Найчастіше єдиним наслідком є втрата політичних позицій, що, однак, означає втрату доступу до ресурсів і впливу, які забезпечують реалізацію приватних інтересів політичних акторів.

Політичні партії формують зв'язок між суспільством і державою, але цей зв'язок має специфічний характер: програмні декларації часто є схожими за змістом, тоді як практична політика значно від них відрізняється. У результаті виникає ситуація, коли відповідальність розмивається через механізм «колективної дії», а притягнення політичних еліт та їх лідерів до відповідальності ускладнюється, і як наслідок, стає не можливою.

Поширене уявлення про те, що правляча партія реалізує загальносуспільні інтереси, не завжди відповідає реальності. На практиці політичні сили часто діють в інтересах партійного керівництва, фінансових донорів або вузьких груп впливу, формуючи політику на основі їхнього бачення розвитку країни.

Партійні інтереси мають групову природу і реалізуються через механізми дисципліни та ієрархії, що трансформує їх у інструмент реалізації інтересів партійного керівництва. Контроль над державою в цьому контексті стає ключовим ресурсом досягнення цих інтересів.

Політичні партії також активно формують суспільну свідомість, впливаючи на зміст інтересів громадян. Одні й ті самі ідеї можуть подаватися через різні ідеологічні рамки, створюючи ілюзію альтернативності. У результаті виникає ризик спотворення інтересів, коли декларованe представництво суспільних потреб фактично прикриває реалізацію елітарних програм.

Особливого значення набуває феномен трансформації абстрактних категорій, таких як «національний інтерес», у внутрішні переконання індивіда.

Під впливом політичної риторики та інформаційних механізмів ці категорії можуть набувати статусу особистісно значущих цінностей і навіть потреб, що формуються не стільки на раціональному, скільки на емоційному рівні.

На думку низки дослідників, інститути громадянського суспільства відіграють ключову роль в інтеграції множинності приватних інтересів у сукупний політичний, державний або національний інтерес (Kyselova, 2023; Shayhorodskyy, 2018; Skrypnyk, 2018). Вони беруть участь у розробці державної політики, залучаючи експертні середовища, аналізуючи громадську думку та організовуючи публічні обговорення.

Водночас слід враховувати, що у суспільстві культурні та духовні цінності нерідко використовуються як інструменти реалізації інтересів матеріального характеру – збагачення, здобуття влади, суспільного визнання. У цьому контексті громадська діяльність виступає не лише формою служіння суспільству, а й ефективним каналом політичної та кар'єрної мобільності.

Громадські інститути, декларуючи захист суспільних цінностей, одночасно можуть виконувати функцію провідників державної політики, сприяючи реалізації стратегічних цілей влади та консолідації суспільства. Їх діяльність часто перебуває під контролем державних інституцій і фінансується за рахунок зовнішніх донорів або внутрішніх еліт, що об'єктивно впливає на зміст і спрямованість їх активності.

Історична практика демонструє, що інститути громадянського суспільства можуть як сприяти розвитку політичної культури та легітимації політики, так і виступати інструментом ідеологічного впливу, в тому числі в інтересах внутрішніх або зовнішніх політичних акторів. Їх діяльність здатна як стабілізувати соціальні процеси, так і виступати фактором дестабілізації.

Однією з ключових переваг використання громадянських інститутів для реалізації інтересів є їх безпосередня взаємодія з населенням. Через ці структури здійснюється системна робота з формування суспільної свідомості, використовуючи широкий спектр інструментів – від переконання до

психологічного впливу. У цьому сенсі громадянське суспільство стає важливим каналом трансляції певних ідей і моделей поведінки.

Попри декларовану роль противаги державі, на практиці інститути громадянського суспільства нерідко інтегруються в існуючу систему влади та використовуються як інструмент реалізації інтересів політичних і економічних акторів. Це ставить під сумнів їхню повну автономність і незалежність.

Механізм взаємодії між приватними інтересами та державною політикою може розвиватися за такою логікою: незадоволені індивідуальні чи групові потреби → мобілізація громадянського суспільства → артикуляція вимог → тиск на державу → трансформація політики → зміна політичних акторів. Однак цей процес також може використовуватися як інструмент політичної боротьби та втручання у внутрішні справи держав.

Згідно з окремими підходами, національні інтереси розглядаються як синтез приватних і групових інтересів (Moskaleva, 2016). Проте емпірична реальність свідчить, що задоволення таких «узагальнених» інтересів не призводить автоматично до задоволення інтересів кожного громадянина. Як правило, вигоди отримують ті групи, які контролюють процес організації та реалізації цих інтересів.

Обмеженість ресурсів і конкуренція за них означають, що задоволення інтересів є нерівномірним. У цих умовах механізм держави виступає не універсальним інструментом справедливого розподілу, а засобом захисту інтересів тих, хто володіє владою та ресурсами.

Теоретичні концепції, що виходять із ідеї гармонізації інтересів у межах демократичних і соціально орієнтованих систем, не завжди враховують реальні механізми функціонування влади. Навіть масштабні соціальні трансформації, включаючи революційні процеси, часто відбуваються під керівництвом політичних еліт, які в результаті отримують контроль над владою, тоді як маси залишаються в умовах обмежених можливостей впливу.

Пріоритет державних і національних інтересів безпосередньо

пов'язаний із функціонуванням механізму держави, який являє собою систему інститутів, норм і процедур, через які реалізується політична влада. Ця влада завжди має конкретних носіїв і відображає їхні інтереси.

У науковій літературі механізм держави розглядається через три взаємопов'язані компоненти. Організаційний компонент включає систему державних органів, правоохоронних структур і публічної служби, які мають власні корпоративні інтереси та здатні захищати їх, інколи всупереч інтересам суспільства. Правовий компонент представлений законодавством, яке формує правила взаємодії, але водночас відображає інтереси тих, хто має вплив на його формування. Функціональний компонент охоплює процеси прийняття рішень, розподілу ресурсів і застосування примусу, які забезпечують реалізацію владних рішень.

У сукупності ці компоненти формують систему, в якій узгодження інтересів відбувається не як нейтральний процес, а як результат взаємодії влади, ресурсів і інституційних можливостей.

Механізм держави традиційно розглядається як основний інструмент врегулювання процесів реалізації та узгодження приватних, суспільних і державних інтересів. Прибічники різних моделей державного устрою намагаються встановити причинно-наслідкові зв'язки між цими інтересами, обґрунтовуючи їх взаємну узгодженість.

Так, державний інтерес політичної стабільності часто пов'язують з економічною стабільністю та добробутом громадян. Проте такий зв'язок не є універсальним: політична стабільність насамперед вигідна тим, хто контролює економічні процеси та отримує від цього вигоди. Водночас політична нестабільність може створювати можливості для перерозподілу ресурсів і приносити вигоди іншим групам.

Аналогічно, суспільний інтерес у культурному розвитку нерідко пов'язується з підвищенням безпеки та соціальної згуртованості. Однак культурний розвиток має різне змістове наповнення для різних соціальних і

релігійних груп, і його інтенсифікація може, навпаки, загострювати міжгрупові конфлікти.

Подібні суперечності проявляються і в екологічній політиці: значні ресурси, спрямовані на охорону довкілля, не завжди корелюють із вирішенням базових соціально-економічних проблем, таких як бідність чи нерівність. У цьому контексті державні та суспільні інтереси можуть виконувати функцію переорієнтації уваги суспільства, зміщуючи акценти з нагальних потреб на стратегічні або символічні цілі.

Можливість такої трансформації пріоритетів забезпечується через інституційні механізми: правове регулювання, яке встановлює правила взаємодії; інститути примусу (суди, правоохоронні органи, армія), що забезпечують їх виконання; механізми перерозподілу ресурсів (податки, бюджетні програми), які легітимізують вилучення і розподіл ресурсів; процедури політичного представництва, що формально забезпечують участь громадян у прийнятті рішень.

На практиці механізм держави часто функціонує таким чином, що пріоритет отримують інтереси економічно та політично впливових груп. Це зумовлено низкою факторів. По-перше, концентрацією власності та ресурсів, що забезпечує вплив на політичні процеси. По-друге, структурою влади, в якій еліти безпосередньо залучені до прийняття рішень. По-третє, інституційною інерцією, що закріплює існуючий баланс сил. По-четверте, залежністю держави від приватного капіталу, без якого її функціонування ускладнюється.

У таких умовах значна частина суспільства розглядається переважно як ресурс – трудовий, інтелектуальний, демографічний, – необхідний для забезпечення функціонування системи, але не як рівноправний суб’єкт формування інтересів.

Існує низка фундаментальних конфліктів інтересів, які важко або неможливо повністю узгодити навіть за допомогою державних механізмів. Серед них: розподіл ресурсів (податкове навантаження проти соціальних

витрат), власність (приватна монополія проти суспільного доступу), економічна ефективність проти соціальної справедливості, свобода проти безпеки, короткострокова вигода проти довгострокової стабільності. Ці конфлікти мають системний характер і відтворюються у різних сферах суспільного життя.

Наукові підходи пропонують різні інструменти їх пом'якшення: прозорі правила, баланс представництва, незалежні суди, соціальні гарантії, підзвітність влади. Однак ефективність цих інструментів є обмеженою та залежить від конкретного соціально-економічного та політичного контексту.

У підсумку взаємодія приватних, суспільних і державних інтересів може бути представлена як динамічна система, в якій ці інтереси перебувають у постійній напрузі. Тимчасова рівновага досягається лише за умови встановлення прийнятних для ключових акторів правил і меж взаємодії. У протилежному випадку конфлікт інтересів здатен підривати стабільність суспільства і держави.

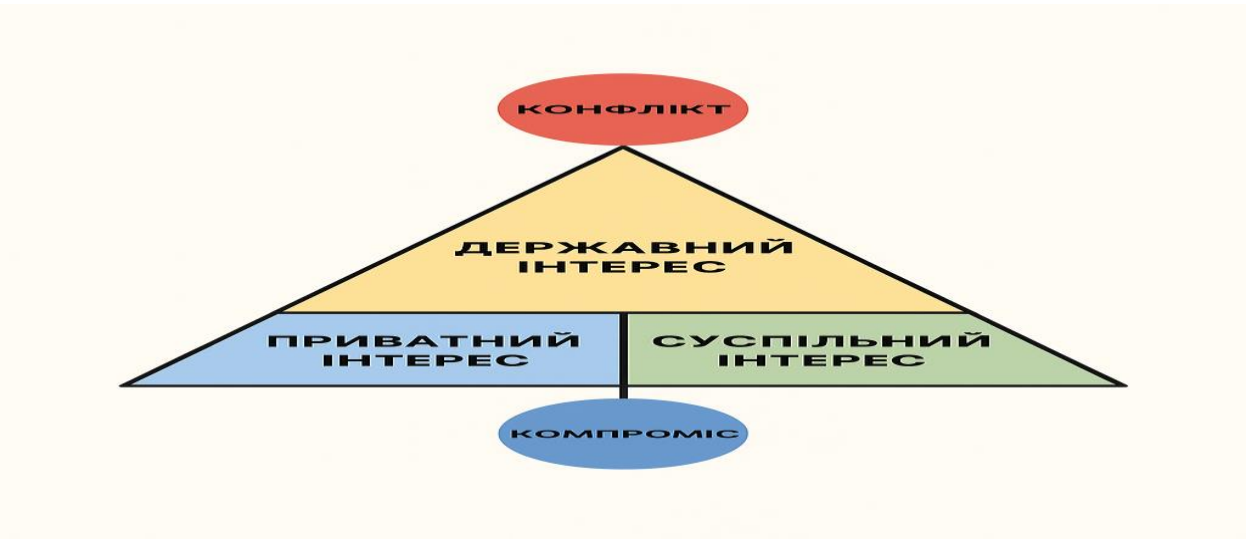

Рисунок 2 Піраміда взаємодії приватного, суспільного та державного інтересів.

Наразі усталеною є позиція, що «демократія» виступає універсальним та ефективним механізмом, здатним нівелювати недоліки держави як форми суспільної організації. Вона набула не лише політичного, а й світоглядного значення. Водночас сучасні дослідження обґрунтовано ставлять під сумнів

здатність демократичних держав забезпечувати ефективне та справедливе регулювання інтересів громадян (Merkel, 2004).

Аналіз політичних режимів демонструє, що демократія може існувати у так званих дефектних формах. Зокрема, виокремлюють ексклюзивні, іліберальні, делегативні та опікунські демократії (Merkel, 2004). Їх спільною рисою є обмеження реальної участі громадян у прийнятті рішень, концентрація влади та зниження ефективності інститутів контролю.

Ексклюзивна демократія характеризується обмеженим представництвом і соціальною сегрегацією; іліберальна – формальним характером виборів за відсутності ефективного правового захисту; делегативна – надмірною концентрацією влади в руках виконавчої гілки; опікунська – домінуванням елітарних груп у політичному процесі. Усі ці форми свідчать про те, що демократичні інститути можуть функціонувати формально, не забезпечуючи реального балансу інтересів.

Виникнення таких форм значною мірою пов’язане з рівнем соціально-економічного розвитку, нерівномірністю розподілу ресурсів та незавершеністю соціальної модернізації. Водночас важливо підкреслити, що навіть ефективна соціально-економічна політика не є виключною ознакою демократичних режимів і може реалізовуватись в інших формах державного устрою.

Дефектні демократії нерідко набувають стійкого характеру, поглиблюючи розрив між декларованими суспільними інтересами та фактичними інтересами вузьких еліт. У таких умовах інтереси елітарних груп інституціоналізуються як державні та національні, забезпечуючи збереження зовнішніх ознак демократичного устрою за наявності його внутрішньої деформації.

У підсумку механізм держави, навіть у демократичних умовах, часто забезпечує реалізацію інтересів впливових груп у вимірюваних і персоналізованих формах – зростанні доходів, контролю над ресурсами та

посиленні політичного впливу.

Отже, поширене уявлення про державу як нейтрального арбітра, що забезпечує збалансовану реалізацію приватних, суспільних і державних інтересів, є значною мірою ідеалізованим. Воно відображає радше нормативні конструкції, ніж реальні механізми функціонування влади.

Незалежно від типу політичного устрою, держава функціонує в межах певної соціально-економічної системи, в якій домінують інтереси політичних та економічних еліт. Інтереси широких верств населення реалізуються частково і в тій мірі, яка необхідна для підтримання стабільності системи та забезпечення її відтворення.

Інститути громадянського суспільства, попри їхню декларовану роль інтеграції інтересів, також не є повністю автономними. Їх діяльність часто залежить від державної влади, фінансових ресурсів та політичного контексту, що обмежує їх здатність виступати незалежним арбітром у процесі формування політики.

Механізм трансформації інтересів у цих умовах передбачає перехід від приватних ініціатив до їх інституціоналізації через державні та суспільні структури, що супроводжується відбором, переінтерпретацією та, інколи, спотворенням їх змісту.

Держава як система організаційних, правових і функціональних компонентів формує інституційне середовище, в якому визначаються правила гри, розподіл ресурсів і пріоритети розвитку. У цьому середовищі перевага надається тим суб’єктам, які мають доступ до влади та ресурсів.

Ключові суперечності між приватними, суспільними та державними інтересами проявляються у сферах розподілу ресурсів, власності, соціальної справедливості, свободи та безпеки. Вони мають системний характер і не можуть бути повністю усунені в межах існуючих інституційних механізмів.

Таким чином, конфлікт інтересів є невід’ємною характеристикою суспільного розвитку, а досягнення рівноваги можливе лише тимчасово – через

компроміс або баланс сил. Міф про універсальну здатність демократичної держави забезпечувати інтереси кожного громадянина не знаходить достатнього емпіричного підтвердження. Навіть у розвинених демократіях інститути влади часто функціонують згідно логіки відтворення існуючих структур впливу.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що легітимація державних і суспільних інтересів відбувається під визначальним впливом елітарних груп. Держава виступає механізмом інституціоналізації цих інтересів, які через правові та організаційні форми набувають статусу загальнообов'язкових. Інтереси більшості громадян у цій системі виконують функцію мотиваційного ресурсу, що забезпечує відтворення соціально-економічних відносин і стабільність державного механізму.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що механізм держави, незалежно від задекларованих принципів, у своїй основі зорієнтований на захист і реалізацію інтересів владних та економічних еліт. Саме вони формують порядок денний, визначають стратегічні пріоритети та контролюють ключові ресурси. У цих умовах інституційна система функціонує як механізм консолідації та відтворення домінуючих інтересів, що створює передумови для подальшого теоретичного осмислення асиметрії у взаємодії держави та суспільства.

Водночас постає принципове питання: яким чином формуються ті соціальні групи, що отримують можливість визначати зміст державних, національних і суспільних інтересів. Якщо механізм держави функціонує як інструмент інституціоналізації інтересів, то ключовим стає не лише аналіз самих інтересів, а й дослідження суб'єктів, які мають доступ до цього механізму та здатні його контролювати.

У цьому контексті особливого значення набуває проблема соціальної мобільності та механізмів формування еліт. Саме через систему так званих «соціальних ліфтів» відбувається відбір, просування та закріплення індивідів

у структурах влади, бізнесу та суспільного впливу. Від того, наскільки ці механізми є відкритими, конкурентними або, навпаки, закритими та контрольованими, залежить не лише склад еліт, а й характер взаємодії між державою та суспільством загалом.

Таким чином, для повного розуміння логіки функціонування державного механізму необхідно перейти від аналізу інтересів до аналізу каналів їх представництва та відтворення, тобто до дослідження соціальних ліфтів як інституційної основи формування національних еліт.

3.2. Соціальні ліфти: шляхи формування національних еліт

Реалізація приватного інтересу значною мірою залежить від можливостей, здібностей, стартових умов, а також соціальної, психоемоційної та фізичної спроможності індивіда. Соціально-психологічна парадигма сучасного суспільства ґрунтується на інтерпретації індивідуального та суспільного блага через концепцію «успіху», яка передбачає необхідність перевершення інших у ключових сферах життєдіяльності.

Високий рівень освіти, престижна робота, значні доходи, суспільне визнання та матеріальне благополуччя виступають домінуючими орієнтирами соціалізації індивіда. Досягнення цих цілей передбачає включення в конкурентну боротьбу за ресурси, статус і вплив, яка розпочинається вже на ранніх етапах соціалізації – у системі освіти та виховання.

Прагнення до успіху саме по собі не є негативним явищем, оскільки стимулює особистісний розвиток. Однак визначальними стають способи та механізми його досягнення. У сучасному суспільстві доступ до ресурсів і статусу відкриває можливості не лише для індивідуального зростання, а й для їх подальшого відтворення в межах вузьких соціальних груп.

Досягнувши високих позицій у соціально-економічній ієрархії, індивіди отримують можливість забезпечити привілейовані умови для наступних поколінь. Це призводить до формування стійких переваг, які дозволяють

представникам таких груп зберігати і примножувати ресурси без пропорційних зусиль, що підсилює соціальну нерівність.

У цих умовах прагнення до успіху нерідко супроводжується використанням як легітимних, так і неформальних механізмів досягнення цілей. Одним із ключових шляхів концентрації ресурсів і впливу стає участь у політичній, управлінській та суспільній діяльності, пов'язаній із функціонуванням держави.

Доступ до реалізації приватних інтересів у найбільш повному обсязі відкривається через входження до так званих національних еліт – політичних, економічних, наукових, культурних та інших. Ці групи виступають не лише носіями ресурсів, а й інструментами впливу на суспільну свідомість, забезпечуючи організацію та спрямування соціальних процесів відповідно до визначених інтересів.

Саме в середовищі національних еліт формуються кандидати на роль «національних лідерів», які відображають і реалізують інтереси тих соціальних груп, що забезпечили їх становлення. Еліти і лідери виступають ключовими суб'єктами формування суспільних інтересів, визначаючи стратегічні напрями розвитку держави, систему цінностей та ідеологічні орієнтири.

Їхня спільна характеристика полягає у концентрації влади, ресурсів і можливостей ухвалення рішень. Використовуючи інформаційні, освітні та комунікаційні ресурси, вони формують суспільні моделі поведінки та визначають параметри розподілу матеріальних і нематеріальних благ.

Національні еліти можна визначити як динамічну, але відносно закриту соціальну групу, що складається з політичних, економічних, культурних, військових та інтелектуальних акторів, які мають вирішальний вплив на розвиток держави. Вони виступають колективним суб'єктом, здатним формувати конкурентне середовище між потенційними лідерами та визначати умови їх просування.

Національний лідер, у свою чергу, є персоніфікованим втіленням влади, символом держави та інструментом мобілізації суспільства. Хоча лідер зазвичай формується в межах еліт, у певних умовах він може виступати як фактор їх трансформації, порушуючи усталені баланси.

В історичному вимірі роль еліт і лідерів є визначальною для соціально-економічного, культурного та політичного розвитку. Еліти формують економічну політику, контролюють ресурси та визначають напрями розвитку ключових сфер, тоді як лідери забезпечують мобілізацію суспільства, особливо в кризових умовах. Умовно можна стверджувати, що еліти формують «архітектуру» розвитку, а лідери – «динаміку» її реалізації. Водночас ця модель має значною мірою ідеалізований характер. На практиці часто спостерігається трансформація лідерів у частину еліт із подальшим закріпленням існуючих структур влади.

Таким чином, початково динамічні механізми соціальної мобільності та лідерства з часом можуть перетворюватися на інструменти відтворення існуючого соціального порядку, що обмежує реальну відкритість соціальних ліфтів.

У межах нашого дослідження актуалізується одна з фундаментальних проблем політичної філософії: чому люди погоджуються жити разом і яким чином формуються правила співіснування, включаючи ієрархію, субординацію та підпорядкування. У сучасному дискурсі домінує теза, що колективна взаємодія є необхідною умовою розвитку, а досягнення людства є результатом кооперації та об’єднання зусиль.

Суспільство в такому підході розглядається не як сума індивідів, а як система відносин, структурованих культурними та моральними нормами. Відсутність усталених правил взаємодії призводить до стану конкуренції, в якому сильніші або більш ресурсні актори отримують перевагу, що унеможливлює довгострокове планування та розвиток складних соціальних систем. З цієї позиції держава і політичне лідерство інтерпретуються як

інструменти зниження рівня насильства, підвищення передбачуваності поведінки та забезпечення координації колективної діяльності. Водночас така інтерпретація містить внутрішню суперечність: насильство долається через інституціоналізоване насильство і примус, що ставить під сумнів його остаточне подолання.

Усталеною є також теза про необхідність «ефективного керівництва», яке передбачає відбір найбільш компетентних управлінців. Ця ідея має глибоке історичне коріння, зокрема в концепції аристократії як влади достойних. У сучасному демократичному дискурсі вона трансформується у принцип відбору лідерів на основі їхніх якостей і здатності представляти суспільні інтереси.

Однак історична практика свідчить про суттєву розбіжність між цими ідеалізованими уявленнями та реальними механізмами формування еліт. Спроби механічного перенесення класичних моделей у сучасні умови не враховують змін у соціальній структурі, економічних відносинах і ціннісних орієнтирах.

У цьому контексті постає питання про можливість існування суспільства без держави, еліт і лідерства. У політичній теорії запропоновано низку концепцій бездержавного устрою, зокрема анархізм, який виходить із припущення про здатність людей до самоорганізації без централізованого примусу.

Емпіричні приклади таких форм організації включають локальні спільноти, кооперативи, профспілки та інші горизонтальні структури. Подібні ідеї розвиваються і в межах ліберальних утопічних підходів, де суспільство розглядається як система добровільних взаємодій, а також у концепції мінімальної держави.

Антропологічні дослідження також фіксують існування спільнот без формалізованої влади, де регулювання здійснюється через традиції та звичаї. Однак ефективність таких моделей обмежується масштабом і складністю соціально-економічних відносин.

Сучасні приклади горизонтальних систем – мережеві спільноти, open-source рух, блокчейн-проєкти – демонструють можливість альтернативних форм координації. Водночас вони стикаються з проблемою масштабованості та потребою у механізмах арбітражу і координації.

Таким чином, держава і лідерство постають як функціональні відповіді на зростаючу складність соціальних систем. Це формує фундаментальний соціальний парадокс: прагнення до свободи без влади поєднується з практичною необхідністю організації та контролю. Саме в цих умовах відбувається формування національних еліт, які через механізми соціальної мобільності займають домінуючі позиції в суспільстві та визначають напрями його розвитку.

Проблематика формування і функціонування національних еліт широко представлена в сучасних наукових дослідженнях. Зокрема, значна кількість праць присвячена аналізу взаємозв'язку між кримінальними структурами та елітами. Дослідження, що базуються на біографічних даних лідерів організованої злочинності, демонструють, що в окремих країнах кримінальні структури відігравали суттєву роль у формуванні нових еліт, впливаючи на рівень насильства, перерозподіл ресурсів та політичні процеси (Alesina et al., 2019; Belokurova, 2018; Butler, 1992; Castañeda Dower & Markevich, 2014; Cheloukhine, 2008; Laqueur, 1992; Lonsky, 2025).

Подібні процеси фіксуються і в інших країнах, зокрема в Італії, США, Індії та державах постсоціалістичного простору, де відбувається взаємопроникнення політичних, економічних і кримінальних еліт, що посилює їхній вплив на державні механізми.

Окремий напрям досліджень стосується ролі освіти як соціального ліфта. Зокрема, аналіз системи вищої освіти в Китаї показує, що навіть за формально рівного доступу до елітної освіти вона не гарантує входження до елітних професійних груп (Jia et al., 2025).

Інші дослідження звертають увагу на так звані «адвокаційні еліти», які,

не будучи частиною формальних державних структур, здатні впливати на політику та управлінські процеси (Keenan & Meenar, 2025).

Водночас емпіричні дані свідчать про існування механізмів адаптації еліт до змін, зокрема через підтримку реформ, які на перший погляд суперечать їхнім інтересам, але дозволяють зберегти позиції в довгостроковій перспективі (Albertus et al., 2025).

Звернемо увагу на зміст доволі специфічних напрямів дослідження функціонування еліт. Зокрема, окремі праці аналізують навіть нетрадиційні аспекти елітарної культури. Так, дослідження символіки тілесності та повсякденних практик у політичному середовищі США та Великої Британії демонструє, що навіть такі, на перший погляд, маргінальні явища, як ставлення до фізіологічних процесів, можуть відображати приховані механізми влади та соціальної ієрархії (Nieuwenhuis & Mcfarlane, 2024). Це підкреслює багатовимірність феномену еліт і їхню присутність у символічному просторі.

Водночас значна частина досліджень присвячена питанню ефективності еліт, зокрема впливу елітної освіти на управлінські результати. Дослідники ставлять питання, чи дійсно еліти, маючи елітну освіту, краще вирішують професійні завдання управління соціумом. У сфері бізнесу встановлено, що елітна освіта суттєво впливає на діяльність фінансових еліт, зокрема в процесах злиття і поглинання компаній у Тайвані (Ke & Su, 2024; Nguyen et al., 2025). Виявлено, що компанії, очолювані керівниками з елітною освітою, демонструють кращі результати на фондовому ринку, нижчі витрати капіталу та вищий рівень довіри інвесторів. Крім того, доведено, що такі керівники частіше обирають грошові платежі у M&A-угодах, особливо за умов фінансових обмежень, що пояснюється не самовпевненістю, а вищим рівнем фінансової компетентності.

У сфері професійного спорту «елітні спортсмени» також є об’єктом чисельних досліджень, у тому числі в частині їхнього психічного здоров’я.

Зокрема, у Швеції встановлено, що стрес, перфекціонізм і соціальна стигма суттєво ускладнюють звернення елітних спортсменів по допомогу (Andersson et al., 2025). Навіть у спеціалізованих клініках, де більшість пацієнтів задоволені лікуванням, зберігаються бар'єри доступності та культурні обмеження, що підкреслює складність функціонування елітарних груп навіть у розвинених соціальних системах.

Важливим напрямом дослідження є роль освіти у відтворенні еліт. Зокрема, аналіз функціонування елітних державних шкіл у Туреччині показує, що концепція «габітусу» П'єра Бурдьє дозволяє пояснити механізми відтворення культурного капіталу (Schoville et al., 2024). Шкільне середовище формує специфічні установки та моделі поведінки, які підтримують «елітарність» учнів, перетворюючи її водночас і на привілей, і на соціальний обов'язок. Це сприяє поглибленню соціальної нерівності та закріпленню статусних позицій.

Показовим є також дослідження, у якому через аналіз прізвищ простежується довготривала стабільність елітних груп. Так, у Сьєрра-Леоне, попри значні історичні трансформації, представники окремих соціальних ліній (нащадки Кріо та традиційних вождів) продовжують домінувати у політиці, бізнесі та освіті (Dupraz & Simson, 2024). Це підтверджує високу стійкість еліт і значний вплив соціальної спадковості.

Таким чином, сучасні наукові дослідження переконливо свідчать, що еліти формуються у всіх без винятку сферах суспільного життя і є багатовимірним феноменом: від кримінальних структур і політичних практик до освіти, спорту та корпоративного управління. Роль національних еліт визначається не лише ресурсами і владними позиціями, але й культурними, символічними та освітніми чинниками.

Поняття еліти є одним із ключових для розуміння соціальної структури та політичного процесу. Термін «еліта» походить від французького слова élite, що означає «кращий», «вибраний» або «відбірний» (Historical Context of the

Emergence and Formation of Political Elites, n.d.). У XVII столітті він використовувався для позначення товарів найвищої якості, а згодом був перенесений на соціальні групи, зокрема на вищі верстви суспільства (Political Elite, n.d.).

Надання цьому терміну соціального змісту сформувало його «недемократичний відтінок», оскільки він передбачає наявність переваги одних людей над іншими завдяки особливим якостям або унікальним здібностям. Це створює фундаментальне протиріччя між етимологічним значенням поняття «найкращих» і реальним функціонуванням еліти як організованої меншості, що домінує над більшістю (Historical Context of the Emergence and Formation of Political Elites, n.d.).

Основи теорії еліт були закладені наприкінці XIX – на початку XX століття Вільфредо Парето, Гаетано Москою та Робертом Міхельсом (Political Elite, n.d.). Вони виходили з припущення, що суспільством завжди керує невелика правляча меншість, а поділ на еліту і масу є об'єктивною закономірністю соціального розвитку (Elite and Democracy, 2016).

Згідно з теорією циркуляції еліт В. Парето, еліта складається з осіб, які досягли найвищих результатів у своїй сфері діяльності (Vilfredo Pareto, n.d.). Він виділяв два типи еліт: «левів» і «лисиць». «Леви» характеризуються консерватизмом і схильністю до силових методів управління, тоді як «лисиці» відзначаються гнучкістю, маніпулятивністю і здатністю до політичних комбінацій (Political Elite and Political Leadership, n.d.). Домінування одного з цих типів визначає характер розвитку суспільства: стабільність або динамічні зміни. Водночас найбільш ефективною є еліта, здатна поєднувати обидва типи, забезпечуючи баланс між стабільністю та адаптивністю. Однак Парето також зазначав, що динамізм «лисиць» часто досягається через маніпуляції, що ставить під сумнів їхню довгострокову ефективність.

У цьому контексті важливим є поняття «контреліт», які становлять соціальні групи, здатні виконувати функції еліти, але обмежені у доступі до

влади. Фактично це опозиційні групи, що ведуть боротьбу за домінування і можуть стати основою нової правлячої еліти. Наявність контреліт розглядається як важливий критерій демократичності політичного режиму (Knyazev, 2011), оскільки вони забезпечують циркуляцію еліт і запобігають їх олігархізації. Водночас боротьба між елітами, яка теоретично інтерпретується як механізм розвитку, на практиці часто супроводжується соціальною нестабільністю, економічними кризами та перерозподілом ресурсів, що здійснюється за рахунок широких верств населення.

Згідно з концепцією «політичного класу» Г. Моски (Mosca, 1939), еліта є організованою меншістю, яка володіє основними ресурсами і здійснює управління неорганізованою більшістю. Ключовою перевагою цієї меншості є її організованість, що забезпечує координацію дій і можливість нав'язування власної волі.

До основних характеристик елітарного управління належать: монополія влади меншістю, виконання нею ключових політичних функцій, концентрація ресурсів і привілеїв, а також контроль над більшістю. Організованість виступає головною перевагою еліти, оскільки дозволяє невеликій групі ефективно координувати свої дії та домінувати над пасивною більшістю. Важливу роль також відіграють специфічні якості представників еліти, серед яких Моска виділяв доблесть, багатство та церковний статус як історично значущі фактори входження до правлячого класу.

«Залізний закон олігархії», сформульований Р. Міхельсом (Michels Robert, 1915), постулює, що навіть у демократичних організаціях, зокрема політичних партіях, неминуче формується правляча меншість. Відповідно до цього закону, стабільне функціонування будь-якої організації потребує професійного управління, що призводить до відчуження управлінських функцій від рядових членів і концентрації влади в руках обмеженого кола осіб. Таким чином, проблема елітизму має не лише політичний, але й структурно-організаційний характер.

У сучасній науковій думці усталено виокремлюють декілька базових підходів до пояснення феномену еліти, серед яких ключовими є індивідуально-ціннісний та функціональний.

Індивідуально-ціннісний підхід пояснює існування еліти наявністю у її представників особливих інтелектуальних, психологічних, моральних та організаційних якостей, які мають підвищену соціальну цінність і не є притаманними більшості. Прихильники цього підходу розглядають еліту як результат своєрідного «соціального добору» найбільш здібних індивідів. Водночас цей підхід зазнає обґрунтованої критики через перебільшення ролі індивідуальних характеристик і недооцінку соціального середовища. Значна частина таких якостей формується в процесі соціалізації, освіти, взаємодії з соціумом, що ставить під сумнів тезу про їхню «природну винятковість». У результаті формується ідеологема «вродженої елітарності», яка легітимізує привілейоване становище окремих груп.

Функціональний підхід, натомість, пов’язує існування еліти з необхідністю виконання складних управлінських функцій. Поділ праці в суспільстві передбачає виокремлення управлінської діяльності, яка набуває особливого статусу через свою соціальну значущість. Однак у реальних умовах нерівних стартових можливостей, соціальної стратифікації, клановості та обмеженого доступу до ресурсів механізми відбору «найкращих» є далекими від досконалості. Високі бар’єри входу, а інколи їх формальна відсутність при фактичній закритості системи, унеможливлюють чесну конкуренцію. У таких умовах визначальними стають не знання та компетентності, а протекція, походження та доступ до ресурсів.

Отже, зазначені підходи не стільки доповнюють один одного, скільки взаємно підсилюють свої обмеження. Еліта, з одного боку, відповідає домінуючим цінностям суспільства, а з іншого – сама їх формує, що узгоджується з теорією політичного класу та «залізним законом олігархії». Її існування обґрунтовується необхідністю управління, проте доступ до

управління для більшості населення залишається обмеженим. Саме цим пояснюється «об'єктивна потреба» в еліті в межах функціонального підходу.

Сучасні елітаристські концепції також наголошують, що демократія відрізняється від інших політичних систем не відсутністю еліт, а їхнім складом, способами рекрутування та рівнем мобільності (Lasswell, 1948). Водночас часто ігнорується вплив початкових умов, у яких формуються еліти, особливо в контексті «дефектних демократій», де формальні механізми відкритості не забезпечують реальної рівності можливостей.

Термін «національна еліта» має більш вузьке значення, оскільки пов'язаний із межами конкретної нації і відображає не лише державну, а й етнокультурну складову. Це активна меншість, яка претендує на роль лідера у політичній, економічній, культурній та інших сферах. Відповідно до класичних теорій, вона виступає суб'єктом, що нав'язує свою волю більшості, легітимізуючи її через інституційні механізми.

Поширеним є уявлення про визначальну роль національних еліт у процесах націє- та державотворення. Водночас доцільно критично осмислити тезу про «бажання народу» створювати державу, оскільки значна частина громадян не має повного розуміння її функцій і ролі. У цьому контексті еліта постає як «творча меншість» на противагу «нетворчій більшості». Це сприяє формуванню стереотипу необхідності досягнення успіху будь-якою ціною, адже цінність еліти визначається її здатністю створювати нові цінності, транслювати їх у суспільну свідомість і організовувати соціальне життя відповідно до власного бачення. Таким чином, «суспільні інтереси» часто виступають як інтерпретація інтересів еліти.

Еліта є складною соціальною групою з внутрішньою структурою і може класифікуватися за різними критеріями: за сферами діяльності (політична, економічна, військова, культурна, наукова, спортивна, кримінальна), за гілками влади (законодавча, виконавча, судова), за масштабом впливу (національна, регіональна, місцева), а також за способом формування (відкрита та закрита).

Водночас така класифікація є умовною, оскільки елітарні групи часто поєднують декілька характеристик одночасно.

Більш концептуальним підходом до аналізу еліт є їх класифікація за політичним стилем управління та механізмами формування. Тоталітарна або авторитарна еліта характеризується закритістю, складністю доступу та унітарністю цінностей, часто супроводжується домінуванням єдиної ідеології та відокремленням від суспільства. На мікрорівні це проявляється у клановості, корпоративній солідарності та готовності порушувати моральні норми задля досягнення кар'єрних цілей.

Ліберальна еліта є більш відкритою за формальними критеріями, але зберігає унітарність якісного складу при гнучкішій ідеології. Плюралістична еліта, характерна для демократичних систем, передбачає наявність множинних центрів впливу та конкуренцію між різними елітарними групами. Вона є гетерогенною та мобільною, а баланс між гілками влади має запобігати монополізації.

Водночас слід підкреслити, що така модель більше відповідає нормативному ідеалу, ніж реальній практиці, оскільки навіть у демократичних системах спостерігаються тенденції до концентрації влади та відтворення еліт.

Класифікація еліт лише за зовнішніми ознаками є недостатньою для розуміння їхньої функціональності. Ключовим чинником виступає внутрішня динаміка, яка визначає реальну роль еліти в суспільстві. У її структурі доцільно виокремити дві умовні, але концептуально важливі групи.

Стратегічна група – це відносно невелика, згуртована частина еліти, яка перебуває на вершині владної піраміди та відповідає за формування стратегічних рішень, генерацію ідей і визначення сценаріїв розвитку. Основною умовою входження до неї формально вважається інтелектуальний потенціал і здатність до інноваційного мислення. Водночас більшість досліджень недооцінює моральний вимір діяльності цієї групи. Високий інтелектуальний рівень не гарантує соціальної відповідальності, а його

поєднання з аморальністю може призводити до формування небезпечного типу – висококваліфікованого, але деструктивного суб'єкта влади.

Вето-група – це група, яка володіє правом дозволу або блокування рішень і діяльності. Її існування пов'язане з бюрократичними механізмами влади, а також із функціями контролю і регулювання. У науковій літературі вона часто розглядається як найбільш схильна до корупційних практик, оскільки концентрує інструменти впливу на розподіл ресурсів і доступ до можливостей.

Зазначене розмежування є умовним, оскільки представники обох груп часто поєднують функції формування правил і контролю за їх виконанням. Еліти, які визначають «правила гри», одночасно встановлюють межі дозволеного для інших членів суспільства. Ідеалізовані моделі передбачають, що ефективність еліти залежить від балансу між цими групами. Проте на практиці жодна з них не функціонує ізольовано, і так звані «здорові еліти» передусім орієнтовані на реалізацію власних або групових інтересів. Сприяння суспільному розвитку, як правило, має ситуативний і обмежений характер.

Формування еліти є процесом рекрутування – добору, відбору та просування індивідів на найвищі позиції в соціальній ієрархії, насамперед у сферах економіки та державного управління. Владні еліти, використовуючи механізми держави та соціальні інститути, визначають канали рекрутування і рівень відкритості доступу до елітарних позицій.

У сучасних суспільствах, які декларують демократичні принципи, ключову роль у цих процесах відіграють політичні партії. Зокрема, у європейських країнах просування до еліти часто починається з участі в партійних структурах і подальшого просування в їх ієрархії. Водночас стартові позиції значною мірою визначаються соціальним походженням, фінансовими ресурсами та сімейними зв'язками.

Державний апарат (бюрократія) є одним із найстабільніших джерел рекрутування еліти. Просування в його межах часто пов'язане не лише з

професійними якостями, але й із лояльністю до правлячих груп, особистою відданістю керівництву та готовністю відмовлятися від власних переконань. Така система стимулює формування специфічного типу поведінки, де служіння владі стає умовою отримання соціальних і матеріальних переваг.

Важливим каналом рекрутування є система освіти. Престижні університети, такі як Оксфорд, Кембридж, Гарвард, Єль, виступають інституційними механізмами формування політичної та адміністративної еліти. Навчання в таких закладах забезпечує не лише знання, але й соціальні зв'язки та стартові можливості для кар'єрного зростання. Водночас доступ до них обмежений, що відтворює соціальну нерівність.

Подібні механізми функціонують і в інших сферах – бізнесі, армії, профспілках, релігійних організаціях, де формуються власні елітарні групи.

У науковій літературі виділяють дві основні системи рекрутування еліт – гільдійну та підприємницьку (Recruitment of the Political Elite, n.d.).

Гільдійна система є закритою, поступовою та еволюційною. Вона передбачає відбір кандидатів із нижчих рівнів самої еліти, висуваючи високі формальні вимоги (стаж, досвід, рекомендації). Такий підхід забезпечує стабільність і передбачуваність, але сприяє консервації існуючої системи та обмежує оновлення.

Підприємницька система є більш відкритою і конкурентною. Вона передбачає ширший доступ до елітних позицій і мінімальні формальні обмеження. Вирішальну роль відіграють особисті якості – ініціативність, комунікабельність, здатність мобілізувати підтримку. Ця модель є більш динамічною і характерною для ліберально-демократичних систем.

На практиці жодна з цих систем не існує в чистому вигляді – їх гібридні поєднання визначають специфіку формування еліт у конкретних країнах.

Існування еліти обумовлене об'єктивною необхідністю, оскільки вона формується в межах соціально-економічної системи, що передбачає ієрархію, стратифікацію та розподіл влади. Водночас якісний склад еліт значною мірою

визначається не індивідуальними заслугами, а правилами гри, соціальними нормами, психологічними установками та механізмами функціонування соціальних ліфтів.

Попри усталене уявлення про ключову роль еліти в забезпеченні ефективного функціонування держави, історія демонструє численні випадки неефективного управління, коли стабільність і розвиток забезпечувалися зусиллями широких верств населення.

У цьому контексті потребують переосмислення базові уявлення про функції еліти: управління як необхідний елемент соціальної організації; інтеграція та координація інтересів різних груп; ідеологічне лідерство як здатність формувати об'єднавчі цінності. В умовах цифровізації та технологічного розвитку роль традиційних еліт, зокрема політичних і силових, потребує перегляду.

Особливої уваги заслуговує питання критеріїв віднесення до еліти тих соціальних груп, які здатні забезпечувати гуманізацію, інтелектуалізацію та довгостроковий розвиток суспільства.

Ідея «творчої меншості» на противагу «нетворчій більшості» підкреслює, що функціональність еліти не обмежується управлінням. Вона має включати здатність до інновацій, формування нових цінностей і морального лідерства (Kryukov, 2006).

Однак така модель є дієвою лише за умов соціальної справедливості, верховенства права та реального функціонування морально-етичних норм. У сучасних соціально-економічних системах, де домінує постійна боротьба інтересів, ці умови здебільшого не виконуються, що зводить зазначені положення до рівня декларативних теоретичних конструкцій, які мають обмежене відношення до реальної політичної практики.

На нашу думку, більш доречно вести мову не про переваги, які еліти здатні надати «нетворчій більшості», а про ті дисфункціональні аспекти та загрози, які вони привносять у соціально-економічне життя держави і

суспільства. Цінними для суспільства можуть вважатися лише ті представники еліти, діяльність яких має конструктивний і продуктивний характер, спрямований на створення суспільно значущих результатів – знань, технологій, культурних і духовних цінностей.

Еліти деструктивного типу важко розглядати як «еліти» у широкому значенні цього поняття, оскільки створюване ними «благо» має вузько груповий характер і обслуговує інтереси тих, хто забезпечує їх існування. Зокрема, кримінальні структури в окремих соціальних контекстах також формують власні «еліти», представники яких можуть інтегруватися у політичні та економічні інститути держави. У такому випадку еліта виступає рушійною силою не розвитку, а руйнування та конфлікту.

Більше того, з метою збереження влади і контролю еліти можуть трансформуватися у фактор гальмування соціально-економічного розвитку. Це проявляється у блокуванні інновацій, обмеженні доступу до знань і технологій, маніпуляції інститутами інтелектуальної власності, а також у використанні силових інструментів, включаючи воєнні конфлікти. У крайніх формах такі процеси створюють реальні загрози існуванню людства.

Плюралістичний підхід, розроблений Р. Ароном та Д. Рейсменом, виходить із того, що в сучасному суспільстві існує множинність еліт у різних сферах, а наявність кількох центрів влади забезпечує взаємний контроль і запобігає монополізації (“National Elite,” n.d.). У теоретичному вимірі така модель розглядається як механізм забезпечення раціональності політичних рішень.

Водночас реальна практика демонструє, що множинність центрів влади не завжди сприяє узгодженості та ефективності, а часто породжує глибокі ідеологічні протиріччя, конфлікти та протистояння, які можуть мати масштабні соціально-економічні наслідки.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що корисність еліти визначається її здатністю поєднувати стабільність із динамізмом, уникаючи при цьому

домінування силових методів і маніпуляцій. Теоретично найбільш ефективною є еліта, що формується на засадах меритократії та має плюралістичну структуру. Однак така модель залишається переважно нормативною конструкцією, реалізація якої обмежена низкою системних чинників, що знаходять своє відображення у феномені «соціальних ліфтів».

Соціальна мобільність є одним із центральних понять соціології, що відображає процеси переміщення індивідів і соціальних груп у межах ієрархічної структури суспільства. Метафора «соціальних ліфтів» використовується для позначення механізмів, які забезпечують можливість переходу до вищих соціальних позицій. Ідея про те, що ці механізми функціонують на засадах справедливості, а успіх є результатом особистих заслуг, лежить в основі концепції меритократії.

Водночас критичний аналіз свідчить, що досягнення такої моделі у реальних умовах є практично неможливим через наявність глибоких діалектичних суперечностей, що визначають функціонування соціальних систем.

Соціальна мобільність визначається як «якість, процес і результат переміщення індивіда або соціального об’єкта в межах соціальної структури» (Shpektorenko, 2024). Сам термін був введений Питиримом Сорокіним (Sorokin Pitirim, 1927), який виокремив два основних її типи: горизонтальну та вертикальну.

Горизонтальна мобільність передбачає зміну соціальних характеристик без зміни статусу, тоді як вертикальна мобільність пов’язана зі зміною соціального положення, зокрема за майновими, владними та статусними параметрами. Саме вертикальна мобільність є ключовою для розуміння механізму «соціальних ліфтів» і включає як висхідні, так і спадні процеси.

У теоретичному вимірі «соціальні ліфти» розглядаються як механізми відбору найбільш здібних і активних індивідів до складу еліти. Однак на практиці соціальна активність не тотожна компетентності чи моральним

якостям. Досвід показує, що такі механізми часто ефективно працюють для осіб, які використовують будь-які доступні інструменти досягнення влади, включаючи маніпуляції та неформальні практики.

Згідно з концепцією меритократії, соціальні ліфти виконують низку функцій: відбір найбільш підготовлених індивідів, інтеграцію різних соціальних груп та запобігання конфліктам, а також формування мотивації досягнення успіху. Проте ці функції мають переважно декларативний характер. Реальна практика демонструє, що доступ до владних позицій часто отримують особи без належної кваліфікації, але з високим рівнем політичної лояльності або ресурсної підтримки, що підриває як ефективність управління, так і соціальну стабільність.

У науковій літературі виділяють основні сфери, які виконують роль «соціальних ліфтів»: освіта, армія, церква, політика, бізнес, державна служба, мистецтво, засоби масової інформації, сім'я, громадська діяльність і спорт (Krivoshein & Primush, 2021).

Освіта традиційно розглядається як ключовий канал соціальної мобільності, оскільки визначає професійні можливості та соціальні траєкторії індивіда. Водночас вона не лише відкриває можливості, але й відтворює нерівність. Родина, у свою чергу, виступає базовим середовищем формування особистості, закладаючи фундамент інтелектуального, культурного та соціального розвитку, а також забезпечуючи стартові ресурси та можливості, пов'язані із соціальним статусом батьків (Institute Of Demography And Social Studies Of The National Academy Of Sciences Of Ukraine, 2009).

Незважаючи на декларовані «корисні» функції, навіть поверхневий аналіз виявляє прихований парадокс і низку суттєвих недоліків у функціонуванні механізму «соціальних ліфтів» та сфер їх застосування. Хоча вони позиціонуються як відкриті шляхи до успіху, на практиці значна їх частина виконує функцію відтворення існуючої соціальної нерівності. Зокрема, доступ до якісної освіти безпосередньо залежить від фінансового

становища родини, що перетворює освітні інституції з універсальних каналів мобільності на селективні фільтри, які відтворюють переваги вже привілейованих груп.

Ідея про те, що кожен індивід здатен досягти високого соціального статусу, базується на меритократичному підході, який формує «ілюзію рівності та швидких соціальних ліфтів» (Bobrova, n.d.). Меритократія постулює, що успіх є прямим наслідком особистих зусиль, здібностей і наполегливості. Водночас вона ігнорує структурні умови, в яких відбувається конкуренція, і фактично пропонує змагальність у межах системи, що вже є нерівною за своїми вихідними параметрами.

Згідно такої логіки «рівні можливості» виступають не як реальна соціальна умова, а як нормативна декларація, що легітимізує конкуренцію, результатом якої стає подальше посилення нерівності. Конкурентна боротьба, спрямована на досягнення індивідуального успіху, передбачає не лише перемогу «кращих», але й витіснення слабших, що у підсумку відтворює ієрархічну структуру суспільства.

Меритократія як ідеологічна конструкція не враховує впливу ключових факторів, що визначають життєві шанси індивіда: рівень доходу родини, успадковану власність, гендерні та фізичні особливості, місце народження, соціальне середовище та випадкові життєві обставини. Емпіричні дослідження свідчать, що саме накопичений капітал, а не виключно індивідуальні здібності, часто визначає майбутні досягнення (Bobrova, n.d.). Ігнорування цих факторів дозволяє елітам підтримувати уявлення про справедливість існуючого порядку, створюючи ілюзію соціально орієнтованої держави.

Історичний розвиток суспільства підтверджує, що соціальна організація завжди ґрунтувалася на ієрархічній нерівності, яка відтворюється навіть після революцій і радикальних соціальних трансформацій. Соціальна стратифікація, незважаючи на спроби її подолання, залишається стабільною основою суспільного устрою. При цьому нерівність водночас виступає і джерелом

розвитку, і джерелом конфліктів, породжуючи циклічні процеси боротьби за перерозподіл ресурсів.

Ці процеси мають подвійний характер: з одного боку, нерівність стимулює пошук нових моделей розвитку, з іншого – провокує соціальні потрясіння, включаючи насильство і війни. У підсумку формується нова рівновага, яка знову базується на ієрархічній нерівності. Таким чином, суспільство перебуває у стані перманентного відтворення нерівності, використовуючи її як рушійну силу розвитку, але водночас поглиблюючи її.

Спроби досягнення повної соціальної рівності історично не призводили до створення стабільних систем загального добробуту. Однією з ключових причин є природна неоднорідність людей, яка трансформується в економічну нерівність і формує системні обмеження на всіх етапах життєвого циклу. Бідність, як наслідок цієї нерівності, створює «пастки бідності», що обмежують доступ до освіти, медицини та професійної реалізації, не дозволяючи навіть обдарованим індивідам реалізувати свій потенціал. Водночас представники привілейованих груп отримують структурні переваги незалежно від власних здібностей.

Концепція міжгенераційної нерівності підкреслює, що соціально-економічний статус батьків із високою ймовірністю визначає позицію наступних поколінь, що прямо суперечить ідеї рівного старту.

Ідеологія меритократії, ґрунтуючись на припущенні про «домінування кращих», фактично підриває принципи соціальної солідарності. У межах цієї логіки «кращими» можуть вважатися не лише носії чеснот, але й індивіди, які досягають успіху завдяки маніпуляціям або використанню системних переваг. Це породжує явище «пихи переможців», коли успішні індивіди приписують свої досягнення виключно власним зусиллям і втрачають здатність до емпатії щодо менш успішних груп, що посилює соціальний антагонізм.

Класичним теоретичним поясненням цього феномену є концепція різних форм капіталу П’єра Бурдьє (Doroshenko, n.d.), який виокремлює економічний,

культурний і соціальний капітали. Вони взаємно конвертуються та формують соціальну позицію індивіда. Таким чином, успіх є результатом не лише індивідуальних зусиль, а й місця індивіда в структурі розподілу ресурсів.

Ключовим механізмом відтворення цієї структури є габітус – система стійких диспозицій, що формуються в процесі соціалізації (Osypchuk, n.d.). Він визначає спосіб мислення і поведінки індивіда, роблячи соціальні обмеження та переваги «природними». У результаті соціальна нерівність інтеріоризується і сприймається як закономірність, а не як продукт соціальних умов.

Соціальна мобільність, особливо в періоди інтенсивних трансформацій, має суперечливий характер. З одного боку, вона створює рух у соціальній структурі, з іншого – не руйнує її, оскільки функціонує в чітко визначених межах. Як зазначається в дослідженнях (Social Mobility - Economic Sociology, n.d.), мобільність не підриває стабільність системи, а навпаки – сприяє її відтворенню.

Це пояснюється тим, що соціальні ліфти не є вільними механізмами, а функціонують у межах нормативно та інституційно визначених обмежень. Вони забезпечують лише часткову і контрольовану мобільність, яка не загрожує існуючій ієрархії. Таким чином, соціальні ліфти виступають інструментом легітимації соціальної нерівності, створюючи уявлення про відкритість системи та можливість досягнення успіху для кожного.

У результаті виникає фундаментальна діалектична взаємозалежність: соціальна мобільність можлива лише в ієрархічному суспільстві, тоді як сама ієрархія зберігається саме завдяки обмеженій і регламентованій мобільності.

Соціальна мобільність, виступаючи формально шляхом до особистого успіху, водночас здатна посилювати соціальний антагонізм. Ідеологія, що абсолютизує індивідуальні зусилля, породжує явище «пихи переможців» та формує зневажливе ставлення до тих, хто опинився в складному становищі. Це підриває соціальну солідарність, яка є необхідною умовою стабільності та раціоналізації суспільних відносин.

Побічним ефектом інтенсивної соціальної мобільності є також явище маргінальності. Маргінальні групи формуються внаслідок переходу індивіда між соціальними середовищами, коли він уже відірвався від попереднього статусу, але ще не інтегрувався у новий. Такий стан супроводжується підвищеною соціальною напругою, стресом і може породжувати як деструктивні прояви (зокрема, зростання злочинності), так і творчий потенціал. У цьому контексті постійний конфлікт інтересів між соціальними групами виступає базовим і універсальним соціальним процесом.

Таким чином, замість консолідації суспільства, соціальна мобільність, реалізована в межах меритократичної ідеології, відтворює конкуренцію і боротьбу, поглиблюючи суперечність між ідеалом солідарності та реальною практикою антагонізму.

Отже, поняття «соціальних ліфтів», попри його центральність для аналізу соціальної динаміки, має значною мірою ілюзорний характер. Універсальне досягнення успіху на засадах соціальної справедливості є неможливим через фундаментальну структурну нерівність і механізми її самовідтворення. Суспільство не лише має ієрархічну структуру, але й через механізми держави прагне її зберігати і відтворювати. У цьому контексті соціальна мобільність виступає не інструментом подолання нерівності, а механізмом її легітимації.

Неможливість досягнення універсального успіху обумовлюється наявністю глибоких діалектичних суперечностей, які є рушійною силою соціальних процесів. До них належать: суперечність між індивідуальною заслугою та успадкованим капіталом, відповідно до якої успіх визначається не лише особистими зусиллями, а й доступом до економічного, культурного та соціального капіталу, що через габітус трансформується у «природні» переваги; суперечність між соціальною мобільністю та стабільністю стратифікації, де мобільність декларується як механізм змін, але фактично забезпечує відтворення ієрархії; суперечність між соціальною солідарністю та

соціальним антагонізмом, що виникає в межах меритократичної ідеології, яка стимулює конкуренцію та підриває емпатію.

Регламентована соціальна мобільність, правові засади якої встановлюються державою (де-юре) і суспільством (де-факто), має ознаки будь-якого соціального процесу: напрям, швидкість, умови, канали та сфери реалізації. Доступ до неї обумовлюється виконанням низки вимог: рівнем освіти, професійною кваліфікацією, досвідом, морально-етичними характеристиками, фізичними та інтелектуальними здібностями.

Водночас ці вимоги здебільшого стосуються тих індивідів, які не володіють достатнім економічним капіталом і змушені реалізовувати себе через ринок праці. Для інших груп, що мають доступ до ресурсів, ці обмеження є значно менш жорсткими або формальними.

Базовими каналами соціальної мобільності виступають родина та освітня система. Саме родина формує первинні умови розвитку індивіда і визначає стартові можливості, тоді як освіта забезпечує їх інституційне закріплення.

Упродовж історичного розвитку суспільство та держава інституціоналізували основні канали вертикальної мобільності, які визначають допустимі та бажані шляхи зміни соціального статусу.

Освітній канал традиційно розглядається як один із ключових. Освітні інституції покликані формувати інтелектуальний потенціал і забезпечувати підготовку майбутніх еліт. Однак їх роль є подвійною: з одного боку, вони сприяють мобільності, з іншого – відтворюють і поглиблюють нерівність через селективні механізми відбору. Успіх в освіті залежить не лише від здібностей, а й від культурного, соціального та економічного капіталу родини. У результаті діти з привілейованих середовищ отримують структурні переваги, які маскуються під «вищі здібності».

Природні задатки людини визначають лише потенційні можливості, але їх реалізація залежить від соціального середовища, виховання і доступу до

ресурсів. Без соціалізації та навчання навіть значний природний потенціал не може бути реалізований.

Емпіричні дослідження взаємозв'язку між інтелектом і соціальним успіхом свідчать, що цей зв'язок є обмеженим (Adams et al., 2018; Keuschnigg et al., 2023). Високий рівень інтелекту не гарантує економічного успіху, що пояснюється впливом інших факторів – соціальних навичок, поведінкових стратегій та ціннісних орієнтацій. Зокрема, встановлено, що представники найвищих дохідних груп не завжди демонструють найвищі показники інтелекту (Do you make much more money than others because you're smarter? | News | Cordis | European commission, n.d.).

Професійний (кар'єрний) канал мобільності реалізується через ієрархію організацій і є важливим інструментом досягнення статусу, особливо у сфері державної служби та силових структур. Однак його функціонування також обмежується соціальними бар'єрами, включаючи дискримінаційні практики за гендерними, віковими чи іншими ознаками.

Політичний канал мобільності передбачає просування через партійні структури та участь у політичному процесі. Формально він декларується як відкритий, однак на практиці значною мірою залежить від доступу до ресурсів, підтримки еліт й ступеню залучення до існуючої владної мережі. У зв'язку з цим твердження про нейтральність і аполітичність публічного управління має переважно декларативний характер.

Шлюбно-сімейний канал мобільності є одним із найдавніших механізмів зміни соціального статусу. Його специфіка полягає в тому, що індивіди, які не мають визначних особистих досягнень, можуть набувати високого соціального статусу через інтеграцію в родинні мережі, що вже володіють ресурсами, владою та впливом. У результаті шлюб виступає не лише соціальним інститутом, але й інструментом перерозподілу статусу та доступу до елітних позицій.

Універсальним за спектром засобів виступає так званий «кримінальний

ліфт». Його особливість полягає у використанні протиправних механізмів досягнення соціального та економічного успіху. Водночас межа між «законним» і «незаконним» є історично змінною і значною мірою залежить від політичної волі правлячих груп. Практика свідчить, що дії, які в одному періоді визнаються злочинними, в іншому можуть бути легалізовані або навіть інституціоналізовані.

Кримінальний канал мобільності забезпечує швидке зростання соціального статусу через участь у тіньовій економіці, використання корупційних схем, зловживання владними повноваженнями та інші протиправні практики – від дрібних правопорушень до масштабного перерозподілу державних ресурсів. Його універсальність полягає у можливості застосування на всіх рівнях соціальної ієрархії, включаючи найвищі щаблі державного управління. У поєднанні зі зрощенням бізнесу і влади та деградацією інституційних механізмів контролю, цей канал відкриває доступ до еліт для осіб із відповідною «ціннісною орієнтацією».

Корупція виступає одним із найефективніших механізмів такого типу мобільності. Вона функціонує в умовах, коли держава, з одного боку, встановлює нормативні обмеження, а з іншого – наділяє окремих осіб владою розпоряджатися суспільними ресурсами. Це створює можливість для неформального обміну «послугами», який реалізується за принципом взаємної вигоди.

Корупційні практики охоплюють усі сфери соціально-економічного життя – від освіти до державного управління – і формують паралельний механізм рекрутування еліт. У цьому сенсі корупція виступає не лише як девіантне явище, але і як альтернативний інституційний канал відбору, що просуває не найбільш компетентних, а найбільш адаптованих до неформальних правил гри. Це породжує конфлікт між правлячими елітами та контрелітою, яка бореться за доступ до ресурсів не лише в офіційній, але й у тіньовій площині.

У результаті формується явище «елітної кругової поруки», за якого представники влади уникають взаємної відповідальності, усвідомлюючи власну залученість у подібні практики. Громадянське суспільство при цьому виступає радше спостерігачем, ніж активним суб'єктом контролю.

Непотизм (кумівство) є ще одним стійким механізмом відтворення еліт. Він базується на призначенні родичів або наближених осіб на ключові позиції незалежно від їх професійної компетентності. Хоча родинні професійні традиції самі по собі не є негативним явищем, непотизм набуває деструктивного характеру тоді, коли кадрові рішення приймаються виключно на основі зв'язків, а не кваліфікації. Це призводить до депрофесіоналізації, зниження ефективності інституцій і створює бар'єри для соціальної мобільності осіб поза межами «закритих груп». Водночас непотизм виступає ефективним інструментом збереження домінуючого становища еліт, забезпечуючи контроль над ресурсами та відтворення влади в межах обмеженого кола. У цьому сенсі він є сучасною формою гільдійної системи рекрутування еліт.

Теорія аномії Роберта Мертона (Merton, 1949) дозволяє пояснити причини поширення таких практик. Аномія виникає внаслідок конфлікту між соціально схвалюваними цілями (успіх, багатство, статус) і обмеженими можливостями їх досягнення легітимними засобами (Anomie, n.d.). Держава і суспільство одночасно декларують і стимулюють прагнення до успіху, але інституційно обмежують доступ до ресурсів, необхідних для його досягнення.

Це породжує фрустрацію і стимулює пошук альтернативних, у тому числі протиправних шляхів реалізації цілей. Особливо показовим є тип адаптації, який Мертон визначає як «інновацію». У цьому випадку індивід приймає соціально схвалювані цілі, але відмовляється від легітимних засобів їх досягнення, використовуючи будь-які доступні інструменти.

Така поведінка характерна для осіб, які прагнуть досягти соціального успіху «за будь-яку ціну». В умовах обмежених можливостей і високого рівня

конкуренції ця модель набуває масового характеру, особливо серед соціально вразливих груп. У результаті формуються субкультури, в яких девіантна поведінка сприймається як норма.

Держава, з одного боку, закріплює принципи рівних можливостей, а з іншого – інституціоналізує нерівність через механізми ринку, конкуренції та нерівномірного розподілу ресурсів. Ця суперечність обмежує можливість досягнення соціального успіху легітимними шляхами для значної частини населення, що підсилює поширення неформальних і протиправних практик.

У підсумку окремі «інноваційні» форми поведінки можуть закріплюватися як стійкі соціальні практики, трансформуючи нормативні уявлення про допустимі способи досягнення успіху і навіть формуючи нові соціальні порядки.

Крім того, теорія соціального навчання злочинності пояснює, що індивіди вдаються до протиправних дій не внаслідок вроджених «злочинних задатків», а через залученість у відповідні соціальні середовища, де кримінальні моделі поведінки є поширеними та соціально прийнятними. Це свідчить про те, що девіантна поведінка має набутий характер і формується під впливом соціального оточення. Додатковими чинниками виступають депривація, фрустрація та психологічна напруга, які стимулюють пошук альтернативних, у тому числі протиправних, шляхів досягнення бажаного рівня життя. Надмірне споживання як соціально нав’язана норма лише посилює ці процеси, виступаючи компенсаторним механізмом внутрішньої нестабільності (V. I. Tymoshenko, 2021).

Державні інституції, попри декларації рівності можливостей, часто виявляються неспроможними забезпечити їх на практиці через сукупність інституційних і соціально-психологічних бар’єрів. Навіть за умов проведення реформ система публічного управління демонструє здатність до самовідтворення, причому нерідко – у найбільш неефективних формах (Гасюк Ігор & Баюк Микола, 2023). Ідеальна модель бюрократії, запропонована М.

Вебером, передбачає її нейтральність, раціональність і ефективність (Basic Concepts of Bureaucracy and Current Trends in the Development of Public Service, n.d.). Однак у реальності бюрократія часто функціонує як замкнена система, зорієнтована не на вирішення суспільних проблем, а на обслуговування інтересів чиновництва та правлячих груп.

Її внутрішня логіка спрямована на збереження власної стабільності та відтворення існуючих практик без їх сутнісної трансформації. Це породжує не лише економічні, але й комунікаційні, етичні та статусні бар'єри, які ускладнюють доступ громадян до ресурсів і можливостей.

Поряд з інституційними обмеженнями значну роль відіграють ментальні фактори. Ефективна протидія корупції потребує політичної волі, однак еліти, сформовані в межах кланових структур, зацікавлені у збереженні статус-кво. Культурні установки, що легітимізують кумівство, та хронічна недовіра до влади формують замкнене коло, у якому тіньові практики не лише відтворюються, а й стають нормою.

У результаті формується глибокий розрив між декларованими принципами меритократії та реальними механізмами соціального просування. Ця суперечність призводить до стану аномії, коли значна частина населення, не маючи доступу до легітимних каналів досягнення успіху, змушена вдаватися до альтернативних, у тому числі протиправних, стратегій.

Таким чином, протиправна поведінка виступає не випадковим відхиленням, а логічною реакцією на системну несправедливість і обмеженість легальних каналів соціальної мобільності. Держава в цьому контексті не лише не усуває ці суперечності, а часто сама відтворює їх через деформовані інститути, які функціонують в інтересах вузьких груп.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що соціальні ліфти в сучасному суспільстві не виконують функцію забезпечення рівних можливостей, а виступають механізмом селективного доступу до ресурсів і влади. Формальні інститути мобільності співіснують із неформальними

практиками – корупцією, непотизмом, тіньовими мережами – які часто виявляються більш ефективними каналами просування.

Ментальні установки, засновані на недовірі, клановості та прагматичному ставленні до норм, лише посилюють ці процеси, ускладнюючи реалізацію реформ і блокуючи оновлення соціальної структури. У таких умовах соціальна нерівність не лише зберігається, але й відтворюється як системна характеристика суспільства.

Отже, поширена теза про те, що держава створює рівні можливості для всіх, є радше ідеологічною конструкцією, ніж відображенням реальності. Відсутність ефективних механізмів соціальної справедливості та прозорої конкуренції обмежує можливості реалізації потенціалу більшості громадян і сприяє концентрації влади в руках обмеженого кола осіб. Більше того, недієвість правових механізмів у протидії недобросовісним практикам соціального просування та формуванню закритих елітних груп створює загрозу не лише для розвитку громадянського суспільства, але й для стабільності самої держави як інституції.

У цьому контексті виникає принципово важливе питання: якщо соціальні ліфти не забезпечують рівного доступу до влади і ресурсів, а лише маскують механізми їх перерозподілу, то яким чином відбувається реальне функціонування державного механізму? Хто і в чиїх інтересах визначає правила доступу до ключових ресурсів і владних позицій?

Відповідь на ці питання потребує переходу від аналізу соціальної мобільності до дослідження глибинних механізмів функціонування держави, зокрема її ролі у забезпеченні інтересів приватного капіталу та взаємодії з елітними групами.

Саме ці аспекти розкриваються у наступному підрозділі.

3.3. Механізм держави на службі приватного капіталу

Механізм держави, який є інституційною основою системи публічного

управління, тісно пов'язаний і змістовно залежить від організаційної та політичної парадигми економічного облаштування життя держави і суспільства. Саме ця залежність у подальшому визначає політику та моделі організації публічного управління економікою, розвиток якої безпосередньо впливає на рівень і якість життя громадян.

У сучасній науковій традиції виокремлюють декілька базових моделей публічного управління економікою, які визначаються характером виробничих відносин і, передусім, домінуючим концептом прав власності на засоби виробництва – приватною або державною формами.

Ринкова модель організації суспільного виробництва матеріальних і нематеріальних благ зорієнтована на вільну конкуренцію, ринкові механізми координації економічної діяльності та мінімальне втручання держави. У цій моделі державі відводиться роль гаранта прав власності, прав і свобод людини, які, однак, у значній мірі опосередковуються обсягом накопиченого капіталу. Державне втручання обмежується рамками ліберальної ідеології.

Соціально-зорієнтовані ринкові моделі передбачають зміщення акценту зі «свободи економічних відносин» до більш активної ролі держави, яка бере на себе функції забезпечення добробуту громадян і нівелювання негативних наслідків функціонування ринку. У цьому випадку механізм держави через податкову, бюджетну та монетарну політику здійснює перерозподіл доходів на користь менш забезпечених верств населення.

Моделі державного капіталізму характеризуються активною участю держави в економічному житті шляхом управління компаніями зі змішаним капіталом, контролю над стратегічними галузями та банківським сектором. У крайніх варіантах держава виступає не лише регулятором, а й безпосереднім власником ключових підприємств і технологічних комплексів, а прибуток від їх діяльності формує державний бюджет як індикатор ефективності влади.

Попри різноманіття моделей, у сучасній економічній науці чітко простежується тенденція до ідеалізації ринкової економіки як найбільш

ефективної форми організації господарського життя. Ця позиція базується на ідеях класичного лібералізму та неолібералізму, які акцентують на приватній власності, свободі підприємництва, конкуренції та мінімізації державного втручання.

Глобальні економічні тренди додатково підсилюють цю парадигму. Глобалізація сприяє інтеграції національних економік через торгівлю, інвестиції та рух капіталу, посилюючи конкуренцію і поширюючи ринкові механізми. Розвиток інформаційних технологій та цифрової економіки знижує трансакційні витрати і створює нові ринки, підвищуючи ефективність ринкових процесів. Дерегуляція, у свою чергу, розглядається як інструмент стимулювання інновацій і економічного зростання через зменшення ролі держави.

Водночас активне просування переваг ринкової економіки супроводжується системним замовчуванням її внутрішніх суперечностей та недоліків. Наукові дослідження і політичні рішення часто спрямовані не на переосмислення моделі, а на пошук механізмів компенсації її негативних наслідків. Це дає підстави стверджувати, що популяризація ринкової системи має не лише науковий, але й виразний політико-ідеологічний характер.

Ринкові моделі є вигідними передусім політичним та фінансовим елітам, оскільки сприяють концентрації економічної влади. Мінімізація державного регулювання об’єктивно веде до посилення позицій великого капіталу, зокрема транснаціональних корпорацій, власники яких отримують можливість впливати не лише на економічні, а й на геополітичні процеси.

Паралельно відбувається ідеологічне закріплення ринкових цінностей, яке в окремих випадках набуває форми політичного тиску на країни, що розвиваються. Просування ринкової моделі використовується як інструмент боротьби з альтернативними економічними системами, включаючи соціально-зорієнтовані та планові економіки.

Особливого значення набуває феномен неоколоніалізму, коли

економічно розвинені країни через механізми глобального ринку інтегрують слабші економіки у світову систему на правах постачальників сировини та дешевої робочої сили. Це забезпечує не лише економічні вигоди, а й контроль над технологічним розвитком і політичними рішеннями таких країн.

У цьому контексті соціально-зорієнтована економіка піддається системній критиці як «неефективна» та «витратна» модель. Основні аргументи критиків зводяться до зниження стимулів до праці через високі податки, зростання бюрократії, формування патерналістських настроїв і ризиків бюджетної нестабільності. Однак ці ж самі проблеми притаманні і суто ринковим моделям, що ставить під сумнів універсальність такої критики. У зв'язку з цим більш доцільно вести мову не про переваги тієї чи іншої економічної моделі, а про ефективність функціонування механізму держави та громадянського суспільства у забезпеченні сталого соціально-економічного розвитку.

Таким чином, механізм держави не є нейтральним інструментом управління, а виступає похідним елементом від домінуючої економічної моделі, яка визначає характер розподілу ресурсів, доступ до влади та якість життя населення. Саме ця залежність створює передумови для трансформації держави з інституції загального блага у механізм обслуговування інтересів домінуючих соціально-економічних груп.

Незважаючи на багаторічні дослідження проблеми регулювання власності та ролі держави і права у цих процесах, вона, попри значний масив наукових праць, залишається невирішеною. На нашу думку, ця проблема не може бути остаточно вирішена виключно в межах наукової парадигми, оскільки існує значна кількість логічне обґрунтованих і практично ефективних варіантів її розв'язання. Водночас їх застосування є можливим лише за умови врахування конкретних соціально-економічних, політичних та інституційних умов, у яких такі рішення були сформовані та апробовані.

Одне й те саме рішення може демонструвати високу ефективність в

одних умовах і виявлятися неприйнятним в інших. Більше того, для окремих соціально-економічних середовищ можуть існувати декілька релевантних варіантів, що актуалізує проблему не лише вибору, але й оптимізації. У цьому контексті універсальних рішень не існує, а механічна екстраполяція чужого досвіду є методологічно хибною. Кожне суспільство формує власну траєкторію розвитку, обумовлену унікальною конфігурацією факторів.

У зв'язку з цим доцільно звернутися до сучасних емпіричних досліджень, що розкривають реальну взаємодію державного та приватного капіталу.

Дослідження (Liu & Han, 2025) демонструє, що участь державного капіталу суттєво підвищує інноваційні можливості приватних високотехнологічних компаній у Китаї. Встановлено, що державні інвестиції не лише стимулюють інноваційну активність, але й покращують результати інноваційної діяльності, причому цей ефект посилюється в умовах низької ринковості та у стратегічно важливих галузях.

У дослідженні (Y. Yang et al., 2023) встановлено, що державна участь у власності приватних компаній збільшує обсяги грошових резервів і водночас зменшує надмірні інвестиції, особливо за наявності агентських конфліктів. Це свідчить про те, що державний капітал може виконувати функцію стабілізації та покращення корпоративного управління.

Водночас дослідження (Gao et al., 2025) показує, що прямі іноземні інвестиції (FDI) знижують частку державного капіталу у приватних компаніях, особливо у фірмах без політичних зв'язків. При цьому FDI покращують бізнес-середовище та стимулюють співпрацю між приватними та іноземними інвесторами, що вказує на конкуренцію між різними формами капіталу за вплив.

Робота (Wei & Zhou, 2024) засвідчує, що високі ESG-показники підвищують ймовірність участі приватних компаній у реформуванні державних підприємств, особливо у випадках високої публічності бізнесу та

відсутності політичних зв'язків. Це свідчить про поступове впровадження нових критеріїв взаємодії державного і приватного секторів.

Дослідження (Y. Wu et al., 2025; Mou et al., 2025) демонструють суперечливий вплив приватизації. З одного боку, вона не призводить до скорочення зайнятості, але уповільнює зростання заробітної плати за рахунок оптимізації витрат і скорочення низькокваліфікованих позицій. З іншого боку, приватизація покращує фінансові результати, але погіршує ESG-показники, особливо у сфері корпоративного управління.

Важливим є і просторовий вимір взаємодії державного та приватного капіталу. Дослідження (M. Wu & Lin, 2022) показує, що державно-приватні партнерства (PPP) частіше виникають у менш розвинених регіонах, де зберігається вплив соціалістичної спадщини. Ключовим чинником виступають не ринкові механізми, а «м'які бюджетні обмеження», що підтверджує значну роль держави у підтримці економічної активності.

Окремі дослідження пропонують розглядати державу як специфічного «венчурного інвестора», який через інвестиції у стартапи та технології впливає на урбанізацію, інновації та економічний розвиток (Alami, 2024). Це розширює традиційне уявлення про державу як регулятора, демонструючи її участь у формуванні нових ринків.

У міжнародному контексті (Whiteside, 2022, 2024) доводиться, що навіть у неоліберальних економіках держава не втрачає своєї ролі, а трансформує її, переходячи від прямого управління до фінансової та інституційної підтримки приватного сектору. Паралельно розвивається критика неоліберального капіталізму (Chapter 39 State and Private Capital in: Encyclopaedia of Marxism and Education, n.d.; D. Chen et al., 2015; Ljungqvist et al., 2015), у межах якої він розглядається як форма економічного авторитаризму, що поглиблює соціальну нерівність.

Узагальнюючи, сучасні дослідження демонструють складну і суперечливу взаємодію державного та приватного капіталу. Державна участь

може одночасно стимулювати інновації та ефективність, але й впливати на соціальні та управлінські аспекти функціонування економіки. Приватизація та іноземні інвестиції змінюють структуру власності і перерозподіл ресурсів, тоді як національні та регіональні особливості визначають специфіку цих процесів.

Приватизація, зокрема, розглядається як інструмент підвищення фінансової ефективності. Дослідження (Mou et al., 2025) підтверджує, що після приватизації компанії демонструють покращення фінансових показників за рахунок орієнтації на економічні цілі та оптимізації витрат. Водночас вона має і негативні наслідки. Знижується увага до соціальних та екологічних аспектів діяльності, що призводить до погіршення ESG-показників (Mou et al., 2025). Крім того, зміни в структурі управління сприяють скороченню соціальних гарантій для працівників.

Згідно з результатами досліджень (Y. Yang et al., 2023), зменшення державної частки у власності дозволяє підвищити контроль за фінансовими ресурсами та знизити ризики неефективних інвестицій, що відображає логіку максимізації прибутку приватними власниками. Разом з тим, ширші соціальні наслідки приватизації є неоднозначними. Як зазначається у низці праць (Chapter 39 State and Private Capital in: Encyclopaedia of Marxism and Education, n.d.; D. Chen et al., 2015; Ljungqvist et al., 2015), неоліберальна приватизація часто супроводжується зростанням соціальної нерівності, посиленням авторитарних тенденцій та зменшенням ролі альтернативних моделей розвитку, що може провокувати соціальне напруження.

Отже, приватизація, як правило, підвищує фінансову ефективність компаній, стимулює оптимізацію витрат і покращує корпоративне управління. Водночас вона супроводжується зниженням соціальних стандартів, погіршенням ESG-показників і посиленням соціальної нерівності. Її вплив є контекстне залежним і визначається галузевою специфікою, структурою власності, «спадковими ефектами» та загальними соціально-економічними умовами.

Спроби подолання цих суперечностей знаходять своє відображення у концепції державно-приватного партнерства (ДПП), якій присвячено значну кількість наукових досліджень.

Державна взаємодія з приватним капіталом у межах ДПП розглядається як інструмент реалізації економічної політики, зокрема у сфері розвитку інфраструктури та надання публічних послуг. У процесі наукового осмислення сформовано низку теоретичних підходів до ДПП, які включають різні форми співпраці, інструменти підтримки та механізми управління ризиками, водночас підкреслюючи існування інституційної невизначеності та корупційних загроз.

Аналіз літературних джерел (Gaievska et al., 2023; Nikiforov et al., 2022; Savchenko et al., 2021; Vorotin & Radjabov, 2019) свідчить, що механізм взаємодії держави і приватного капіталу інтерпретується через кілька взаємодоповнюючих концептів. По-перше, ДПП розглядається як інструмент реалізації державної політики у сфері створення публічних благ. По-друге, як інституційно-системний механізм для трансформаційних економік, спрямований на розвиток форм і інструментів державного регулювання.

У межах цих підходів пропонується нормативно-правове закріплення форм ДПП, удосконалення інструментів їх реалізації та врахування ризиків при впровадженні спільних проєктів. Роль держави визначається як координуюча: вона організовує процес, узгоджує інтереси сторін і бере на себе частину ризиків (Gaievska et al., 2023; Vorotin & Radja bov, 2019).

Водночас така інтерпретація фактично фіксує тенденцію до делегування державою своїх прямих функцій приватному сектору, зокрема у сфері надання публічних послуг і реалізації стратегічних проєктів. Це свідчить не лише про інституційні зміни, а й про цілеспрямоване посилення ролі приватного капіталу через передачу йому ресурсів, що в довгостроковій перспективі може сприяти поглибленню кризових явищ, притаманних ринковій економіці.

Як зазначається у дослідженнях (Nikiforov et al., 2022), ключовою

умовою ефективності ДПП є досконаліть правового середовища, чіткий розподіл повноважень і єдина державна політика. Інші автори акцентують увагу на необхідності забезпечення прозорості та координації через створення спеціалізованих органів і процедур відбору партнерів (Savchenko et al., 2021).

Однак у практичній площині це означає інституціоналізацію процесу передачі економічних важелів від держави до приватного сектору, при якому захист інтересів громадян відходить на другий план.

Дослідники також виділяють основні форми ДПП – концесії, контракти, спільні підприємства, моделі з тарифним регулюванням – та відповідні механізми їх реалізації (Азаренкова et al., 2022; Дорош В.Ю. et al., 2024; Ясіновська et al., 2020). До ключових компонентів відносяться договірні механізми, розподіл ризиків, участь у фінансуванні, прозорість і підзвітність. Для окремих сфер, таких як охорона здоров'я, визначаються додаткові регуляторні вимоги (Петрик, 2020).

Паралельно обґрунтовується необхідність використання широкого спектра інструментів підтримки: нормативно-правових, фінансових та організаційних (Bondar & Bakalinskyi, 2024; Han & Guo, 2024; Ivanov et al., 2023; Svoren, 2023). До них належать державні гарантії, субсидії, податкові пільги, механізми тарифного регулювання та кредитної підтримки.

Фактично це означає, що держава бере на себе функцію гарантування прибутковості приватного капіталу, а у випадку невдачі – компенсує його втрати за рахунок публічних ресурсів. Таким чином, громадяни, через податкову систему, одночасно фінансують як успіх, так і ризики приватного сектору.

Окремою формою трансформації власності виступає приватизація державного майна, яка часто відбувається на умовах, що не відповідають інтересам суспільства. Дослідження (Gorditsa, 2016; "Reform of Property Relations in Ukraine," 2017; Yanovytska, 2023; Нецька & Цезар, 2022) показують, що процеси приватизації в Україні супроводжувалися

«прихованою приватизацією», олігархізацією, слабким захистом прав міноритарних акціонерів і значними інституційними викривленнями.

Наслідками цих процесів стали депрофесіоналізація державного управління, зрощення бізнесу, влади та криміналу, зростання майнової нерівності, економічні кризи та загальне послаблення держави, включаючи її обороноздатність. Це свідчить про наявність системних помилок у законодавстві та практиці реформування власності.

Попри це, частина дослідників вважає, що проблему можна вирішити шляхом вдосконалення правового регулювання – через підвищення прозорості, гарантій для інвесторів і захисту державних інтересів (Yanovytska, 2023; Нецька & Цезар, 2022). На нашу думку, такий підхід є обмеженим, оскільки не враховує глибинних суперечностей між інтересами держави, суспільства і приватного капіталу.

Сучасні дослідження (M. Tymoshenko et al., 2022; Гавриш et al., 2024; Єлейко, 2024; Карпа & Левченко, 2024) підкреслюють переваги ДПП – залучення інвестицій, технологій, прискорення реалізації проєктів. Водночас визнається, що інституційні дефекти, зокрема корупція, дублювання повноважень і відсутність координації, можуть нівелювати ці переваги.

Проте ці явища є радше наслідками, ніж причинами. Ключова проблема полягає у фундаментальній несумісності інтересів учасників: приватний капітал прагне максимізації прибутку при мінімізації ризиків, тоді як держава декларує забезпечення суспільного блага та соціальної справедливості.

У більшості випадків ці інтереси не збігаються, а спроби їх поєднання призводять до непередбачуваних і слабо контрольованих результатів. У цьому контексті ідея «балансу ризиків» через державні гарантії та компенсації фактично означає підпорядкування механізму держави інтересам приватного капіталу.

Особливо це проявляється у пріоритетності захисту прав приватної власності у межах ДПП та одночасному ігноруванні інтересів суспільства, що

суперечить принципам соціально орієнтованої та правової держави (Gorditsa, 2016; “Reform of Property Relations in Ukraine…,” 2017).

Отже, аналіз літературних джерел та загальновизнаних підходів до розвитку економіки переконливо свідчить, що більшість дослідників розглядає приватну власність і її охорону державою як основний рушій економічного розвитку. У цьому контексті закономірно постає питання: чому країни, які намагаються трансформувати свою економіку на ринкових засадах і збільшити частку приватної власності, часто не досягають очікуваних результатів, а подекуди отримують протилежний ефект?

Відповідь полягає у самій природі тих економічних процесів, які вони намагаються відтворити. Зростання приватної власності, конкуренція, орієнтація на прибуток, технологічні конфлікти – це не просто інструменти розвитку, а фундаментальні властивості ринкової системи, які одночасно формують ієрархію нерівності. Спроба побудови «суспільства рівних можливостей» у межах такої логіки фактично означає легітимацію нерівності через конкуренцію, де перемога одних передбачає поразку інших.

Приватна власність, парадоксальним чином, виступає не лише інструментом внутрішнього розвитку, але й механізмом зовнішнього впливу. Вона дозволяє економічно розвиненим країнам ефективніше контролювати ресурси та напрям розвитку країн, що відстають, інтегруючи їх у глобальну систему на нерівних умовах. У цьому контексті підтримка інституту приватної власності, включаючи доступ до природних ресурсів, землі та стратегічних активів, набуває характеру не лише економічної, а й геополітичної стратегії.

Водночас проблема не зводиться до оцінки приватної власності як такої. Ключовим є питання її концентрації, способів використання та контролю. Вирішальне значення має те, у чиїх руках зосереджений капітал і які інститути визначають правила його функціонування.

Другорядними, але не менш важливими чинниками диференціації між «провідними» та «відсталими» економіками є не стільки обсяг ресурсів,

скільки якість економічних і політичних інститутів, а також здатність до інноваційного розвитку. Провідні економіки характеризуються відносно інклюзивними інститутами, що забезпечують передбачуваність правил гри, захист прав власності, відносну незалежність судової системи та нижчий рівень корупції. Це створює умови для довгострокових інвестицій і розвитку економіки знань.

Натомість відсталі економіки функціонують у межах екстрактивних інституційних моделей, для яких характерні політична нестабільність, корупція та високі ризики для економічної діяльності. Їх розвиток часто базується на експорті сировини, що робить їх залежними від зовнішніх ринків і не стимулює розвиток високотехнологічного виробництва. У результаті формується «пастка бідності», яка відтворює структурне відставання.

Водночас слід зауважити, що таке становище не є випадковим. Глобальна економічна система відтворює асиметрію, у якій існування лідерів передбачає наявність аутсайдерів, що забезпечують ресурсну та виробничу базу світової економіки.

У межах сучасної парадигми розвитку рушійними силами економічного зростання традиційно вважаються освіта, технології та приватний капітал. Освіта формує людський капітал і забезпечує підготовку фахівців, здатних створювати інновації. Технології виступають мультиплікатором економічної ефективності, формуючи нові ринки і підвищуючи продуктивність. Приватний капітал забезпечує фінансування цих процесів, спрямовуючи ресурси у найбільш прибуткові сфери.

Однак приватний капітал функціонує не ізольовано, а в межах інституційного середовища, яке гарантує стабільність і захист. Він тяжіє до юрисдикцій із сильними державними інститутами, але водночас здатен впливати на їх функціонування, підпорядковуючи механізм держави власним інтересам. Через фінансування освіти, науки, технологій він формує не лише економічні, але й політичні переваги, поступово встановлюючи контроль над

ключовими сферами суспільного життя.

У такій ситуації виникає принципове питання: хто є реальним суб'єктом влади – формальні державні інститути чи приватні структури, які їх фінансують і визначають їхню діяльність?

Порівняльний аналіз моделей капіталізму дозволяє глибше зрозуміти ці процеси. У США реалізується модель ліберального ринкового капіталізму, де держава встановлює рамкові умови, але мінімально втручається в економічні процеси. Приватний капітал виступає домінуючою силою, а конкуренція є основним драйвером інновацій. У цій моделі економічна влада значною мірою концентрується у приватному секторі.

Натомість у Китаї сформовано модель державного капіталізму, де приватний сектор, попри свою значущість, функціонує в межах стратегічного контролю держави. Держава визначає пріоритети розвитку, спрямовує ресурси і використовує бізнес як інструмент досягнення національних цілей. У цій системі домінує не ринок, а політико-інституційна воля.

Досвід Китаю демонструє, що за певних умов держава здатна не лише координувати, але й визначати траєкторію розвитку, забезпечуючи перехід від периферійної до провідної позиції у світовій економіці.

Інституційна слабкість у відсталих країнах має далекосяжні економічні наслідки. Низька політична стабільність і непередбачуваність, які є ознаками слабкого управління, підвищують геополітичний ризик. Емпіричні оцінки свідчать, що сплески геополітичного ризику (GPR) здатні зменшувати обсяги міжнародної торгівлі приблизно на 30-40%, що еквівалентно підвищенню глобальних тарифів до 14% (Islam & Montenegro, 2002b). Такі ефекти є особливо руйнівними для країн, що розвиваються, економіки яких більш чутливі до зовнішніх шоків і перебувають у процесі інтеграції у світові виробничі ланцюги.

Водночас навіть розширення інституту приватної власності в цих країнах не гарантує досягнення очікуваних результатів економічного

зростання. У ряді випадків це призводить не до зміцнення, а до руйнації державного механізму, формуючи інституційну крихкість. Така крихкість не лише відлякує якісні інвестиції, але й посилює вразливість економіки до зовнішніх геополітичних впливів, закріплюючи її залежне становище.

У сучасній економічній теорії вважається, що стійке економічне зростання можливе за наявності так званого «динамічного трикутника», який формується інвестиціями в людський капітал, технологічною адаптацією та ефективним використанням приватного капіталу. Людський капітал, що формується через освіту і професійну підготовку, виступає ключовим детермінантом економічного, технологічного та наукового розвитку. Інвестиції в освіту підвищують продуктивність праці, стимулюють інновації та сприяють структурній трансформації економіки (What Is Human Capital, n.d.).

Однак у цьому контексті виникає принципова суперечність. Контроль приватним капіталом систем освіти, науки та технологій, а також зростаюча диференціація якості між приватним і державним секторами створюють довгострокову асиметрію. Приватний капітал отримує можливість не лише акумулювати економічні переваги, але й впливати на зміст освіти, формування цінностей, доступ до знань і, відповідно, на саму структуру соціального відтворення. Таким чином, освітня система перетворюється з інструменту вирівнювання можливостей на механізм їх диференціації.

Проблема відсталих економік часто полягає не у відсутності доступу до технологій, а у відсутності «поглинальної здатності» – інституційних та кадрових можливостей ефективно їх засвоювати. Внаслідок цього імпорт технологій не трансформується у внутрішній інноваційний розвиток, а лише закріплює технологічну залежність. Таким чином, інвестиції в людський капітал формують потенціал розвитку, однак сам механізм його реалізації значною мірою контролюється приватним капіталом за підтримки держави.

Приватний капітал, зокрема у формі прямих іноземних інвестицій (FDI), розглядається як ключовий інструмент подолання технологічного розриву

(Panigrahi et al., 2020). Проте його вплив є амбівалентним. Хоча традиційно вважається, що корупція стримує притік інвестицій, емпіричні дані свідчать про існування альтернативної реальності: країни з високим рівнем корупції та слабким верховенством права продовжують успішно залучати капітал (Tomashevskiy, n.d.). Це означає, що значна частина інвестицій орієнтована не на формування інклюзивних інститутів, а на використання існуючих екстрактивних механізмів.

У таких умовах приватний капітал не просто адаптується до інституційного середовища, а активно його формує. Через політичні, економічні та правові механізми він створює умови, за яких державний апарат починає функціонувати як інструмент легітимації і захисту його інтересів. Демократичні процедури при цьому можуть використовуватись як формальний механізм надання цій системі суспільного визнання.

Таким чином, контроль над освітою, наукою, технологіями та ресурсами трансформується у контроль над державою як інститутом. Саме в цій площині проявляється фундаментальна інституційна асиметрія, яка лежить в основі сучасних моделей розвитку.

Показовим є порівняння двох провідних економік світу – США та Китаю. Американська модель базується на домінуванні приватного капіталу, який виступає головним драйвером інновацій. Розвинена інноваційна екосистема, що включає університети, венчурний капітал і фінансові ринки, забезпечує високий рівень технологічного розвитку. Держава виконує переважно функцію створення правил гри та їх забезпечення.

Натомість китайська модель державного капіталізму передбачає стратегічне керівництво економікою з боку держави. Приватний сектор існує, але інтегрований у систему державних пріоритетів. Значні державні інвестиції у науку та технології, активна промислова політика та механізми змішаної власності дозволяють державі контролювати ключові напрями розвитку (C. Chen et al., 2025).

Водночас, попри відмінності, обидві моделі мають спільну рису: концентрацію контролю над ресурсами, технологіями та результатами суспільної праці в обмеженого кола суб'єктів. У цьому сенсі «державний капіталізм» і «ліберальний капіталізм» відрізняються не сутністю, а формою організації контролю.

Принципова відмінність у функціонуванні приватного капіталу полягає у зміні його інституційного статусу та пріоритетів. В американській моделі капітал захищений правом як інструмент максимізації прибутку, тоді як у китайській моделі він підпорядковується стратегічним цілям держави. Це свідчить про те, що державний капіталізм у китайській інтерпретації виступає ефективним механізмом швидкої мобілізації ресурсів у пріоритетних секторах, створюючи системний виклик інноваційному домінуванню США.

Отже, попри домінуючий дискурс щодо необхідності захисту приватного капіталу та створення сприятливого інвестиційного середовища, емпіричні дослідження переконливо доводять, що ключова відмінність між провідними та відсталими економіками полягає не стільки у формі власності, скільки в якості інституційної бази. Інклюзивні інститути, за умови їх реальної функціональності, здатні забезпечувати не лише захист власності, але й стимулювати економічну складність (ECI), інновації та більш рівномірний розподіл результатів економічного зростання. Натомість екстрактивні інститути консервують нерівність, формують «пастку середнього доходу» (MIT) та сприяють хронічному відтоку капіталу.

Водночас наявність інклюзивних інститутів не гарантує автоматичного розвитку, якщо вони фактично контролюються вузькими елітами. У таких умовах інвестиції, технології та приватний капітал можуть функціонувати лише в межах вже існуючої структури нерівності. Без достатньої «поглинальної здатності» (AC) та розвинутого людського капіталу зовнішні інвестиції і фінансова допомога мають обмежений ефект, а їх функціонування дедалі більше залежить від державних механізмів захисту приватного капіталу.

Таким чином формується замкнений цикл: екстрактивні еліти, концентруючи у своїх руках ресурси, підривають податкову базу, збільшують зовнішню залежність і водночас використовують державний механізм для легітимації власного домінування. Це закріплює сателітний статус економіки і відтворює залежність у довгостроковій перспективі.

Механізм держави, захищаючи приватний капітал і багатство одних соціальних груп, не забезпечує симетричного захисту інтересів незаможних верств населення. Така асиметрія має низку системних причин. По-перше, інститут лобіювання створює структурну перевагу для великих корпорацій і заможних груп, які мають ресурси для впливу на політичні рішення, законодавство та громадську думку. По-друге, формальна рівність перед законом нівелюється нерівним доступом до правосуддя: можливість фінансувати юридичний захист, впливати на тривалість процесів і якість представництва створює фактичну нерівність результатів. По-третє, державна політика часто орієнтується на підтримку великого бізнесу як драйвера економічного зростання, що не обов'язково трансформується у покращення добробуту більшості населення. По-четверте, складність правових і податкових систем створює додаткові бар'єри, які великі економічні суб'єкти здатні обійти, тоді як пересічні громадяни – ні.

У такій конфігурації ідея нейтральної держави як безстороннього арбітра постає як нормативна конструкція, що не відповідає реальним механізмам функціонування влади. Деконструкція цього уявлення демонструє, що ключові функції держави структурно узгоджені з логікою накопичення капіталу та захисту приватної власності.

Аналіз цієї проблеми доцільно здійснювати крізь призму двох взаємодоповнюючих теоретичних традицій – марксистської критики та неоліберальної доктрини. Марксистський підхід розглядає державу як історично обумовлений інструмент управління класовими антагонізмами, що виникли разом із приватною власністю. Згідно цієї логіки державний апарат

виступає механізмом забезпечення стабільності системи, в якій відбувається перерозподіл результатів суспільної праці на користь власників капіталу.

Неоліберералізм, своєю чергою, формулює нормативну модель держави, обмежуючи її функції створенням умов для функціонування ринку, забезпеченням контрактів та захистом приватної власності. Проте ця «мінімальна держава» на практиці виявляється інституційно сильною – вона активно втручається у всі сфери, де це необхідно для підтримки ринкової системи і накопичення капіталу.

Таким чином, ці дві теоретичні традиції не заперечують, а взаємно підсилюють одна одну. Марксизм описує реальну функцію держави як інструмента відтворення капіталістичних відносин, тоді як неолібералізм надає цій функції ідеологічного виправдання. У результаті формується модель держави, яка не є нейтральною, а виступає складовим елементом системи відтворення капіталу, забезпечуючи її стабільність, легітимність і довгострокове функціонування.

Як зазначалося вище, теоретичне твердження про упередженість держави щодо пріоритетного захисту приватної власності знаходить своє безпосереднє практичне втілення у конкретних інституційних механізмах, зокрема у лобізмі та побудові відповідної правової системи.

Економічні еліти та великі корпорації не лише впливають на державну політику, а активно формують правову та регуляторну архітектуру відповідно до власних інтересів. Лобізм у цьому контексті виступає не як інструмент точкового впливу, а як системний механізм конструювання економічного порядку. Його цілі виходять далеко за межі отримання окремих преференцій і охоплюють фундаментальні параметри функціонування економіки: визначення прав власності, доступ до державних ресурсів, формування податкових режимів, тарифної політики та умов конкуренції.

Таким чином, корпоративні інтереси не просто враховуються державою – вони інтегруються у саму структуру законодавчого процесу. У результаті

лобізм трансформується з зовнішнього чинника впливу на внутрішній елемент функціонування державного механізму. Це забезпечує перманентне відтворення про-капіталістичної упередженості, яка закріплюється в нормах права і відтворюється у практиці їх застосування.

У цьому контексті однією з базових функцій держави стає створення та захист системи прав приватної власності, передусім на землю, ресурси та засоби виробництва. Хоча ця функція декларується як універсальне благо, її ефекти є асиметричними і непропорційно вигідними тим суб'єктам, які вже володіють значними ресурсами. Вона формує правовий фундамент для подальшої концентрації капіталу і відтворення економічної влади.

Історична дискусія щодо природи приватної власності, включаючи критику П'єра-Жозефа Прудона («власність – це крадіжка») (The Economic Ideas of P.J. Proudhon, n.d.), підкреслює, що вона є не природною даністю, а результатом політичного вибору та інституційного закріплення. Дебати в пострадянських країнах, зокрема в Україні, щодо легітимності великої приватної власності, сформованої внаслідок приватизації, лише підтверджують її конфліктну природу та соціальну напруженість, яку вона породжує. Держава при цьому не є пасивним арбітром, а виступає активним учасником процесів відтворення соціально-економічної нерівності через використання специфічних політичних інструментів.

Одним із ключових таких інструментів є податкова політика, яка виконує одночасно фіскальну та регуляторну функції. Податкові системи можуть бути сконструйовані як для зменшення нерівності, так і для її посилення. Надання податкових пільг капіталу, стимулювання інвестицій у фінансові активи, а також складність податкового законодавства об'єктивно створюють переваги для тих суб'єктів, які мають доступ до висококваліфікованих юридичних та фінансових ресурсів.

Переважання непрямих податків, зокрема ПДВ, які мають регресивний характер, перекладає податковий тягар на менш забезпечені верстви

населення. Водночас використання теоретичних конструкцій, таких як «крива Лаффера», слугує інтелектуальним обґрунтуванням політик, що фактично сприяють концентрації багатства, обіцяючи при цьому опосередковані вигоди для всього суспільства.

Особливу увагу слід звернути на функціональну роль складності податкової системи. Вона не є випадковою, а виконує роль інституційного фільтра. Складність створює де-факто дворівневу систему: для заможних – як інструмент оптимізації і отримання переваг; для незаможних – як бар'єр доступу до прав та можливостей. Таким чином, сама структура системи стає механізмом відтворення соціальної стратифікації.

Соціальні функції держави, попри їх декларовану спрямованість на забезпечення добробуту, реалізуються переважно в межах неоліберальної логіки. Соціальні програми не змінюють базових структур нерівності, а лише пом'якшують її крайні прояви. Вони виконують роль інструменту управління соціальною напругою, забезпечуючи мінімальний рівень відтворення робочої сили та підтримуючи стабільність системи.

У цьому сенсі соціальна держава не є альтернативою ринковій системі, а її функціональним доповненням. Вона виступає як механізм компенсації негативних ефектів ринкової економіки, не зачіпаючи її фундаментальних основ.

Аналогічна асиметрія проявляється і в доступі до правосуддя. Формально гарантована рівність перед законом нівелюється високою вартістю юридичних послуг, складністю процедур та інституційними упередженнями. Навіть інструменти цифровізації та безоплатної правової допомоги не усувають цієї нерівності, а лише частково її пом'якшують, залишаючи системну проблему незмінною.

У підсумку формується ситуація, в якій правова система, податкова політика та соціальні інститути функціонують не як нейтральні механізми регулювання, а як елементи єдиної системи відтворення економічної влади.

У цьому контексті особливої ваги набуває аналіз трансформаційного впливу новітніх технологій, зокрема штучного інтелекту, крізь призму класичної марксистської дихотомії «продуктивних сил» та «виробничих відносин». Саме ця взаємодія визначатиме не лише характер економічного розвитку, але й подальшу еволюцію інституційної асиметрії в сучасному суспільстві.

Штучний інтелект являє собою якісний стрибок у розвитку продуктивних сил, що знаменує перехід від механізації до інтелектуальної автоматизації. Йдеться не лише про автоматизацію фізичних чи рутинних когнітивних операцій, а про охоплення складних процесів, пов'язаних із прогнозуванням, оптимізацією та управлінням знаннями. Ключові можливості ШІ – дескриптивна та прогнозна аналітика, автоматизований контроль якості, управління ресурсами та формування нових цифрових бізнес-моделей – трансформують саму логіку виробництва. Інформація перетворюється на знання, знання – на технології, а технології – на нову форму організації виробництва, що змінює зміст виробничих відносин.

Впровадження ШІ фундаментально перебудовує соціальну організацію праці. Платформні моделі (Uber, DoorDash та ін.) трансформують класичні трудові відносини, замінюючи довгострокові трудові договори короткостроковими проєктними взаємодіями. Ризики нестабільності доходів, відсутності соціального захисту та гарантій зайнятості перекладаються на працівника, який формально виступає «незалежним підрядником». У результаті відбувається інституційна ерозія трудових прав і трансформація самої природи зайнятості.

Алгоритмічне управління створює якісно нову форму контролю. Якщо у класичних організаціях управління здійснювали люди, то тепер ці функції дедалі частіше виконують алгоритмічні системи: вони здійснюють відбір, розподіл завдань, моніторинг продуктивності, визначення оплати та навіть звільнення. Такий контроль є безперервним, непрозорим і позбавленим

персональної відповідальності. Розвиток «bossware» – систем цифрового нагляду – розширює межі контролю до тотального спостереження, включаючи аналіз поведінки працівників у реальному часі. Це формує своєрідний цифровий паноптикум, який підвищує рівень психологічного тиску, руйнує приватність і обмежує можливості колективної дії.

У цих умовах змінюється сама логіка капіталізму. Якщо індустріальний капіталізм був орієнтований на виробництво товарів, то сучасний, платформо-алгоритмічний капіталізм базується на прогнозуванні та модифікації поведінки. Дані, зібрані під час економічної взаємодії, стають основним джерелом вартості. Виробництво переноситься з матеріальної сфери у сферу поведінкових моделей, де продуктом стає не товар, а передбачуваність дій людини. Саме це визначає сутність «капіталізму спостереження».

Алгоритмічне управління можна розглядати як граничний розвиток ідей наукового менеджменту Ф. Тейлора (Taylor, n.d.). Якщо тейлоризм прагнув оптимізувати фізичні дії працівника, то сучасні алгоритмічні системи контролюють процес прийняття рішень, економічну поведінку і навіть мотивацію. Управління стає динамічним, адаптивним і миттєвим, що дозволяє досягти рівня ефективності та контролю, який раніше був недосяжним.

Синтез економічних прогнозів і теоретичних підходів дозволяє окреслити ймовірний сценарій масового технологічного безробіття. Автоматизація витісняє значну частину робочих місць, особливо у сферах рутинної праці, але дедалі більше впливає і на висококваліфіковані професії. Хоча нові робочі місця створюються, існує структурна невідповідність між навичками працівників і вимогами нової економіки, що потребує масштабної трансформації систем освіти та перекваліфікації.

Проте ключова проблема полягає не лише у зростанні безробіття, а у можливій економічній нерелевантності значної частини населення. Якщо людська праця перестає бути необхідною умовою виробництва, руйнується соціальний договір, заснований на зайнятості. Це створює ризик глибокої

соціальної поляризації: невелика група, яка контролює технології та капітал, і маса населення, позбавлена економічних важелів впливу.

У цих умовах загострюється фундаментальна суперечність капіталізму: з одного боку, автоматизація забезпечує безпрецедентне зростання продуктивності, з іншого – підриває платоспроможний попит, позбавляючи значну частину населення доходів. Це може змусити державу та капітал формувати нові механізми розподілу (наприклад, базовий дохід), але не як прояв соціальної справедливості, а як функціональну необхідність підтримки самої економічної системи.

У цьому контексті трансформується і класична марксистська проблема експлуатації. Якщо раніше центральною була проблема привласнення додаткової вартості, то в умовах масової автоматизації постає більш радикальна проблема – втрата економічної значущості людини як ресурсу. Перехід від експлуатації до нерелевантності означає зміну самої природи соціальних відносин: від конфлікту між працею і капіталом до виключення значної частини суспільства з економічної системи.

Приватна власність на інтелектуальні активи – патенти, алгоритми та дані – у XXI столітті виступає ключовим механізмом концентрації влади та багатства, аналогічним за своєю функцією історичному обгороджуванню общинних земель. Права інтелектуальної власності, зокрема патенти на програмне забезпечення та технології штучного інтелекту, надають їхнім власникам юридично закріплену монополію на використання знань. Це формує специфічний тип ринкової влади, заснований не на виробництві, а на контролі доступу до знання.

Сучасна система інтелектуальної власності дедалі частіше піддається критиці як така, що стримує інновації. Великі корпорації, володіючи значними патентними портфелями, здатні блокувати розвиток конкурентів, створювати бар'єри входу на ринок та нав'язувати ліцензійні платежі. Особливо це проявляється у випадку патентів на фундаментальні технології та стандарти

(програмні протоколи, формати, алгоритмічні рішення), які фактично перетворюються на інструмент ренто-орієнтованої поведінки. Формально система декларує захист малих винахідників, однак на практиці вона структурно віддає перевагу великим суб'єктам, здатним фінансувати тривалі судові процеси та юридичну експансію.

У межах «капіталізму спостереження» персональні дані стають основною економічною сировиною. Їх приватне привласнення корпораціями (Google, Meta та ін.) – часто за умов формальної, але неусвідомленої згоди користувачів – виступає фундаментальним механізмом накопичення. Це породжує глибоку інформаційну асиметрію: корпорації володіють детальними знаннями про поведінку індивідів, тоді як самі індивіди не мають уявлення про механізми використання цих даних. Внаслідок цього формується новий тип влади – влади над поведінкою через її прогнозування і модифікацію.

Історична аналогія з обгороджуванням є методологічно продуктивною. Якщо в Англії приватизація общинних земель позбавила селян засобів існування та змусила їх інтегруватися у ринок праці, то сьогодні знання, код і дані виступають «общинними ресурсами» цифрової епохи. Розширення прав інтелектуальної власності фактично перетворює їх на об'єкти приватного володіння. Це створює новий залежний клас – не тих, хто позбавлений землі, а тих, хто позбавлений доступу до знань та алгоритмів, що визначають функціонування економіки і суспільства. Їх залежність реалізується через необхідність постійної сплати «цифрової ренти» – у формі ліцензій, підписок або передачі власних даних.

Узагальнюючи ці процеси, можна сформувати модель «цифрового кріпацтва», яка відображає нову форму соціального контролю, що є алгоритмічно керованою, економічно мотивованою та ідеологічно легітимізованою. Ця система базується на трьох взаємопов'язаних елементах.

Перший елемент – економічна логіка, представлена капіталізмом спостереження. Його сутність полягає у перетворенні людського досвіду на

ресурс для отримання прибутку через прогнозування поведінки. Це формує стимул до тотального збору даних і створює економічну основу для розбудови системи всеохоплюючого нагляду.

Другий елемент – механізм реалізації, яким виступає алгоритмічне управління. Алгоритми не лише фіксують поведінку, а й активно її формують через систему стимулів, санкцій і розподілу ресурсів. Контроль стає постійним, адаптивним і поширюється далеко за межі виробничої сфери, охоплюючи всі аспекти соціального життя.

Третій елемент – легітимізуюча рамка, яку можна описати через концепцію соціального рейтингу. Системи оцінювання поведінки індивідів створюють ілюзію об'єктивності та справедливості, представляючи соціальну нерівність як результат індивідуальних заслуг. У такий спосіб відбувається нормалізація та виправдання структурної нерівності.

На відміну від історичних форм залежності, ця система не потребує прямого фізичного примусу. Контроль реалізується через архітектуру стимулів, що формує поведінку індивідів, залишаючи формальну свободу вибору. Проте наслідки цього вибору настільки жорстко визначені системою, що автономія набуває ілюзорного характеру. Контроль зміщується з рівня дій на рівень мотивацій і рішень.

Важливою характеристикою цієї моделі є злиття державного та корпоративного контролю. Держава забезпечує правову рамку та примусову силу, тоді як корпорації акумулюють дані та розробляють алгоритмічну інфраструктуру. У результаті формується інтегрована система управління, де економічна та політична влада взаємно підсилюють одна одну.

Психологічний механізм функціонування цієї системи ґрунтується на гейміфікації поведінки. Соціальна та економічна діяльність подається як гра з балами, рейтингами та винагородами. Це стимулює добровільну участь індивідів у власному контролі та формує внутрішню мотивацію до відповідності системним вимогам. У результаті людина стає не лише об'єктом

контролю, а й його носієм, відтворюючи систему через власну поведінку.

Проведений аналіз засвідчує, що злиття держави, структурно орієнтованої на захист приватної власності та інтересів капіталу, з технологічною революцією у сфері прогнозування та контролю формує нову соціальну парадигму. Ця парадигма не лише поглиблює соціальну та майнову нерівність, але й переводить її у якісно новий стан – автоматизований і самовідтворюваний. У таких умовах значні групи населення ризикують стати економічно нерелевантними, спільні знання – об'єктом приватного привласнення, а соціальне управління – алгоритмічно опосередкованим процесом, що підриває людську автономію.

У цьому контексті питання виходить далеко за межі економічної ефективності чи моделі управління. Воно стосується фундаментальних основ демократичного врядування, майбутнього суспільного договору та незаперечної цінності людської свободи в цифрову епоху. Подальший вектор розвитку залежить від здатності суспільства усвідомити ризики пріоритетного захисту приватного капіталу через механізм держави та сформувати колективну відповідь, яка поставить людську гідність і соціальну справедливість вище за максимізацію прибутку.

Завершуючи цей підрозділ, вважаємо за необхідне наголосити на ключовій тезі дослідження – необхідності критичного переосмислення усталеної концепції держави як нейтрального гаранта прав і свобод громадян. Проведений аналіз демонструє, що на практиці держава, діючи через механізми захисту приватної власності та підтримки великого капіталу, створює структурні умови для концентрації влади й ресурсів у руках вузького прошарку суспільства. Це сприяє формуванню нової класової структури, в якій доступ до знань, даних і технологій стає визначальним фактором соціально-економічної нерівності.

Критика концепції держави як універсального гаранта прав усіх громадян дозволяє виявити суттєву схожість між моделями державного

капіталізму та ліберальної ринкової економіки. Попри відмінності у формах, обидві моделі демонструють спільну тенденцію – забезпечення відтворення та посилення позицій економічно домінуючих груп через інституційні механізми захисту власності, контроль над ресурсами та використання технологій соціального управління. У результаті демократичні процедури дедалі частіше виконують функцію легітимації вже існуючих структур нерівності, тоді як принцип рівності перед законом набуває декларативного характеру.

Інтеграція цифрових технологій у державне управління посилює ці тенденції, стираючи межі між державним і корпоративним контролем. Виникає єдина система, у межах якої економічна та політична влада взаємно підсилюють одна одну, а соціальна нерівність набуває алгоритмічно керованого характеру. У цих умовах традиційні уявлення про свободу, рівність і справедливість потребують глибокого перегляду.

Таким чином, ключовим викликом сучасності є необхідність формування нового суспільного договору, здатного забезпечити пріоритет людської гідності, свободи та справедливості над вузькими інтересами накопичення капіталу. Йдеться не про заперечення ролі приватної власності чи ринку, а про переосмислення їхніх меж і функцій у контексті збереження автономії людини. В іншому випадку існує реальна загроза переходу до нової форми соціальної організації – інформаційно опосередкованої системи залежності, в якій контроль над даними, знаннями та алгоритмами визначатиме не лише економічні можливості, але й саму міру людської свободи.

Викладені у попередньому підрозділі результати аналізу дозволяють зробити важливий методологічний висновок: інституційна, економічна та технологічна асиметрія не є випадковим або стихійним явищем. Вона формується та відтворюється як результат дії глибинних рушійних сил, що визначають логіку функціонування держави, економіки та суспільства в цілому.

Розглянуті процеси концентрації власності, контролю над знаннями, алгоритмічного управління та трансформації соціальних відносин свідчать про наявність стійкої спрямованості розвитку, яка не може бути пояснена виключно інституційними або технологічними факторами. За кожним із цих процесів стоїть система інтересів, що визначає вибір моделей управління, розподіл ресурсів і характер взаємодії між державою, капіталом і суспільством.

Саме інтереси виступають тим первинним імпульсом, який формує як інститути, так і механізми їх функціонування. Вони визначають, які форми власності отримують пріоритет, які технології розвиваються, які правила гри встановлюються та в чиїх інтересах здійснюється державна політика. У цьому контексті держава постає не як автономний або нейтральний суб'єкт, а як складний механізм узгодження, трансформації та, водночас, реалізації домінуючих інтересів.

Водночас інтереси не є однорідними. Вони формуються на різних рівнях – індивідуальному, груповому, корпоративному та суспільному – і перебувають у постійній взаємодії, конфлікті та спробах узгодження. Саме ця суперечливість інтересів визначає динаміку розвитку держави та характер її взаємодії з громадянським суспільством.

Таким чином, для повного розуміння природи держави, причин її трансформації та ролі у відтворенні або подоланні соціально-економічної нерівності, необхідно перейти до аналізу інтересів як базової категорії, що лежить в основі формування і розвитку державних інститутів та процесів суспільної консолідації. Саме цьому аспекту й присвячено наступний підрозділ.

3.4. Інтереси, як рушійна сила створення і розвитку держави, консолідації суспільства

Завершуючи наше дослідження, доцільно зосередити увагу на проблемі інтересів як рушійної сили розвитку людини, а відтак – суспільства та держави.

На перший погляд, ця проблематика може видаватися другорядною, оскільки вона зводиться до сутності окремого індивіда, яку складно пояснити в межах класичних наукових підходів, а тим більше – узагальнити та екстраполювати на весь соціум. Проте така оцінка є поверхневою.

Фактично йдеться не стільки про проблему «чистої науки», скільки про світоглядний концепт, який динамічно змінюється залежно від духовного та інтелектуального розвитку його носія – людини. Історичний досвід свідчить про існування великої кількості підходів до її осмислення, оформлених у різні наукові парадигми. Частина з них є релевантною у конкретних соціально-економічних умовах, але не витримує узагальнення та системного наукового обґрунтування. Саме тому спроби пояснити природу інтересів перебувають на межі науки і мистецтва, оскільки ця проблематика лежить на перетині філософії, соціології, психології, етики, політекономії та інших дисциплін, що досліджують поведінку людини і соціуму.

Інтерес виступає фундаментальною категорією людського буття, яка визначає спрямованість дій як окремої особистості, так і соціальних груп. Для його аналізу доцільно застосувати системний і структурований підхід.

Передусім необхідно відповісти на базове питання: що є первинним – інтерес чи мета? На нашу думку, первинним є інтерес, оскільки саме він виступає джерелом формування цілей. Інтерес може існувати як прагнення до осмислення, досягнення або зміни певного стану, підкріплене емоційно-вольовими чинниками – бажанням або необхідністю.

Інтерес (лат. interest – «мати значення, бути важливим») – це усвідомлена потреба, що визначає вибіркове та ціннісне ставлення людини до об’єктів, явищ або умов, здатних її задовольнити. Це внутрішній мотив, який відповідає на питання «чому?» і «заради чого?» здійснюється дія. Мета, своєю чергою, є логічне сформульованим у свідомості відбитком бажаного результату, на досягнення якого спрямована діяльність. Отже, інтерес є джерелом енергії, тоді як мета – вектором її застосування. Людина не формує ціль у вакуумі: вона

виникає як конкретизація інтересу, що пов'язаний із безпекою, статусом, комфортом або доступом до ресурсів.

Інтерес виступає найпотужнішим двигуном змін, оскільки створює напруження між наявним і бажаним станом. На індивідуальному рівні незадоволений інтерес породжує психологічний дискомфорт, який спонукає людину до дії. Зміна професії, місця проживання або освітньої траєкторії є, по суті, процесом оптимізації реальності відповідно до власних інтересів.

На суспільному рівні інтереси відображають узагальнені прагнення соціальних груп. Суспільство є складною системою, що складається з різних груп із часто суперечливими інтересами. Соціальні трансформації – реформи, революції або еволюційні зміни – відбуваються тоді, коли існуючі інститути перестають відповідати інтересам значних або найбільш активних груп. У цьому сенсі інтереси можна порівняти з тектонічними плитами, взаємодія яких визначає динаміку соціальних процесів.

Досягнення бажаного соціально-економічного стану потребує балансу між приватними та суспільними інтересами. У цьому контексті можна виокремити три базові моделі їх поєднання.

Ліберальна модель («невидима рука») розглядає суспільний інтерес як суму приватних інтересів. Передбачається, що індивід, переслідуючи власну вигоду, опосередковано сприяє загальному благу. Водночас ця модель ігнорує ефект «трагедії спільного» та схильна до відтворення значної соціальної нерівності.

Соціалістична (колективістська) модель виходить із пріоритету суспільного інтересу над приватним. Проте на практиці це часто призводить до його визначення вузькою групою суб'єктів, що зумовлює обмеження індивідуальної свободи, зниження мотивації та ризики тоталітарного контролю.

Соціал-демократична модель (суспільного договору) намагається поєднати ці підходи. Вона визнає приватний інтерес як рушій економічного

розвитку, водночас забезпечуючи суспільний інтерес через механізми перерозподілу та регулювання. Проте навіть у цій моделі зберігається діалектична суперечність між свободою та справедливістю. Вона не усувається, а лише перебуває у стані постійного динамічного балансування, яке в повній мірі досягнути практично неможливо.

Інтерес водночас виступає джерелом як конфлікту, так і єдності. Концепція Томаса Гоббса про «природний стан» («війна всіх проти всіх») демонструє, що нерегульоване зіткнення приватних інтересів у умовах обмежених ресурсів неминуче призводить до конфлікту і руйнування соціального порядку. Парадокс полягає в тому, що прагнення до виживання через максимізацію власного інтересу у такому стані робить саме виживання неможливим. У цьому контексті концепція суспільного договору (Гоббс, Локк, Руссо) розкриває іншу сторону проблеми. Держава виникає як результат раціонального усвідомлення індивідами необхідності обмеження своїх короткострокових інтересів задля реалізації довгострокових. Передача частини прав державі є не актом альтруїзму, а проявом раціонального егоїзму. Держава постає як механізм управління конфліктом інтересів.

Водночас залишається відкритим фундаментальне питання: хто саме формує цей механізм, у чиїх інтересах він функціонує і чи здатна держава дійсно забезпечити справедливий баланс інтересів, або ж вона виступає інструментом домінування одних інтересів над іншими, аж до підпорядкування і обмеження індивідуальної свободи.

Інтерес має біполярну природу: він одночасно виступає найпотужнішим чинником як роз’єднання, так і об’єднання людської діяльності. Йдеться про фундаментальну суперечність між інтересом як джерелом антагонізму та інтересом як основою солідарності. У випадку, коли інтереси сприймаються як взаємовиключні (гра з нульовою сумою), конфлікт є неминучим. Найбільш показовим прикладом є принципи функціонування ринкової економіки: конкуренція між підприємцями за ринки збуту, боротьба корпорацій за ресурси

та протистояння соціальних груп (зокрема, власників і найманих працівників) за розподіл доданої вартості.

Водночас інтерес є основою об'єднання. Кооперація виникає тоді, коли індивіди усвідомлюють, що реалізація їхніх приватних інтересів можлива лише або значно ефективніша через колективну дію. Це проявляється у двох базових сценаріях.

Перший – об'єднання проти спільної загрози («негативна солідарність»). У цьому випадку базовий інтерес – виживання – змушує індивідів тимчасово відкладати внутрішні суперечності та діяти спільно. Конкуренти стають союзниками перед обличчям зовнішньої небезпеки.

Другий – об'єднання заради спільного результату («позитивна солідарність»). Індивіди усвідомлюють, що складні проєкти (економічні, інфраструктурні, технологічні) неможливо реалізувати індивідуально, але їх реалізація приносить вигоду кожному учаснику. У цьому випадку приватні інтереси збігаються у векторі дії, що створює основу для кооперації, формування інститутів і розвитку цивілізації.

У реальному житті ці сценарії не існують у чистому вигляді, а взаємодіють і накладаються один на одного. Наприклад, об'єднання заради розвитку може одночасно передбачати протистояння іншим суб'єктам. У зв'язку з цим принципового значення набуває питання визначення домінуючого інтересу, оскільки саме він визначає розподіл вигод і ресурсів у процесі досягнення спільної мети.

Інтерес можна визначити як «кисень» соціального життя: він породжує як рух (зміни), так і конфлікт. У цьому контексті доцільно виокремити ключові діалектичні суперечності, що виникають на його основі: між приватним і суспільним інтересом – як центральна суперечність політики та економіки; між інтересом як силою роз'єднання та інтересом як силою об'єднання – як прояв його двоїстої природи; між короткостроковим і довгостроковим інтересом – як основа суспільного договору та проблем сталого розвитку; між

усвідомленим і хибним (неусвідомленим) інтересом – як результат інформаційної асиметрії та маніпуляцій; між інтересом володіння і інтересом примноження – як джерело економічної діяльності та боротьби за ресурси.

Зрештою, історію людства можна розглядати як історію управління інтересами. Неефективне управління – ігнорування інтересів значних соціальних груп або домінування короткострокових інтересів – веде до конфліктів і дестабілізації. Натомість ефективне управління, що здійснюється через право, інститути та механізми узгодження, дозволяє спрямувати множину приватних інтересів у конструктивний розвиток.

Проблема ролі інтересів у формуванні держави та консолідації суспільства є центральною у політичній науці. В межах різних теоретичних підходів досліджується, яким чином індивідуальні та групові інтереси трансформуються в інститути, що забезпечують порядок, легітимність і розвиток.

Зокрема, М. Олсон (Olson, 1965) сформулював проблему «безбілетника», показавши небажання індивідів брати участь у створенні спільних благ. Подальші дослідження (Ostrom, 1990) довели, що локальні спільноти здатні самостійно формувати правила для подолання цієї проблеми. Х. Мілнер (Milner, 1997) поширила ці ідеї на міжнародні відносини, підкресливши вплив внутрішніх інтересів на зовнішню політику. Усі ці підходи сходяться в тому, що інститути є механізмом трансформації приватних інтересів у колективні результати.

У межах історичного інституціоналізму держава розглядається як продукт конфлікту інтересів. Зокрема, (Tilly, 1990) пов’язує її виникнення з війнами, що стимулювали розвиток адміністративних і фіскальних інститутів. (North et al., 2009) описують моделі «обмеженого доступу», де еліти узгоджують розподіл ренти для запобігання насильству. (Acemoglu & Robinson, 2006) показують, як баланс інтересів еліт і мас визначає характер інститутів – інклюзивний або екстрактивний. Леві (Levi, 1988) підкреслює

роль податкових угод як основи довіри між державою та суспільством.

Інтереси також лежать в основі формування ідентичності та національної консолідації. Андерсон (Anderson, 1983) у концепції «уявлених спільнот» показує роль медіа у формуванні колективної ідентичності. Гелнер (Gellner, 1983) підкреслює значення індустріалізації та освіти, тоді як інші вчені (Darden & Grzymala-Busse, 2006) звертають увагу на роль освітньої політики у формуванні національної стійкості. Водночас науковці (Fearon & Laitin, 2003) демонструють, що етнічні інтереси можуть виступати джерелом конфлікту і фрагментації.

У політичній економії значна увага приділяється інтересам у контексті перерозподілу і легітимності влади. Дослідники (Meltzer & Richard, 1981) моделюють вплив інтересів виборців на розмір держави, Боікс (Boix, 2003) пояснює виникнення демократії як компроміс між елітами і масами, а Хубер із співавторами (Huber & Stephens, 2001) доводить, що соціальна держава є механізмом узгодження інтересів і стабілізації суспільства.

Інтереси також виступають рушійною силою революцій та радикальних трансформацій. Скопол (Skocpol, 1979) показує, що революції виникають у ситуації збігу інтересів значної частини суспільства та частини еліт проти існуючого порядку, що призводить до втрати державою легітимності та керованості. Таким чином, революції є крайнім проявом конфлікту інтересів і водночас механізмом переформатування держави.

Таким чином, аналіз досліджень, проведених упродовж тривалого часу, дозволяє стверджувати, що інтереси є рушійною силою суспільного розвитку, оскільки саме вони визначають траєкторію державотворення. У цьому процесі ключову роль відіграють публічні інститути, які виступають механізмом узгодження інтересів та їх трансформації у соціальну стабільність і громадський порядок. Водночас різні наукові школи акцентують увагу на різних механізмах такого узгодження – війні, освіті, перерозподілі, коаліціях еліт тощо, що свідчить про багатовимірність і суперечливість ролі інтересів,

які можуть як забезпечувати стабільність, так і провокувати дестабілізацію та розпад держави.

Інтереси виступають універсальною аналітичною категорією, через яку можна пояснити не лише виникнення держави, а й її розвиток, легітимність влади та здатність суспільства до інтеграції. Саме інтереси лежать в основі формування ідеологічних систем і їх подальшої інструменталізації політичними елітами.

Центральною є теза про те, що ідеологія виникає як відображення колективних інтересів соціальних груп, але в процесі політичної боротьби вона трансформується в інструмент здобуття та утримання влади. У демократичних суспільствах це породжує фундаментальну напругу між декларованими інтересами широких мас і реальними інтересами вузьких елітних груп, які контролюють політичні процеси. Популістські обіцянки, що апелюють до суспільних очікувань, часто вступають у суперечність із фактичними цілями політичних акторів.

Причинно-наслідкова логіка цього процесу полягає в наступному: інтереси соціальних груп формують ідеології; ідеології стають інструментом мобілізації та легітимації політичної влади; політичні еліти використовують їх для здобуття і утримання контролю над державним механізмом; реалізація політичних програм часто відхиляється від задекларованих цілей через домінування вузьких інтересів, що призводить до явищ популізму та лобізму. У цих умовах громадський контроль виступає необхідною, але не завжди достатньою противагою владі.

Ідеологія не є абстрактною конструкцією, а виступає концептуалізованим відображенням інтересів, оформленим у вигляді системи ідей, цінностей і переконань. Вона створює рамку, в межах якої інтереси соціальних груп інтерпретуються, легітимізуються та транслюються. Водночас критичний аналіз показує, що матеріальні інтереси є первинними щодо ідеологічних форм, а самі ідеології можуть виконувати функцію

маскування часткових інтересів під універсальні цінності.

Маніпулятивний потенціал ідеології поєднується з її інтегративною функцією. З одного боку, вона об'єднує людей для досягнення спільних цілей, з іншого – розподіл вигод від такої кооперації є нерівномірним і залежить від позиції суб'єктів у соціальній ієрархії. Ідеологія створює відчуття сенсу, приналежності та соціальної значущості, але водночас може слугувати інструментом контролю і підпорядкування.

Процес перетворення інтересів на ідеологію є результатом цілеспрямованої інтелектуальної діяльності. Його здійснюють найбільш підготовлені представники соціуму – «архітектори ідеологічних систем», які, діючи в інтересах політичних і економічних еліт, оформлюють колективний досвід і трансформують його у системи переконань, придатні для мобілізації та впливу на масову свідомість. Таким чином, ідеологія одночасно виступає як засіб консолідації і як інструмент просування інтересів її творців.

Соціальні трансформації, у свою чергу, супроводжуються конкуренцією ідеологій, наукових підходів і світоглядних систем. Зміна економічних моделей, поява нових соціальних груп і трансформація цінностей призводять до поляризації інтересів і формування нових ідеологічних конструкцій. У цих процесах ідеології відіграють роль інструментів пошуку балансу, хоча їхні цілі часто залишаються незмінними – забезпечення добробуту та рівних можливостей.

Водночас ключовим фактором суспільного розвитку залишається не сама ідеологія чи інтерес як такий, а практична діяльність – творча праця членів суспільства. Коли існуючі ідеологічні системи перестають відповідати новим умовам і інтересам домінуючих груп, виникає «ідеологічний вакуум», який потребує заповнення новими концепціями, що відображають змінену соціально-економічну реальність.

Періоди інтенсивних соціально-економічних та політичних потрясінь не лише супроводжуються конфліктами інтересів та ідеологічними

протистояннями, а й активно їх генерують. З одного боку, нові ідеології, впроваджуючись у суспільну свідомість, виступають ефективним механізмом мобілізації мас і залучення їх до політичної боротьби. З іншого – сама політична боротьба стимулює трансформацію ідеологій, адаптуючи їх до змінюваних соціальних реалій.

Розвинені форми відображення інтересів у вигляді ідеологічних концепцій є продуктом індустріального та постіндустріального суспільства, де їх соціальною базою виступають класи, нації та політичні партії. Саме ці суб'єкти використовують інтереси індивідів як ресурс для досягнення власних стратегічних цілей та інтересів своїх лідерів, що вимагає складної системи впорядкування ідей та артикуляції цілей, прийнятних для широких мас, які виступають їх безпосередніми виконавцями.

Як свідчить практика, ідеологічні системи, що виникають із соціальних інтересів, активно використовуються для формування суспільної думки та поведінки, часто через приховані та психологічно витончені механізми впливу. Маніпуляція свідомістю у цьому контексті виступає формою психологічного впливу, спрямованого на програмування думок, настроїв та поведінкових моделей відповідно до цілей суб'єкта впливу. Її ефективність ґрунтується на неусвідомленості: об'єкт впливу повинен сприймати власні дії як результат автономного вибору, не помічаючи зовнішнього втручання.

Ідеологія у цьому сенсі формує світоглядну систему індивіда, що базується на переконаннях, цінностях та уявленнях про соціальну реальність, і водночас виступає інструментом, придатним до використання провладними елітами для реалізації власних інтересів. Маніпулятивний вплив може здійснюватися на різних рівнях: через сублімацію існуючих ідей для задоволення суспільних інтересів, через корекцію світоглядних позицій щодо конкретних подій і дій влади, а також через формування нових ідеологічних доктрин і відповідних моделей поведінки, що змінюють соціальний порядок.

Ефективна маніпуляція спирається не стільки на логіку, скільки на

емоції. Як зазначав Гюстав Ле Бон, маси реагують не на раціональні аргументи, а на «чуттєві образи» та асоціації, що викликаються словами (Bon, 2009). Саме тому ідеології насичені емоційно зарядженими символами та поняттями, такими як «свобода», «справедливість», «нація», «рівність», які виконують функцію тригерів масової мобілізації. Особливу роль у цьому процесі відіграє страх як один із найпотужніших інструментів впливу.

Маніпуляція не створює переконання з нуля, а активує вже наявні когнітивні та емоційні структури. Вона спирається на «неявне знання» індивіда, його страхи, стереотипи, досвід і соціальні установки. Саме це середовище стає основою для застосування таких прийомів, як «ефект ореолу» або «перенесення оцінок», які функціонують лише за наявності попередньо сформованих установок.

Будь-яка соціально-економічна система не може існувати без підтримки певної частини суспільства, передусім соціально активної та мобілізованої. У цьому контексті пропаганда виступає ключовим інструментом впливу, спрямованим на формування певного типу політичного мислення. Вона є організованим і системним поширенням ідеології з метою залучення максимальної кількості прихильників і охоплює всі сфери суспільного життя – освіту, науку, культуру, економіку та дозвілля.

Маніпулятивний вплив реалізується через широкий спектр інструментів. До мовних засобів належать політичні кліше, штампи та ідеологічно забарвлені терміни. Немовні методи включають селективну подачу інформації, блокування або затримку «невигідних» даних, а також формування сприятливого контексту їх сприйняття. Особливу роль відіграє «ідеологема» – ідея, тісно пов’язана з певною цінністю і подана як безальтернативна, що робить її ефективним інструментом впливу.

Сучасна пропаганда використовує всі доступні канали масової комунікації, включаючи цифрові платформи, соціальні мережі та розважальний контент, що значно підсилює її вплив. Її кінцева мета полягає не

лише у досягненні короткострокових політичних результатів, а у формуванні стандартизованого мислення та зниженні здатності до критичного аналізу. Цей процес описується як формування «одновимірної людини», яка перетворюється на пасивного споживача інформації (Marcuse, 1941).

У межах пропаганди застосовується комплекс психологічних технік. Ефект первинності забезпечує перевагу першої інтерпретації подій, формуючи початкову установку сприйняття. Ефект ореолу спричиняє перенесення позитивних або негативних характеристик з одного об'єкта на інший. Принцип контрасту та перенесення несхвалення дозволяє підсилювати власні позиції через дискредитацію опонентів. Двоступеневий потік комунікації передбачає використання «лідерів думок» як посередників, що підвищує довіру до інформації. Усі ці механізми забезпечують поширення ідей від медіа до авторитетних осіб, а вже від них – до широкої аудиторії (Manipulation in the Sphere of Ideology and Propaganda, n.d.).

До арсеналу маніпулятивних технік також належать повторення, подача спірних тверджень як фактів та створення відчуття загрози, що використовується для консолідації суспільства проти реального або уявного ворога. Сукупність цих інструментів формує інформаційне середовище, в якому альтернативні погляди не лише маргіналізуються, а й делегітимізуються, що суттєво обмежує можливості критичного осмислення соціально-політичних процесів.

Усе різноманіття індивідуальних і групових інтересів створює передумови не лише для маніпуляції суспільною свідомістю, але й формує феномен «тотального суспільного розчарування», що виникає внаслідок систематичного невиконання політичними силами своїх обіцянок, наданих під гаслами служіння загальному благу. У цьому контексті популізм і лобізм виступають як взаємопов'язані механізми, що у процесі боротьби інтересів трансформують «політичну оману» громадян у звичне соціальне явище.

Популізм, як стратегія політичної боротьби, базується на використанні

риторики «інтересів народу» з метою мобілізації масової підтримки. Фактично ж, апеляція до «народних інтересів» виступає інструментом отримання електоральної підтримки, тоді як самі обіцянки мають декларативний характер. Після здобуття влади політичні сили стикаються зі складною соціально-економічною реальністю, яка обмежує можливості реалізації передвиборчих програм, що призводить до їх систематичного невиконання.

У цьому сенсі популізм можна розглядати як форму інституціоналізованого розриву між очікуваннями та реальністю. Виборці, усвідомлюючи або частково усвідомлюючи не реалістичність обіцянок, все ж підтримують політичні сили, що пропонують прості рішення складних проблем, отримуючи натомість символічну компенсацію у вигляді надії. Популістська риторика уникає складних політичних дискусій, замінюючи їх спрощеними формулами на кшталт «подолання корупції» або «повернення влади народу», що створює ілюзію швидкого досягнення результату.

Отримавши владу, політичні актори здійснюють контроль над публічними інститутами, що потенційно здатні забезпечити підзвітність, що призводить до їх поступової ерозії. Це, у свою чергу, знижує політичні ризики невиконання обіцянок і формує стан фактичної безкарності.

Лобізм виступає іншим ключовим механізмом реалізації інтересів, який полягає у цілеспрямованому впливі на органи державної влади з метою просування інтересів конкретних груп. У межах плюралістичної демократії він формально розглядається як легітимний канал представництва інтересів. Проте на практиці доступ до цього механізму мають передусім економічно сильні та організовані групи, що створює структурну асиметрію впливу.

У результаті інтереси заможної меншості здатні домінувати над декларованим суспільним інтересом, що формується під час виборчого процесу. Лобізм реалізується через фінансування політичних кампаній, неформальні зв’язки з представниками влади, просування вигідних законодавчих рішень, а в умовах слабких інституцій – через корупційні

практики.

Популізм і лобізм у своїй взаємодії формують замкнений цикл відтворення влади. Популізм забезпечує мобілізацію та доступ до влади через апеляцію до масових інтересів, тоді як лобізм визначає реальний порядок денний після її здобуття. У цьому контексті політична діяльність переорієнтовується з виконання публічних обіцянок на обслуговування інтересів тих груп, які забезпечили ресурсну підтримку політичного актора.

Таким чином, формується передбачувана модель: суспільна надія змінюється розчаруванням, яке, однак, не руйнує систему, а відтворює її через новий цикл популістської мобілізації.

Окремі підходи намагаються інтерпретувати лобізм як потенційно конструктивний інструмент, що може сприяти балансуванню інтересів та підвищенню якості державних рішень. Проте така інтерпретація передбачає існування «добре регульованих систем», здатних забезпечити рівний доступ до механізмів впливу, що на практиці є вкрай обмеженим явищем.

З позицій системного підходу, самоорганізація суспільства є природною властивістю соціальних систем, які виступають джерелом легітимності влади. Водночас, якщо державні інститути не забезпечують реалізацію принципів соціальної справедливості та рівності, механізми впливу, такі як лобізм, перетворюються на інструменти реалізації інтересів вузьких груп. У цьому випадку лобізм набуває ознак корупційної практики, оскільки стає доступним лише обмеженому колу впливових суб’єктів. Це призводить до трансформації демократичних інститутів у механізми перерозподілу ресурсів на користь привілейованих груп, тоді як принципи соціальної справедливості втрачають практичне значення. Формальне регулювання таких процесів не усуває їх сутності, оскільки структурна нерівність доступу до впливу зберігається.

Невиконання політичних обіцянок у цьому контексті не є випадковим відхиленням, а виступає системним результатом взаємодії інтересів. Політичні актори, будучи частиною суспільства, відображають його моральний та

етичний стан, а сама політична система функціонує згідно логіки символічного обміну, де обіцянки виступають інструментом мобілізації.

Після виборів змінюється структура впливів: якщо до виборів домінує залежність від громадської думки, то після – визначальними стають внутрішньопартійні механізми, виконавча влада та лобістські групи. У результаті держава постає не як нейтральний інститут забезпечення загального блага, а як арена боротьби інтересів, де домінують ті суб'єкти, які мають доступ до ресурсів впливу.

У цій боротьбі політичні обіцянки виконують інструментальну функцію – забезпечують доступ до влади, після чого державний механізм використовується для реалізації приватних інтересів за рахунок суспільства.

На думку багатьох теоретиків організації суспільного життя, громадський контроль є одним із базових принципів демократії, що забезпечує вплив суспільства на діяльність державних органів та оцінку її результатів. Його метою є забезпечення відповідності державного управління суспільним інтересам, а також підвищення прозорості та відповідальності влади. Водночас організація громадського контролю, визначення його форм, повноважень і процедур здійснюється самою державою, що надає йому переважно дорадчого, а не обов'язкового характеру. У цьому контексті громадський контроль принципово відрізняється від державного контролю, оскільки не має примусової сили. Саме тому громадський контроль у більшості випадків виступає слабкою та малоефективною формою взаємодії між владою і громадянським суспільством, особливо в частині узгодження різноманітних приватних інтересів. Причини цього полягають не лише у недосконалості нормативно-правової бази або обмеженості інструментів прозорості, а передусім у низькому рівні обізнаності громадян щодо механізмів контролю, відсутності соціальної солідарності та домінуванні індивідуалістичних цінностей. У сучасному суспільстві, орієнтованому на успіх і споживання, пріоритетом виступає власний інтерес, тоді як інший індивід часто

сприймається як конкурент або ресурс.

Розрізненість суспільства, відсутність єдиного бачення спільного майбутнього та низький рівень взаємної довіри створюють передумови для формування «безвідповідальної» влади, фактично звільненої від реальної підзвітності. Влада, володіючи монополією на встановлення правил і забезпечення їх виконання, визначає також межі та форми самого громадського контролю, що істотно обмежує його ефективність.

За таких умов лише консолідоване суспільство, здатне до узгодженого бачення спільного розвитку, може сформувати ефективний громадський контроль, спрямований не лише на реагування на наслідки, а й впливати на акторів, які розробляють та приймають управлінські рішення. У цьому випадку громадський контроль виконує функцію своєрідного «фільтра», який забезпечує доступ до влади лише тих суб'єктів, що відповідають вимогам зрілого суспільства. Невиконання цієї умови зумовлює постійне протистояння між суспільством і владою, оскільки остання демонструє природну схильність до закритості та обслуговування власних інтересів.

У сучасних соціально-економічних умовах, незалежно від моделі – ринкового чи державного капіталізму – зберігається фундаментальна розбіжність між інтересами політичних акторів і громадян. Це означає, що влада не зацікавлена у добровільному підпорядкуванні громадському контролю, а навпаки – прагне його інституціоналізувати і контролювати. У результаті громадський контроль перетворюється на політичний конструкт, який формально надається суспільству, але не є реально дієвим інструментом впливу.

У цьому контексті постає питання: чи заслуговує суспільство на ту владу, яку воно має? Якщо виходити з тези про первинність суспільства, яке формує владу, то відповідь є ствердною. Водночас не можна ігнорувати діалектичний характер взаємодії між суспільством і владою. Влада через інститути здатна формувати суспільство, тоді як суспільство, за умови достатнього рівня

розвитку, здатне змінювати владу.

Ці процеси можуть бути пояснені з позицій синергетики як прояви самоорганізації та саморозвитку соціальних систем. Водночас історичний досвід свідчить, що формування зрілого, культурного та інтелектуальне розвинутого суспільства є тривалим процесом, тоді як його деградація під впливом кризових умов може відбутися значно швидше. У таких умовах базові інстинкти виживання починають домінувати, що трансформує соціальні норми і призводить до легітимації насильства, обману та права сильного як ефективних стратегій поведінки.

Динаміка взаємодії між суспільною консолідацією та фрагментацією не є випадковою, а виступає центральним елементом політичної боротьби. Владні еліти можуть інструменталізувати соціальні розколи, кризові явища та інформаційні впливи як засоби контролю і перерозподілу ресурсів. У цьому контексті домінування приватних інтересів еліт визначає логіку функціонування влади, включаючи кадрову політику та управлінські рішення.

Сучасні моделі управління дедалі частіше використовують такі стратегії, як «розділяй і володарюй», «керований хаос» або «капіталізм катастроф», що дозволяє перетворювати кризи на інструменти зміцнення влади. У цьому випадку інтереси, які можуть бути основою суспільної єдності, трансформуються у механізми досягнення вузьких політичних і економічних цілей.

Водночас суспільна консолідація, взаємодопомога та спільна діяльність залишаються фундаментальними умовами розвитку. Однак сталий розвиток і загальне процвітання можливі лише за умов стабільності та миру. У кризових ситуаціях консолідація має вимушений характер і не гарантує покращення умов життя для всіх членів суспільства.

У цьому контексті доцільно розрізняти поняття консолідації та соборності. Консолідація є процесом об’єднання соціальних груп і індивідів для досягнення спільних цілей, що передбачає узгодження дій, цінностей і

стратегій. Вона сприяє стабільності, розвитку та ефективному реагуванню на виклики.

Соборність, натомість, виступає категорією вищого порядку, що має духовно-філософський зміст і відображає глибинне прагнення суспільства до єдності. Якщо консолідація є процесом і інструментом, то соборність – це стан і ідеал, до якого прагне суспільство. Саме консолідація створює передумови для досягнення соборності та забезпечує збереження цілісності держави.

Суспільна єдність може формуватися двома основними шляхами: через внутрішній консенсус або під впливом зовнішніх обставин.

Перший підхід передбачає скоординовані дії громадян щодо визначення спільних цінностей і інтересів у межах культурно плюралістичного середовища. Така консолідація має проактивний характер, формується в результаті тривалого суспільного діалогу і, як правило, є більш стійкою у довгостроковій перспективі. Вона свідчить про зрілість громадянського суспільства та його здатність до самоорганізації.

Водночас зовнішні загрози виступають значно швидшим і потужнішим каталізатором консолідації. Війни, терористичні акти та інші форми агресії здатні миттєво мобілізувати суспільство, відсуваючи внутрішні суперечності на другий план. Парадоксально, але саме війна сприяє формуванню нової внутрішньої єдності, заснованої на таких цінностях, як свобода, незалежність, культура та ідентичність. При цьому аналогічні процеси відбуваються по обидві сторони конфлікту: зростає внутрішня консолідація і водночас посилюється ворожість до іншої сторони.

Це породжує так званий «парадокс єдності, побудованої на загрозі». Консолідація, що виникає під тиском зовнішніх факторів, має реактивний характер і є потенційно нестійкою. Її тривалість безпосередньо залежить від інтенсивності загрози. Зі зникненням або послабленням небезпеки внутрішні соціальні, культурні та економічні суперечності знову актуалізуються. У такій ситуації виникає ризик інституційної залежності: влада, легітимність якої

базується на мобілізаційній єдності, може бути зацікавлена у підтриманні або навіть конструюванні зовнішніх загроз як інструменту контролю та управління.

Кризові стани, що сприяють консолідації, водночас створюють унікальні можливості для еліт, які прагнуть використати суспільний шок для реалізації радикальних економічних і політичних програм. Цей феномен отримав назву «капіталізм катастроф». Як зазначає Наомі Кляйн у праці «Доктрина шоку», поширення неоліберальних ідей у багатьох країнах відбувалося не через усвідомлений демократичний вибір, а через використання кризових ситуацій (The Shock Doctrine | Work by Klein | Britannica, n.d.). Війни, теракти, природні катастрофи та економічні потрясіння створюють стан суспільної дезорієнтації, в якому стає можливим впровадження непопулярних реформ – приватизації, дерегуляції та скорочення соціальних гарантій.

Сутність цієї доктрини полягає у створенні стану «tabula rasa» у суспільній свідомості, коли громадяни, зосереджені на виживанні або подоланні наслідків кризи, не здатні чинити опір швидким і масштабним трансформаціям. У цей момент політичні та економічні еліти формують нові правила гри, які за нормальних умов зустріли б значний спротив.

Класичним прикладом реалізації цієї стратегії є Чилі після перевороту 1973 року. Сам переворот став політичним шоком, що створив умови для впровадження радикальних ринкових реформ, розроблених так званими «чиказькими хлопцями» під впливом ідей Мілтона Фрідмана (Klein, 2007). В умовах авторитарного режиму були здійснені масштабна приватизація, лібералізація економіки та демонтаж соціальної держави. Це демонструє прямий зв’язок між політичним насильством і радикальними економічними трансформаціями, які не могли б бути реалізовані демократичним шляхом (The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism | Development Education Review, n.d.).

Ще більш масштабним прикладом стала війна в Іраку 2003 року.

Військова операція, що проводилася під гаслом «шок і трепет», створила умови для повного демонтажу державних інститутів і подальшої передачі ключових функцій держави приватним корпораціям (Klein, 2007; The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism | Development Education Review, n.d.). Процес відбудови країни фактично перетворився на джерело прибутку для вузького кола компаній, що заклало основу для формування «комплексу капіталізму катастроф», у якому межа між державними інтересами та корпоративним прибутком стирається.

Таким чином, «доктрина шоку» виступає не метафорою, а чіткою двоступеневою стратегією. Перший етап передбачає створення або використання стану колективного шоку для нейтралізації суспільного опору. Другий – швидке впровадження реформ, що перерозподіляють ресурси і владу на користь еліт. У цьому процесі шок виступає необхідною умовою для реалізації політики, яка за звичайних умов не отримала б суспільної підтримки.

Якщо використання криз є ситуативним інструментом, то стратегія штучного поглиблення соціальних розколів є довготривалим механізмом утримання влади. Принцип divide et impera («розділяй і володарюй»), відомий ще з часів Римської імперії, передбачає свідоме маніпулювання суперечностями у суспільстві для запобігання його консолідації. У такій моделі громадяни змушені конкурувати між собою за обмежені ресурси, що унеможливлює формування єдиного суб’єкта, здатного відстоювати спільні інтереси. У результаті суспільство опиняється в стані перманентної внутрішньої боротьби, де задоволення базових потреб можливе лише через конкуренцію з іншими, що остаточно підриває потенціал колективної дії та зміцнює позиції правлячих еліт.

Британське правління в Індії часто розглядається як класичний приклад цілеспрямованого використання соціальних розколів для утримання контролю над великою колонією. Колоніальна адміністрація не лише експлуатувала, а й

системно поглиблювала релігійні, кастові та етнічні відмінності індійського суспільства з метою ефективного управління багатонаціональною територією. Одним із ключових механізмів стала організація англо-індійської армії за принципом протиставлення: підрозділи формувалися з представників груп, що перебували у стані історичної ворожнечі (мусульмани, сикхи, індуси). Це дозволяло використовувати одні групи для придушення виступів інших.

Додатково колоніальна влада сприяла загостренню релігійних конфліктів. Відомим прикладом є впровадження гвинтівкових патронів, просочених сумішшю яловичого і свинячого жиру, що образило релігійні почуття як індусів, так і мусульман і стало каталізатором повстання сипаїв 1857 року. Таким чином, соціальні протиріччя не лише використовувалися, а й інституціоналізувалися як інструмент управління.

Принцип divide et impera («розділяй та володарюй») зберігає актуальність і в сучасній геополітиці, однак його інструментарій зазнав суттєвої трансформації. Якщо раніше домінував адміністративний примус, то сьогодні ключову роль відіграють інформаційні технології та когнітивний вплив.

Показовим прикладом є стратегія російської федерації в європейському інформаційному просторі, що передбачає підтримку радикальних рухів та поширення дезінформації, спрямованої на загострення соціальних суперечностей. Зокрема, інформаційні кампанії орієнтовані на формування негативного образу українських біженців і створення напруженості між ними та місцевим населенням, що підриває європейську солідарність і підтримку України (“Ukraine Will Attack Poland,” “Ukrainian Women Are Destroying Polish Marriages.” Russia Is Already “Bombing” Europe - Glavkom, n.d.).

Подібні механізми спостерігаються і у внутрішній політиці демократичних держав. Зокрема, у США політичні сили активно використовують поляризуючу риторику, конструюючи протиставлення «ми – вони» для мобілізації електорату. Соціальні кризи та протести

трансформуються у політичний ресурс, а роз'єднане і налякане суспільство стає більш керованим (The Battle for Los Angeles: How Trump Created a Problem He Wants to Solve in a Spectacular Way, n.d.).

Порівняльний аналіз дозволяє виявити фундаментальну трансформацію механізмів управління через інтереси: від прямого адміністративного контролю до когнітивного впливу. Британська колоніальна модель ґрунтувалася на фізичному структуруванні суспільства через інститути влади та примусу. Натомість сучасна модель спрямована на формування відповідної картини світу у свідомості громадян, де соціальні розколи інтерналізуються і сприймаються як власні переконання. Таким чином, поле боротьби зміщується у сферу «інформаційної екології», де об'єктом впливу стають не дії, а свідомість і емоції людей.

Ефективність таких стратегій залежить від наявності сприятливих умов, що підвищують вразливість суспільства до маніпуляцій. До ключових факторів належать бідність, низький рівень освіти та деградація інформаційного середовища. Водночас важливу роль відіграє культивування моделей поведінки, орієнтованих на реалізацію індивідуальних інтересів у межах формально легітимних, але соціально деструктивних практик.

Бідність і неосвіченість у цьому контексті виступають не лише соціальними проблемами, а й функціональними умовами для маніпуляції. Людина, зосереджена на задоволенні базових потреб, має обмежені ресурси для критичного мислення та участі у громадському житті. Відповідно, вона стає більш схильною до зовнішнього впливу, особливо якщо маніпулятивні наративи апелюють до її безпосередніх інтересів і потреб.

Емпіричні дослідження підтверджують зв'язок між рівнем освіти та стійкістю до дезінформації. Так, дослідження медіаграмотності в Україні показало, що серед осіб із середньою освітою низький рівень медіаграмотності спостерігається у 33% випадків, тоді як серед людей з вищою освітою – лише у 10% (Yandola, 2023). Це свідчить про визначальну роль освіти у формуванні

критичного мислення.

З цієї перспективи деградація освіти, науки та культури може розглядатися не лише як наслідок неефективної політики, а як елемент стратегічного соціального інжинірингу. Ослаблення середнього класу, зниження якості освіти та зростання соціальної нерівності формують більш керован і менш критичне суспільство, що підвищує ефективність маніпулятивних практик.

Сучасні інформаційні технології дозволили трансформувати дезінформацію у системний інструмент впливу. Її метою часто є не переконання у конкретній неправді, а створення стану «інформаційного колапсу» – тотальної недовіри до будь-яких джерел інформації, включаючи державні інститути, науку та експертне середовище. У таких умовах руйнується спільна фактична реальність, що є основою демократичного консенсусу. Наслідком цього стає фрагментація суспільства на ізольовані групи, об'єднані спільними переконаннями та інформаційними джерелами. У таких умовах діалог ускладнюється, компроміс делегітимізується, а колективна дія стає малоймовірною. Це створює сприятливе середовище для подальших маніпуляцій.

У найбільш радикальних формах влада не лише використовує існуючу нестабільність, а й свідомо її продукує. Концепція «керованого хаосу» передбачає створення і підтримку стану системної дестабілізації як інструменту геополітичного впливу (Senchenko, 2019). Її метою є руйнування суб'єктності держави, тобто здатності до самостійного розвитку і прийняття рішень (Datsyuk, n.d.).

Через розпалювання внутрішніх конфліктів, підтримку радикальних сил, інформаційні атаки та економічний тиск створюється стан перманентної нестабільності. У таких умовах держава не здатна до консолідації та реалізації стратегічного розвитку, що робить її залежною від зовнішнього впливу (Datsyuk, n.d.; Senchenko, 2019).

На внутрішньополітичному рівні керований хаос часто проявляється через зрощення державних структур з організованою злочинністю. Постсоціалістична трансформація, особливо після розпаду СРСР, створила унікальні умови для цього процесу. Глибокий економічний спад, руйнування інституцій та ослаблення правоохоронної системи сформували вакуум влади і контролю, який швидко заповнився «кримінальним симбіозом» – політико-тіньовим альянсом між представниками тіньової економіки, професійними злочинцями та корумпованими чиновниками.

У межах цього альянсу формується паралельна неформальна структура влади – так звана «п'ята влада». Державні посадовці забезпечують політичне і правове прикриття незаконної діяльності (контрабанди, рейдерства, розкрадання бюджетних коштів), тоді як кримінальні структури надають фінансову підтримку політичним кампаніям і силовий ресурс для усунення конкурентів. Таким чином, йдеться не про окремі прояви корупції, а про структурне злиття держави і кримінального середовища, де інститути влади перетворюються на інструмент отримання незаконних прибутків (Kornakova, 2013).

Для такої кримінально-політичної еліти стабільність, прозорість і верховенство права становлять екзистенційну загрозу. Їхній вплив і ресурси прямо залежать від слабкості інститутів, непрозорості та вибіркового застосування закону. Відтак вони не зацікавлені у вирішенні соціальних проблем чи інституційному розвитку. Навпаки, підтримання стану «керованого хаосу» є раціональною стратегією, оскільки саме в умовах нестабільності їхня влада стає максимальною і непідзвітною. У такій моделі хаос перестає бути відхиленням – він трансформується у функціональний принцип управління.

Завершуючи дослідження, доцільно зафіксувати ключову діалектичну суперечність, що лежить в основі взаємодії інтересів як рушійної сили розвитку суспільства і держави. З одного боку, індивіди не здатні без

консолідуючої сили створити і підтримувати державу. З іншого – держава і нація не є тотожними категоріями, а отже держава не завжди виступає інструментом консолідації, не порушуючи принципів соціальної справедливості. У результаті збереження соціальної та майнової нерівності сприяє фрагментації суспільства на групи з конфліктними інтересами.

Ця суперечність має глибинний характер і не може бути повністю усунена, оскільки корініться у самій природі людини та домінуючих соціально-економічних відносинах. Ринкова система відтворює такі якості, як прагнення до влади, накопичення ресурсів і готовність досягати мети будь-якими доступними засобами, що постійно відновлює конфлікт інтересів.

Проведений аналіз показує, що абсолютизація як держави, так і громадянського суспільства спрощує реальність і ігнорує складну взаємодію між інститутами, владними групами та соціумом.

По-перше, жодна держава не виникає і не функціонує виключно на основі індивідуальної волі. Її існування завжди спирається на консолідуючі фактори – спільні цінності, ідентичність, правила та інститути.

По-друге, держава і нація не є тотожними. Держава виступає політичним механізмом організації суспільства, тоді як нація є культурно-історичною спільністю. За певних умов держава може трансформуватися з інструменту організації у механізм контролю або навіть пригнічення, що підриває довіру та соціальну єдність. Звідси випливає принципове положення: держава не здатна забезпечити консолідацію суспільства, ігноруючи соціальну справедливість. Навпаки, зростання нерівності, особливо в умовах «керованого хаосу», посилює фрагментацію, підвищує вразливість до маніпуляцій і підриває можливості сталого розвитку.

У цьому контексті заслуговує на увагу і теологічна теза про «вроджену гріховність» людини. Хоча такі риси, як жадібність, владолюбство чи схильність до насильства, можуть дестабілізувати суспільство, в умовах конфлікту саме вони інколи виступають фактором виживання. Саме тому

публічні інститути не усувають ці риси, а намагаються їх регулювати, обмежуючи або, за певних умов, стимулюючи їх прояв.

Історичний досвід показує, що ефективні політичні системи не ліквідують людські вади, а мінімізують їхній деструктивний вплив через баланс інтересів, прозорість і підзвітність влади.

Феномен «керованого хаосу» демонструє, що за відсутності консолідуючої основи суспільство стає вразливим до маніпуляцій, а держава – інструментом реалізації приватних інтересів. Водночас емпіричні дані щодо ролі освіти і медіаграмотності підтверджують: лише інвестиції у розвиток громадян формують критично мисляче і стійке суспільство.

Злиття держави з кримінальними структурами є крайнім проявом цієї деградації і доводить, що держава, яка ігнорує принципи соціальної справедливості, не може виконувати консолідуючу функцію, а лише поглиблює соціальні розколи.

Отже, створення і розвиток дієздатної держави можливі лише за наявності консолідуючої основи – спільних цінностей, ефективних інститутів та соціальної справедливості. Покладання виключно на індивідуальні якості або ототожнення держави з нацією є хибним підходом. Іншими словами, держава є не гарантом єдності за своєю природою, а інструментом, який може як забезпечувати консолідацію, так і поглиблювати розкол – залежно від того, які інтереси вона обслуговує.

Концептуальний висновок до розділу 3

Проведений аналіз дозволяє сформулювати низку узагальнюючих положень щодо природи держави як інституту узгодження та конфлікту інтересів.

По-перше, механізм держави, попри декларовану функцію узгодження приватних і суспільних інтересів, на практиці не є нейтральним. Як показано у підрозділі 3.1, держава виступає не стільки арбітром, скільки інструментом

інституційного оформлення балансу сил, у якому домінують ті групи, що мають доступ до ресурсів, влади та механізмів впливу.

По-друге, система соціальних ліфтів (підрозділ 3.2) не функціонує як універсальний механізм меритократичного відбору. Її реальна роль полягає у відтворенні еліт та закріпленні доступу до влади через мережі впливу, капітал і соціальне походження, що обмежує можливості широких верств населення до рівноправної участі в управлінні.

По-третє, аналіз підрозділу 3.3 засвідчує, що в умовах сучасних економічних систем держава має стійку тенденцію до обслуговування інтересів приватного капіталу. Це проявляється у формуванні політик, які сприяють концентрації ресурсів, легітимізують нерівність та створюють інституційні переваги для економічно домінуючих груп.

По-четверте, як показано у підрозділі 3.4, інтереси є базовою рушійною силою як державотворення, так і суспільного розвитку. Водночас їх різноспрямованість породжує системну напругу, яка може як забезпечувати консолідацію, так і провокувати фрагментацію суспільства, створюючи умови для маніпуляцій, популізму та інституційної деформації.

По-п’яте, взаємодія інтересів, ідеології та влади формує циклічну модель політичного процесу: артикуляція інтересів → ідеологічне оформлення → мобілізація мас → здобуття влади → відхилення від задекларованих цілей під впливом вузькогрупових інтересів. Цей цикл є одним із ключових механізмів відтворення соціальної напруги та недовіри до інститутів держави.

По-шосте, інститути громадського контролю, попри їх декларативну роль у демократичних системах, мають обмежену ефективність, оскільки функціонують у межах правил, встановлених самою владою. Це створює асиметрію, за якої суспільство не має достатніх інструментів для системного впливу на державу.

По-сьоме, консолідація суспільства може формуватися як на основі внутрішнього консенсусу, так і під впливом зовнішніх загроз. Проте останній

варіант має реактивний характер і створює ризик інструменталізації єдності владними елітами для утримання контролю.

По-восьме, сучасні механізми управління дедалі більше включають інструменти інформаційного впливу, маніпуляції свідомістю та створення «керованого хаосу», що дозволяє контролювати суспільство через дестабілізацію, фрагментацію та підрив довіри до інститутів.

Таким чином, держава не може розглядатися як універсальний інструмент досягнення суспільного блага. Вона є складною системою, у якій відображається баланс інтересів, рівень розвитку суспільства та характер взаємодії між елітами і громадянами.

Це дозволяє зробити ключовий висновок – ефективність держави як інституту безпосередньо залежить не від формальних моделей управління, а від структури інтересів, що лежать в основі її функціонування, та здатності суспільства впливати на їх узгодження.

ЕПІЛОГ

Теорія інституційної асиметрії держави та суспільства

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, сформулюємо ключове твердження теорії інституційної асиметрії взаємодії держави та суспільства. В її основі лежить припущення, що інститути держави функціонально не є нейтральними, а діють відповідно до логіки пріоритетного забезпечення інтересів домінуючих соціальних груп, що обумовлює асиметрію у реалізації приватних і суспільних інтересів.

Концептуальні засади теорії

Проведене дослідження дозволяє сформулювати узагальнюючу теоретичну позицію щодо природи взаємодії держави і суспільства, яка полягає в існуванні стійкої інституційної асиметрії між ними.

Сутність цієї асиметрії полягає в тому, що держава, як організована система влади, інституцій та механізмів примусу, володіє якісно вищим рівнем концентрації ресурсів, можливостей впливу та здатності до координації дій, ніж суспільство як сукупність індивідів і соціальних груп із різноспрямованими інтересами.

У теоретичних моделях держава часто розглядається як нейтральний інститут, покликаний узгоджувати інтереси та забезпечувати суспільне благо. Однак результати аналізу свідчать, що така модель має значною мірою нормативний характер і не відображає реальних механізмів функціонування публічної влади.

Запропонована теорія виходить із того, що взаємодія держави і суспільства не є симетричною: вона структурно зміщена на користь тих груп, які контролюють інституційні механізми держави. Це зумовлює системне відтворення нерівності, викривлення інтересів та обмежену здатність

суспільства до ефективного контролю над владою.

Визначення теорії

Теорія інституційної асиметрії держави та суспільства – це концептуальний підхід, який пояснює функціонування держави як системи, в якій структурна нерівність доступу до ресурсів, влади та інституційних механізмів зумовлює переважання інтересів вузьких соціальних груп над інтересами більшості, що призводить до системного викривлення процесів публічного управління.

Центральне протиріччя

В основі теорії лежить сформована нами діалектична суперечність – між необхідністю держави як інструменту координації, порядку та забезпечення спільного життя та неминучою тенденцією держави до обслуговування інтересів тих груп, які контролюють її інституційний механізм.

Ця суперечність є невід'ємною характеристикою будь-якої політичної системи та не може бути повністю усунене, а лише пом'якшене через інституційні та суспільні механізми.

Основні принципи теорії

Принцип асиметрії ресурсів – держава концентрує у своїх руках матеріальні, адміністративні, інформаційні та силові ресурси, що створює нерівні умови взаємодії із суспільством.

Принцип інституційного викривлення інтересів – інститути держави трансформують та фільтрують суспільні інтереси, надаючи перевагу тим, що відповідають інтересам впливових груп.

Принцип елітного контролю – доступ до механізмів державного управління контролюється відносно вузьким колом осіб, що забезпечує відтворення еліт і обмежує соціальну мобільність.

Принцип ідеологічної легітимації – ідеології, політичні наративи та

пропаганда використовуються для обґрунтування існуючого порядку та маскування інституційної асиметрії.

Принцип циклічності політичного процесу – політичні процеси відтворюються у формі циклу: артикуляція інтересів → мобілізація → здобуття влади → відхилення від задекларованих цілей → зростання недовіри.

Принцип обмеженої ефективності громадського контролю – механізми громадського контролю функціонують у межах, визначених державою, що обмежує їхню реальну впливовість.

Принцип маніпулятивної компенсації – для збереження стабільності асиметрія компенсується через маніпулятивні механізми: популізм, інформаційний вплив, створення зовнішніх і внутрішніх загроз.

Механізм інституційної асиметрії

Функціонування системи можна описати через наступну причинно-наслідкову модель: індивідуальні та групові інтереси → їх ідеологічне оформлення → політична мобілізація → здобуття контролю над інституціями держави → трансформація інтересів у політики та рішення → перерозподіл ресурсів на користь домінуючих груп → зростання соціальної нерівності та напруги → новий цикл політичної боротьби.

Цей механізм забезпечує самовідтворення інституційної асиметрії у довгостроковій перспективі.

Практичні наслідки теорії

Запропонована теорія дозволяє сформулювати низку практичних висновків:

Держава не може розглядатися як повністю нейтральний інститут – її політика завжди відображає баланс інтересів, а не абстрактне «суспільне благо».

Соціальна та економічна нерівність є не відхиленням, а системним

результатом функціонування інституцій.

Демократичні процедури самі по собі не гарантують справедливості, оскільки можуть використовуватися для легітимації нерівності.

Ефективність громадянського суспільства залежить від рівня його консолідації, освіти та здатності до колективної дії.

Ключовим фактором зменшення асиметрії є не лише інституційні реформи, а й підвищення рівня критичного мислення, культури та відповідальності громадян.

Узагальнюючий висновок

Таким чином, держава і суспільство перебувають у стані постійної асиметричної взаємодії, в якій інституційна структура визначає переважання одних інтересів над іншими.

Розуміння цієї асиметрії є необхідною умовою для формування більш реалістичних підходів до публічного управління, розробки ефективних механізмів контролю та побудови суспільства, в якому держава функціонує не лише як інструмент влади, а як засіб забезпечення гідного життя для людини.

ПІСЛЯМОВА

Завершуючи наше дослідження, ми сподіваємося, що ця праця спонукала вас замислитися над споконвічною проблемою співіснування людей у суспільстві, роллю держави та реальними можливостями публічного управління у розв'язанні фундаментальних соціально-економічних проблем.

Водночас наголосимо: ми не ставили за мету применшити роль держави, права чи інших суспільних механізмів. Навпаки, ми прагнули підкреслити їх значущість і певною мірою життєву необхідність. Станом на сьогодні людство не створило більш ефективного інструменту, ніж держава, для забезпечення базової стабільності та мінімального рівня безпеки.

Однак ключове питання, на яке ми пропонуємо звернути увагу, полягає не в самому існуванні держави, а в тому, в чиїх руках перебуває цей механізм і чиї інтереси він обслуговує – загальні чи вузькоелітарні.

Саме тому критично важливим є глибоке розуміння того, як функціонує держава, яку роль у цьому процесі відіграємо ми, і як наші цінності та інтереси впливають на організацію спільного життя. Кожен із нас здатний змінити власний світогляд, розвинути критичне мислення і усвідомити: в умовах ринкової системи, неолібералізму та демократії стратегія «довіряй, але перевіряй» має стати базовою поведінковою нормою.

Демократія за відсутності належної відповідальності та верховенства права може трансформуватися у інструмент маніпуляції масовою свідомістю. Держава має бути для людини, а не навпаки.

Одним із наших завдань було окреслення ключових діалектичних суперечностей, які визначають якість нашого спільного життя – роблять його або комфортним, або нестерпним. Частина цих суперечностей не може бути усунута через механізми держави, оскільки сама держава є відображенням рівня розвитку, моралі та цінностей суспільства: «Хочеш змінити світ – почни

з себе».

Отже, тезисно сформулюємо основні міфи та реалії співіснування держави і суспільства.

Міф: виникнення держави є необхідним і неминучим етапом розвитку людства. Реальність: ідея неминучості держави є значною мірою ідеалізованим конструктом, що легітимує існуючі форми влади та приховує інтереси вузьких елітних груп.

Міф: громадянське суспільство здатне гарантувати безпеку і комфорт. Реальність: внутрішні суперечності та боротьба за ресурси обмежують його здатність забезпечувати справедливість і безпеку, а в окремих випадках воно може використовуватися владою як інструмент контролю.

Міф: держава забезпечує права і свободи кожного громадянина. Реальність: інтереси держави та владних груп часто не збігаються з інтересами громадян; держава виступає механізмом примусу, а рівність можливостей має переважно декларативний характер.

Міф: держава захищає всі культурні та релігійні цінності. Реальність: захист має вибірковий характер; ідеологія та цінності використовуються як інструменти політичного впливу.

Міф: держава забезпечує економічний добробут громадян. Реальність: добробут є побічним результатом економічних процесів; пріоритетом залишається збереження та посилення позицій еліт та самої держави.

Міф: проголошення соціальної справедливості веде до її реалізації. Реальність: структурні суперечності між суспільним виробництвом і приватним привласненням результатів праці відтворюють нерівність.

Міф: рівні економічні можливості доступні для всіх. Реальність: нерівність стартових умов і ресурсів робить цю ідею утопічною.

Міф: державні послуги спрямовані на благо всіх. Реальність: вони часто обслуговують інтереси інституцій та еліт, посилюючи нерівність і корупційні практики.

Міф: держава є нейтральним арбітром. Реальність: вона відображає і захищає інтереси домінуючих груп; інтереси більшості реалізуються частково.

Міф: соціальні ліфти працюють на засадах меритократії. Реальність: доступ до ресурсів і влади значною мірою визначається належністю до закритих груп.

Міф: держава є універсальним гарантом прав і свобод. Реальність: вона структурно орієнтована на захист приватної власності та великого капіталу, а демократичні процедури часто легітимізують нерівність.

Міф: держава і нація є тотожними. Реальність: це різні категорії; збереження нерівності підриває консолідацію і посилює фрагментацію суспільства.

Сподіваємося, що дослідники у сфері публічного управління та адміністрування, формуючи власну наукову проблематику, зможуть глибше переосмислити реальні процеси функціонування держави та сприятимуть підвищенню ефективності публічного управління.

Пам’ятаймо: держава має служити людині, а публічне управління – працювати на благо всього суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Aaron, H., & Mcguire, M. (1970). Public goods and income distribution. Econometrica: Journal Of The Econometric Society, 907-920.

Abdollahian, M., Zeng, Y., & Thomas, J. (2024). Happiness and the state: going beyond gdp with political performance measures for societal subjective well-being. Social Sciences & Humanities Open, 10, 100981. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.100981

Abrams, P. (1988). Notes on the difficulty of studying the state (1977). Journal Of Historical Sociology, 1(1), 58-89. https://doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1467-6443.1988.tb00004.x

Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2006). Economic origins of dictatorship and democracy. Econometrica, 74(2), 565-601.

Adams, R., Keloharju, M., & Knüpfer, S. (2018). Are ceos born leaders? lessons from traits of a million individuals. Journal Of Financial Economics, 130(2), 392-408. https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2018.07.006

Adhikari, A., & Heller, P. (2024). Civil society, the state and institutionalizing welfare rights in india. World Development, 182, 106687. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2024.106687

Adloff, F. (2017). Civil society. The Wiley-Blackwell Encyclopedia Of Social Theory, 1-6. https://doi.org/10.1002/9781118430873.est0435

Aggregation Of Interests. (2025). In great ukrainian encyclopedia. Https://Vue.Gov.Ua/%D0%90%D0%B3%D1%80%

Agnew, J. (2021). State. In The Blackwell Encyclopedia Of Sociology (Pp. 1-5). https://doi.org/https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss249.pub2

Agnoli, J. (2000). The market, the state, and the end of history. The Politics Of Change, 196-206. https://doi.org/10.1057/9780333993798_8

Alami, I. (2024). State property, venture capital and the urbanisation of state capitalism. Dialogues In Human Geography. https://doi.org/10.1177/20438206241253590

Alami, I., & Dixon, A. D. (2020). State capitalism(s) redux? theories, tensions, controversies. Competition And Change, 24(1), 70-94. https://doi.org/10.1177/1024529419881949

Alami, I., Babic, M., Dixon, A. D., & Liu, I. T. (2022). Special issue introduction: what is the new state capitalism? contemporary politics, 28(3), 245-263. https://doi.org/10.1080/13569775.2021.2022336

Alami, I., Dixon, A. D., & Mawdsley, E. (2021). State capitalism and the new global d/development regime. Antipode, 53(5), 1294-1318. https://doi.org/10.1111/anti.12725

Alawadhi, S., Alansari, H., & Alsaber, A. R. (2024). Explicating trust-building factors impacting the use of e-government services. Social Science Computer Review, 42(5), 1244-1265. https://doi.org/10.1177/08944393231220757

Albertus, M., Menaldo, V., & Rojas-Vallejos, J. (2025). Why elites sometimes undo their own constitutional privileges. World Development, 192, 107024. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2025.107024

Alesina, A., Piccolo, S., & Pinotti, P. (2019). Organized crime, violence, and politics. Review Of Economic Studies, 86(2), 457-499. https://doi.org/10.1093/restud/rdy036

Aligica, P. D., & Tarko, V. (2012). State capitalism and the rent-seeking conjecture. Constitutional Political Economy, 23(4), 357-379. https://doi.org/10.1007/s10602-012-9128-1

Anand, S., & Sen, A. (2000). Human development and economic sustainability. World Development, 28(12), 2029-2049. https://doi.org/10.1016/s0305-750x(00)00071-1

Andersen, K. N., Henriksen, H. Z., Medaglia, R., Danziger, J. N., Sannarnes, M. K., & Enemærke, M. (2010). Fads and facts of e-government: a review of impacts of e-government (2003-

2009). International Journal Of Public Administration, 33(11), 564-579. https://doi.org/10.1080/01900692.2010.517724

Anderson, B. (1983). Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism. Journal Of Historical Sociology, 1(1), 13-26.

Andersson, M. J., Abdul Rahim, Y., Kenttä, G., Håkansson, A., & Claesdotter-Knutsson, E. (2025). Mental health challenges in elite sports, barriers to treatment, and quality of psychiatric care at an elite sports-centered mental health clinic-a mixed-methods study. Psychology Of Sport And Exercise, 79, 102859. https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2025.102859

Anomaly, J. (2015). Public goods and government action. Politics, Philosophy And Economics, 14(2), 109-128. https://doi.org/10.1177/1470594x13505414;journal:journal:ppea;ctype:string:journal

Anomie. (N.D.). Vue. Retrieved September 26, 2025, From Https://Vue.Gov.Ua/%D0%90%D0%Bd%D0%Be%D0%Bc%D1%96%D1%8f

Ansell, C., & Gash, A. (2008). Collaborative governance in theory and practice. Journal Of Public Administration Research And Theory, 18(4), 543-571. https://doi.org/10.1093/jopart/mum032

Arnoldi, J., Villadsen, A. R., Chen, X., & Na, C. (2019). Multi-level state capitalism: chinese state-owned buisness groups. Management And Organization Review, 15(1), 55-79. https://doi.org/10.1017/mor.2018.36

Ausman, J. I. (2018). What happened to usa health care on the way to socialism? surgical neurology international, 9(1), 196. https://doi.org/10.4103/sni.sni_274_18

Aydin-Aitchison, A. (2017). Genocide and state-sponsored killing. In The Handbook Of Homicide (Pp. 268-287). https://doi.org/https://doi.org/10.1002/9781118924501.ch16

Baća, B. (2024). Three stages of civil society development in the global east: lessons from montenegro, 1989-2020. Political Geography, 109, 103005. https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2023.103005

Baker, J., Perry, S., & Whitehead, A. L. (2020). Crusading for moral authority: christian nationalism and opposition to science. https://doi.org/10.31235/osf.io/b7z3u

Balland, P. A., Broekel, T., Diodato, D., Giuliani, E., Hausmann, R., O'clery, N., & Rigby, D. (2022). The new paradigm of economic complexity. Research Policy, 51(3), 104450. https://doi.org/10.1016/j.respol.2021.104450

Banerjee, A., & Iyer, L. (2005). History, institutions, and economic performance: the legacy of colonial land tenure systems in india. American Economic Review, 95(4), 1190-1213. https://doi.org/10.1257/0002828054825574

Bankston, C. L. (2010). Social justice: cultural origins of a perspective and a theory. The Independent Review, 15(2), 165-178. Http://Www.Jstor.Org/Stable/24562361

Barak, G. (2015). Social justice and social inequalities. International Encyclopedia Of The Social & Behavioral Sciences: Second Edition, 392-396. https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.45085-3

Barone, G., & Narciso, G. (2015). Organized crime and business subsidies: where does the money go? journal of urban economics, 86, 98-110. https://doi.org/10.1016/j.jue.2015.01.002

Barrett, K. L., & Lynch, M. J. (2015). Social justice and criminal justice. International Encyclopedia Of The Social & Behavioral Sciences: Second Edition, 386-391. https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.45097-x

Bartelsman, E., Scarpetta, S., & Schivardi, F. (2005). Comparative analysis of firm demographics and survival: evidence from micro-level sources in oecd countries. Industrial And Corporate Change, 14(3), 365-391. https://doi.org/10.1093/icc/dth057

Basay O. V. (2018). Justice as a fundamental category of civil law in ukraine. Naukovij Visnik Nacional'noi Akademii Vnutrisnih Sprav, 4(109), 87-98.

Basic Concepts Of Bureaucracy And Current Trends In The Development Of Public Service. (N.D.). Retrieved September 28, 2025, From Http://Radnuk.Info/Pidrychnuku/Derj-Sly/452-Obolons/7145-2010-09-05-18-14-35.Html

Basics Of Forming And Maintaining Cooperatives In Maryland | The Maryland People's Law Library. (N.D.). Retrieved May 3, 2025, From Https://Www.Peoples-Law.Org/Basics-Forming-And-Maintaining-Cooperatives-Maryland

Basics of forming and maintaining cooperatives in Maryland. (n.d.). The Maryland People's Law Library. Retrieved May 3, 2025, from https://www.peoples-law.org/basics-forming-and-maintaining-cooperatives

Bélanger, F., & Carter, L. (2009). The impact of the digital divide on e-government use. Communications Of The Acm, 52(4), 132-135. https://doi.org/10.1145/1498765.1498801

Belokurova, G. (2018). Soviet legacies, organized crime, and economic gangsterism: russia, 1995-2010. Communist And Post-Communist Studies, 51(1), 1-17. https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2018.01.004

Berkman, A. (1929). Now and after: the abc of communist anarchism. Hathitrust. Https://Babel.Hathitrust.Org/Cgi/Pt?Id=Mdp.39015069766049&View=1up&Seq=5

Berkman, A. (1937). Now and after: the abc of communist anarchism. Hathitrust. Https://Babel.Hathitrust.Org/Cgi/Pt?Id=Mdp.39015076846321&View=1up&Seq=5

Bernaziuk, Y. A. O. (2021). Signs and content of general (public) interest and its relationship with state interests. Law And Society, 6, 146-153. https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.6.21

Besley, T., & Ghatak, M. (2006). Public goods and economic development. Understanding Poverty, 19, 285-303.

Beteille, A. (1999, September 4). Citizenship, State And Civil Society On Jstor. Economic And Political Weekly. Https://Www.Jstor.Org/Stable/4408371

Bizumic, B., Duckitt, J., Popadic, D., Dru, V., & Krauss, S. (2009). A cross-cultural investigation into a reconceptualization of ethnocentrism. European Journal Of Social Psychology, 39(6), 871-899. https://doi.org/10.1002/ejsp.589

Blank, T., & Schmidt, P. (2003). National identity in a united germany: nationalism or patriotism? an empirical test with representative data. Political Psychology, 24(2 Spec.), 289-312. https://doi.org/10.1111/0162-895x.00329

Bobrova, A. (N.D.). What Is "Meritocracy" And Why Doesn't It Work? Cedos. Retrieved September 17, 2025, From Https://Cedos.Org.Ua/Shho-Take-Merytokratiya-I-Chomu-Vona-Ne-Praczyuye/

Bocken, N., Weissbrod, I., & Antikainen, M. (2021). Business experimentation for sustainability: emerging perspectives. Journal Of Cleaner Production, 281. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124904

Boix, C. (2003). Democracy and redistribution. American Political Science Review, 97(3), 1-16.

Bon, G. L. (2009). Psychology of crowds. Sparkling Books. Https://Books.Google.Com.Ua/Books?Id=Kidqzgeacaaj

Bondar, N., & Bakalinskyi, O. (2024). Forms and principles of state support for public-private partnership projects. Humanities And Social Sciences Quarterly, 31(2), 31-39. https://doi.org/10.7862/rz.2024.hss.16

Bonefeld, W. (2001). European monetary union: ideology and class. The Politics Of Europe, 64-106. https://doi.org/10.1057/9780333981290_4

Bonefeld, W. (2005). Europe, the market and the transformation of democracy. Journal Of Contemporary European Studies, 13(1), 93-106. https://doi.org/10.1080/14782800500061138

Bonefeld, W. (2011). Primitive accumulation and capitalist accumulation: notes on social constitution and expropriation. Science And Society, 75(3), 379-399. https://doi.org/10.1521/siso.2011.75.3.379

Bonefeld, W. (2012). Freedom and the strong state: on german ordoliberalism. New Political Economy, 17(5), 633-656. https://doi.org/10.1080/13563467.2012.656082

Bonefeld, W. (2015). European economic constitution and the transformation of democracy: on class and the state of law. European Journal Of International Relations, 21(4), 867-886. https://doi.org/10.1177/1354066115570158

Book Review: “Why Nations Fail” By Daron Acemoglu And James A. Robinson | Rand. (N.D.). Retrieved October 11, 2025, From Https://Www.Rand.Org/Pubs/Commentary/2012/04/Book-Review-Why-Nations-Fail-By-Daron-Acemoglu-And.Html

Booth, J. A., & Richard, P. B. (1998). Civil society and political context in central america. Http://Dx.Doi.Org/10.1177/0002764298042001004, 42(1), 33-46. https://doi.org/10.1177/0002764298042001004

Borras, J. (2001). State-society relations in land reform implementation in the philippines. Development And Change, 32(3), 545-575. https://doi.org/10.1111/1467-7660.00216

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.), Handbook Of Theory And Research For The Sociology Of Education (Pp. 241-258). Greenwood.

Bratton, M., & Chang, E. C. C. (2006). State building and democratization in sub-saharan africa: forwards, backwards, or together? comparative political studies, 39(9), 1059-1083. https://doi.org/10.1177/0010414005280853

Brian Barry. (N.D.). Why Social Justice Matters. Retrieved May 15, 2025, From Https://Books.Google.Com.Ua/Books?Hl=Ru&Lr=&Id=9y3vga9kr5cc&Oi=Fnd&Pg=Pr5&Dq=Principle+Of+Social+Justice&Ots=Vl5tb9rbxw&Sig=Ikzsuh0eossuhcgukbhyq6tunew&Redir_Esc=Y#V=Onepage&Q=Principle%20of%20social%20justice&F=False

Bridoux, F., & Stoelhorst, J. W. (2022). Stakeholder governance: solving the collective action problems in joint value creation. Academy Of Management Review, 47(2), 214-236. https://doi.org/10.5465/amr.2019.0441

Brown, C. (2000). Cosmopolitanism, world citizenship and global civil society. Critical Review Of International Social And Political Philosophy, 3(1), 7-26. https://doi.org/10.1080/13698230008403300

Brown, J. D., Earle, J. S., & Telegdy, Á. (2006). The productivity effects of privatization: longitudinal estimates from hungary, romania, russia, and ukraine. Journal Of Political Economy, 114(1), 61-99. https://doi.org/10.1086/499547

Brubaker, R. (2013). Language, religion and the politics of difference. Nations And Nationalism, 19(1), 1-20. https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2012.00562.x

Buettner-Schmidt, K., & Lobo, M. L. (2012). Social justice: a concept analysis. Journal Of Advanced Nursing, 68(4), 948-958. https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2011.05856.x

Buonanno, P., & Pazzona, M. (2014). Migrating mafias. Regional Science And Urban Economics, 44(1), 75-81. https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2013.11.005

Buonanno, P., Durante, R., Prarolo, G., & Vanin, P. (2015). Poor institutions, rich mines: resource curse in the origins of the sicilian mafia. Economic Journal, 125(586), F175-F202. https://doi.org/10.1111/ecoj.12236

Bureaucracy And Bureaucratism In Chronotope: The Worst Internal Enemy Is The Bureaucrat. (N.D.). Retrieved September 27, 2025, From Https://Pashovkpi.Blogspot.Com/2017/11/Blog-Post.Html

Butler, W. E. (1992). Crime in the soviet union: early glimpses of the true story. British Journal Of Criminology, 32(2), 144-159. https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.bjc.a048187

Calderoni, F., Brunetto, D., & Piccardi, C. (2017). Communities in criminal networks: a case study. Social Networks, 48, 116-125. https://doi.org/10.1016/j.socnet.2016.08.003

Calhoun, C. (1993). Civil society and the public sphere. Public Culture, 5(2), 267-280. https://doi.org/10.1215/08992363-5-2-267

Cambridge Dictionary. (n.d.-b). Polyculture. Cambridge University Press. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/polyculture
Cambridge Dictionary. (n.d.). Authority. https://dictionary.cambridge.org/
Cambridge Dictionary. (n.d.). Citizen. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/citizen
Cambridge Dictionary. (n.d.). Culture. Cambridge University Press. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/culture
Cambridge Dictionary. (n.d.). Interaction. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/interaction
Cambridge Dictionary. (n.d.). Interest. In Cambridge Dictionary. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/interest
Cambridge Dictionary. (n.d.). Justice. Cambridge University Press. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/justice
Cambridge Dictionary. (n.d.). National wealth. Cambridge University Press. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/national-wealth
Cambridge Dictionary. (n.d.). Social. Cambridge University Press. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/social
Cambridge Dictionary. (n.d.). Society. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/society
Cambridge Dictionary. (n.d.). Wealth. Cambridge University Press. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/wealth
Cambridge Dictionary. (n.d.).Power. https://dictionary.cambridge.org/
Carothers, T. (1999). Civil society think again. Foreign Policy, 117, 18-29. https://doi.org/10.2307/1149558
Castañeda Dower, P., & Markevich, A. (2014). A history of resistance to privatization in russia. Journal Of Comparative Economics, 42(4), 855-873. https://doi.org/10.1016/j.jce.2014.05.004
Caya, S. (2015). Evolution of “state ruling.” procedia - social and behavioral sciences, 190, 314-322. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.05.005
Chadwick, A., & May, C. (2003). Interaction between states and citizens in the age of the internet: “e-government” in the united states, britain, and the european union. Governance, 16(2), 271-300. https://doi.org/10.1111/1468-0491.00216
Chan, F. K. Y., Thong, J. Y. L., Brown, S. A., & Venkatesh, V. (2025). Design characteristics and service experience with e-government services: a public value perspective. International Journal Of Information Management, 80, 102834. https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2024.102834
Chan, F. K. Y., Thong, J. Y. L., Venkatesh, V., Brown, S. A., Hu, P. J. H., & Tam, K. Y. (2010). Modeling citizen satisfaction with mandatory adoption of an e-government technology. Journal Of The Association For Information Systems, 11(10), 519-549. https://doi.org/10.17705/1jais.00239
Chandhoke, N. (2007). Civil society. Development In Practice, 17(4-5), 607-614. https://doi.org/10.1080/09614520701469658
Chapter 39 State And Private Capital In: Encyclopaedia Of Marxism And Education. (N.D.). Retrieved September 30, 2025, From Https://Brill.Com/Display/Book/9789004505612/Bp000049.Xml
Cheloukhine, S. (2008). The roots of russian organized crime: from old-fashioned professionals to the organized criminal groups of today. Crime, Law And Social Change, 50(4-5), 353-374. https://doi.org/10.1007/s10611-008-9117-5
Chen, C., Qian, J., Zhu, X., Leng, X., Hao, C., & Xu, B. (2025). Can state-owned capital investment improve the financial performance of chinese private enterprises? applied economics. https://doi.org/10.1080/00036846.2025.2492340

Chen, D., Jiang, D., Ljungqvist, A., Lu, H., & Zhou, M. (2015). State capitalism vs. Private Enterprise. National Bureau Of Economic Research.

Chen, R., El Ghoul, S., Guedhami, O., Kwok, C. C. Y., & Nash, R. (2021). International evidence on state ownership and trade credit: opportunities and motivations. Journal Of International Business Studies, 52(6), 1121. https://doi.org/10.1057/s41267-021-00406-5

Chubokha, N. F. (2019). Concepts and contents of interest in civil law. Law And Society, 3(1), 145-150. https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-3-1-25

Class Interest. (2025). In great ukrainian encyclopedia. Https://Vue.Gov.Ua/%D0%92%D0%A3%D0%95:%

Clingerman, Evelyn. (2011). Social justice: a framework for culturally competent care. Journal Of Transcultural Nursing, 22(4), 334-341. https://doi.org/10.1177/1043659611414185

Collective Ownership: Understanding Shared Property In Command Economies - Fastercapital. (N.D.). Retrieved May 3, 2025, From Https://Fastercapital.Com/Content/Collective-Ownership--Understanding-Shared-Property-In-Command-Economies.Html

Collective ownership: Understanding shared property in command economies. (n.d.). *FasterCapital*. Retrieved May 3, 2025, from https://fastercapital.com/content/collective-ownership–understanding-shared-property-in-command-economies.html

Collective ownership. (n.d.). Wikipedia. Retrieved May 3, 2025, from https://en.wikipedia.org/wiki/Collective_ownership

Communism In The 19 Th And 20 Th Centuries: A History. (N.D.). Center For American Civics. Retrieved May 1, 2025, From Https://Www.Loc.Gov/Exhibits/Archives/Intn.Html#Secr

Communism in the 19th and 20th centuries: A history. (n.d.). *Center for American Civics*. Retrieved May 1, 2025, from https://www.loc.gov/exhibits/archives/intn.html#secr

Connor, W. (2007). Nation-state. In The Blackwell Encyclopedia Of Sociology. https://doi.org/https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosn002

Corcoran, K. E., Scheitle, C. P., & Digregorio, B. D. (2021). Christian nationalism and covid-19 vaccine hesitancy and uptake. Vaccine, 39(45), 6614-6621. https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2021.09.074

Dahrendorf, R. (1957). Classes and class conflicts in industrial society. R. Dahrendorf. [in Russian]

Dahrendorf, R. (1993). From the social state to a civilized society. Polis, 5, 31-35. [in Russian]

Dahrendorf, R. (1997). The civic responsibility of intellectuals: against the new fear of enlightenment. Polis. Political Studies, 6, 5-14. [in Russian]

Dahrendorf, R. (2005). The temptation of authoritarianism. Russia in Global Affairs, 3(5), 8-12. [in Russian]

Daniele, G., & Dipoppa, G. (2017). Mafia, elections and violence against politicians. Journal Of Public Economics, 154, 10-33. https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2017.08.004

Daniele, G., & Geys, B. (2015). Organised crime, institutions and political quality: empirical evidence from italian municipalities. Economic Journal, 125(586), F233-F255. https://doi.org/10.1111/ecoj.12237

Darden, K., & Grzymala-Busse, A. (2006). The great divide: literacy, nationalism, and the communist collapse. World Politics, 59(1), 83-115.

Datsyuk, S. (N.D.). Countering Controlled Chaos . Blogs - Ukrayinska Pravda. Retrieved November 2, 2025, From Https://Blogs.Pravda.Com.Ua/Authors/Datsuk/55c07490ef0ad/

Davis, K., & Moore, W. E. (2017). Some principles of stratification. In Kingsley Davis (Pp. 221-231). Routledge.

De Feo, G., & De Luca, G. D. (2017). Mafia in the ballot box. American Economic Journal: Economic Policy, 9(3), 134-167. https://doi.org/10.1257/pol.20150551

Defining Capitalism, Communism, Fascism, Socialism. (N.D.). Retrieved May 1, 2025, From Https://Www.Webpages.Uidaho.Edu/Engl_258/Lecture%20notes/Capitalism%20etc%20defined.Htm

Defining capitalism, communism, fascism, socialism. (n.d.). Retrieved May 1, 2025, from https://www.webpages.uidaho.edu/engl_258/lecture%20notes/capitalism%20etc%20defined.htm

Delue, S. M. (2014). Civil society. The Encyclopedia Of Political Thought, 531-542. https://doi.org/10.1002/9781118474396.wbept0153

Demsetz, H. (1993). The private production of public goods, once again. Critical Review, 7(4), 559-566. https://doi.org/10.1080/08913819308443318

Denhardt, J. V., & Denhardt, R. B. (2015). The new public service revisited. Public Administration Review, 75(5), 664-672. https://doi.org/10.1111/puar.12347

Dialectic Of Enlightenment - Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Gunzelin Noeri - Google Книги. (N.D.). Retrieved July 5, 2025, From Https://Books.Google.Com.Ua/Books?Id=L-75zljglzqc&Printsec=Frontcover&Hl=Ru#V=Onepage&Q&F=False

Diamond, L. (1994). Rethinking civil society: toward democratic consolidation. Journal Of Democracy, 5(3), 4-17. https://doi.org/10.1353/jod.1994.0041

Do Vale, H. F., & Costa, L. (2024). State capitalism in a changing global order: brazil and china's strategies for greater global influence. Research In Globalization, 9, 100265. https://doi.org/10.1016/j.resglo.2024.100265

Do You Make Much More Money Than Others Because You're Smarter? | News | Cordis | European Commission. (N.D.). Retrieved September 25, 2025, From Https://Cordis.Europa.Eu/Article/Id/442975-Do-You-Make-Much-More-Money-Than-Others-Because-You-Re-Smarter

Dollarhide, Colette T, Clevenger, Adam, Dogan, Sabri, & Edwards, Kaden. (2016). Social justice identity: a phenomenological study. Journal Of Humanistic Psychology, 56(6), 624-645. https://doi.org/10.1177/0022167816653639

Doroshenko, S. (N.D.). Pierre Bouardieu's Sociological Theory As A Methodological Basis For Analysing The Social Capital Of The Ukrainian Diaspora In The Third French Republic (1875-1940). International Institute Of Education, Culture, And Diaspora Relations At Lviv Polytechnic National University. Retrieved September 22, 2025, From Https://Miok.Lviv.Ua/News/Socziologichna-Teoriya-Pyera-Burdye-Yak-Metodologichna-Osnova-Analizu-Soczialnogo-Kapitalu-Ukrayinskoyi-Diaspory-U-Francziyi-Tretoyi-Respubliky-1875-1940/

Downs, A. (1957). An economic theory of political action in a democracy. Journal Of Political Economy, 65(2), 135-150. https://doi.org/10.1086/257897

Drahos, P. (2004). The regulation of public goods. Journal Of International Economic Law, 7(2), 321-339.

Drigas, A., & Koukianakis, L. (2009). Government online: an e-government platform to improve public administration operations and services delivery to the citizen. In World Summit On Knowledge Society (Pp. 523-532). Springer.

Duckett, J. (2020). Neoliberalism, authoritarian politics and social policy in china. Development And Change, 51(2), 523-539. https://doi.org/10.1111/dech.12568

Dunleavy, P., & Carrera, L. (2013). Growing the productivity of government services. In Growing The Productivity Of Government Services. Edward Elgar Publishing.

Dunning, T. J. (N.D.). Citation, 35-36 Pp. Retrieved March 9, 2025, From Https://Dzeso.Livejournal.Com/140286.Html?

Dupraz, Y., & Simson, R. (2024). Elite persistence in sierra leone: what can names tell us? journal of development economics, 171, 103333. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2024.103333

Econedlink - Traditional Economies And The Inuit. (N.D.). Retrieved May 1, 2025, From Https://Econedlink.Org/Resources/Traditional-Economies-And-The-Inuit/

Edwards, M. (2009). *Civil society*. Polity Press. https://books.google.com/books?id=_Ri9uh2SqJgC

Elite And Democracy. (2016). Https://Com1.Org.Ua/Elita-I-Demokratiya/

Engels, F., Zodiac, T. :, Kuhls, H., Thurrott, A., Mcdorman, B., Schultz, B., & Gimenez, M. (1995). Capital a critique of political economy volume i book one: the process of production of capital. 1887.

Enikolopov, R., Petrova, M., & Zhuravskaya, E. (2011). Media and political persuasion: evidence from russia. American Economic Review, 101(7), 3253-3285. https://doi.org/10.1257/aer.101.7.3253

Espejo, R. (2018). Futures of society: the interactions revolution. Futures, 103, 1-4. https://doi.org/10.1016/j.futures.2018.07.009

Estrin, S., Hanousek, J., Kočenda, E., & Svejnar, J. (2009). The effects of privatization and ownership in transition economies. Journal Of Economic Literature, 47(3), 699-728. https://doi.org/10.1257/jel.47.3.699

Evans, P. (1996). Government action, social capital and development: reviewing the evidence on synergy. World Development, 24(6), 1119-1132. https://doi.org/10.1016/0305-750x(96)00021-6

Expenditure On General Public Services, Percent Of Gdp | Indicator Profile | Prosperity Data360. (N.D.). Retrieved April 16, 2025, From Https://Prosperitydata360.Worldbank.Org/En/Indicator/Imf+Gfscofog+Gegp_G14_Gdp_Pt

Explaining Socialism: Principles And Varieties - Humanity On Trial. (N.D.). Retrieved April 18, 2025, From Https://Humanityontrial.Com/Power-And-Inequality/Economics-And-Economic-Systems/Socialism-Principles/

Fang, Z., Wang, H., Xue, S., Zhang, F., Wang, Y., Yang, S., Zhou, Q., Cheng, C., Zhong, Y., Yang, Y., Liu, G., Chen, J., Qiu, L., & Zhi, Y. (2022). A comprehensive framework for detecting economic growth expenses under ecological economics principles in china. Sustainable Horizons, 4, 100035. https://doi.org/10.1016/j.horiz.2022.100035

Fath, B. D., Fiscus, D. A., Goerner, S. J., Berea, A., & Ulanowicz, R. E. (2019). Measuring regenerative economics: 10 principles and measures undergirding systemic economic health. Global Transitions, 1, 15-27. https://doi.org/10.1016/j.glt.2019.02.002

Fearon, J. D., & Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, insurgency, and civil war. American Political Science Review, 97(1), 75-90.

Fiss, O. M. (1987). Why The State? Harvard Law Review, 100(4), 781-794.

Flores, Michelle P, De La Rue, Lisa, Neville, Helen A, Santiago, Sammy, Ben Rakemayahu, Kemuyah, Garite, Robert, Spankey, Brawn, Michael, Valgoi, Maria, Brooks, James, Lee, Eun Sul, & Ginsburg, Rebecca. (2014a). Developing Social Justice Competencies: A Consultation Training Approach. The Counseling Psychologist, 42(7), 998-1020. https://doi.org/10.1177/0011000014548900

Foley, M. W., & Edwards, B. (1996). The paradox of civil society. Journal Of Democracy, 7(3), 38-52. https://doi.org/10.1353/jod.1996.0048

Fonjong, L., Fombe, L., & Sama-Lang, I. (2013). The paradox of gender discrimination in land ownership and women's contribution to poverty reduction in anglophone cameroon. Geojournal, 78(3), 575-589. https://doi.org/10.1007/s10708-012-9452-z

Fox, J., Sullivan Robinson, R., & Hossain, N. (2023a). Pathways Towards Power Shifts: State-Society Synergy. World Development, 172, 106346. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2023.106346

Frederickson, H. George. (2015). Social equity and public administration : origins, developments, and applications. 190.

Freedom, justice, and peace: Core values for building a humane society. (n.d.). *Daher Shield*. Retrieved June 4, 2025, from https://dahershield.com/uk/2024/11/12/svoboda-spravedlyvist-ta-myr-osnovn/

Fufalko, I. Yu. (2018). Інтереси суб'єктів суспільних відносин та їх узгодження в процесі забезпечення економічного розвитку території. The Actual Problems Of Regional Economy Development, 2(14), 116-127. https://doi.org/10.15330/apred.2.14.116-127

Fukase-Indergaard, F., & Indergaard, M. (2008). Religious nationalism and the making of the modern japanese state. Theory And Society, 37(4), 343-374. https://doi.org/10.1007/s11186-007-9055-8

Gaievska, L., Karlova, V., Bobrovska, O., Kulynych, M., Akimova, L., & Akimov, O. (2023). Public-private partnership as a tool for implementing state policy. Ad Alta: Journal Of Interdisciplinary Research, 13(1), 21-30. https://doi.org/10.33543/1301342130

Gao, P., Liang, Y., Tan, Y., & Yang, B. (2025). Research of fdi and the reduction of the state capital in private firms--empirical evidence during the crisis period. International Review Of Financial Analysis, 106, 104560. https://doi.org/10.1016/j.irfa.2025.104560

Gasco-Hernandez, M., & Valle-Cruz, D. (2025). Intelligent technologies, governments, and citizens: an overview of benefits and opportunities and challenges and risks. Government Information Quarterly, 42(2), 102036. https://doi.org/10.1016/j.giq.2025.102036

Gellner, E. (1983). Nations and nationalism. International Political Science Review, 4(3), 243-261.

Gijón, C., Fernández-Bonilla, F., & Ruíz-Rúa, A. (2025). Different approaches to spanish e-government: from use to impact. Telecommunications Policy, 49(3), 102918. https://doi.org/10.1016/j.telpol.2025.102918

Gleiss, M. S., & Sæther, E. (2017). Approaches to civil society in authoritarian states: the case of china. Sociology Compass, 11(12), E12542. https://doi.org/10.1111/soc4.12542

Gnatenko, K. (2018). Solidarity and subsidiarity as key principles of social security. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, 53(1), 144–147. https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/28070/1/солідарність%20і%20субсидування.pdf

Goghie, A. S. (2024). The spatial dimension of the 'new' chinese state capitalism: exploring rmb transnationalization in luxembourg and its implications for monetary autonomy. Geopolitics, 29(4), 1422-1446. https://doi.org/10.1080/14650045.2023.2266380

Gong, Y., & Yang, Y. (2025). Analyzing digital government partnerships: an institutional logics perspective. Government Information Quarterly, 42(1), 101987. https://doi.org/10.1016/j.giq.2024.101987

Gooden, Susan. (2015). Race And Social Equity: A Nervous Area Of Government.

Gorditsa, K. (2016). Property transformation in ukraine: results of institutional change. Ekonomìka Ì Prognozuvannâ, 2016(2), 21-36. https://doi.org/10.15407/eip2016.02.021

Government At A Glance 2025: General Government Revenues | Oecd. (N.D.). Retrieved July 30, 2025, From Https://Www.Oecd.Org/En/Publications/2025/06/Government-At-A-Glance-2025_70e14c6c/Full-Report/General-Government-Revenues_B2379d0e.Html?Utm_Source=Chatgpt.Com

Government Expenditure By Function - Cofog - Statistics Explained. (N.D.-A). Retrieved April 16, 2025, From Https://Ec.Europa.Eu/Eurostat/Statistics-Explained/Index.Php?Title=Government_Expenditure_By_Function_%E2%80%93_Cofog

Government Expenditure By Function - Cofog - Statistics Explained. (N.D.-B). Retrieved April 16, 2025, From Https://Ec.Europa.Eu/Eurostat/Statistics-Explained/Index.Php?Title=Government_Expenditure_By_Function_%E2%80%93_Cofog

Government Expenditures On Defense Research And Development By The United States And Other Oecd Countries: Fact Sheet | Congress.Gov | Library Of Congress. (N.D.). Retrieved April 16, 2025, From Https://Www.Congress.Gov/Crs-Product/R45441

Grimsley, M., & Meehan, A. (2007). E-government information systems: evaluation-led design for public value and client trust. European Journal Of Information Systems, 16(2), 134-148. https://doi.org/10.1057/palgrave.ejis.3000674

Grushko, I. (2020). Концептуалізація національних інтересів у теорії міжнародних відносин. Міжнародні Відносини Суспільні Комунікації Та Регіональні Студії, 2 (8), 6-17. https://doi.org/10.29038/2524-2679-2020-02-06-17

Guenduez, A. A., Mettler, T., & Schedler, K. (2020). Citizen participation in smart government: a conceptual model and two iot case studies. Public Administration And Information Technology, 30, 189-209. https://doi.org/10.1007/978-3-030-37464-8_9

Haggard, S., & Tiede, L. (2011). The rule of law and economic growth: where are we? world development, 39(5), 673-685. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2010.10.007

Halaris, C., Magoutas, B., Papadomichelaki, X., & Mentzas, G. (2007). Classification and synthesis of quality approaches in e-government services. Internet Research, 17(4), 378-401.

Hall, D., & Anh Nguyen Psiru, T. (N.D.). Economic Benefits Of Public Services-On-Rwer-Issue-No-84. Retrieved July 29, 2025, From Https://Rwer.Wordpress.Com/Comments-On-Rwer-Issue-No-84/

Hammer, M. (2013). The organisation of the killings and the interaction between state and society in central java, 1965. https://doi.org/10.1177/186810341303200303, 32(3), 37-62. https://doi.org/10.1177/186810341303200303

Han, Y., & Guo, H. (David). (2024). Governmental support strategies and their effects on private capital engagement in public-private partnerships. Public Management Review, 26(4), 908-926. https://doi.org/10.1080/14719037.2022.2118821

Hartley, K. (2018). State-society relations and urban art districts: the case of angono, philippines. City, Culture And Society, 15, 45-52. https://doi.org/10.1016/j.ccs.2018.09.003

Haryanto. (2020). Boundary crossers: the transformation of civil society elites in indonesia's post-authoritarian era. Politics And Governance, 8(3), 120-129. https://doi.org/10.17645/pag.v8i3.3011

Hay, C. (2014). Neither real nor fictitious but 'as if real''? a political ontology of the state.' the british journal of sociology, 65(3), 459-480. https://doi.org/https://doi.org/10.1111/1468-4446.12082

Hayek F. (2006). Law, legislation and liberty (modern understanding of liberal principles of justice and politics). Irisen.

Hayek, F. A. (2006). The mirage of social justice. University of Chicago Press.

Hernández-Chea, R., Jain, A., Bocken, N. M. P., & Gurtoo, A. (2021). The business model in sustainability transitions: a conceptualization. Sustainability (Switzerland), 13(11). https://doi.org/10.3390/su13115763

Historical Context Of The Emergence And Formation Of Political Elites. (N.D.). Https://Studies.In.Ua/Polit_Elita-Seminar/1363-Storichniy-Kontekst-Viniknennya-Ta-Formuvannya-Poltichnih-Elt.Html

Hobhouse, L. T. . (2009). The elements of social justice (routledge revivals). 128. https://doi.org/10.4324/9780203871294

Holcombe, R. G. (2000). Public goods theory and public policy. Journal Of Value Inquiry, 34(2-3), 273-286. https://doi.org/10.1023/a:1004730424324

Holsclaw, G. (2016). Society and freedom. Transcending Subjects, 103-128. https://doi.org/10.1002/9781119163015.ch3

Home - Peace Research Institute Oslo (Prio). (N.D.). Retrieved March 1, 2025, From Https://Www.Prio.Org/

Honore, A. M. (1961). Social justice. Mcgill Law Journal, 8. Https://Heinonline.Org/Hol/Page?Handle=Hein.Journals/Mcgil8&Id=81&Div=&Collection=

Hoover, A. J. (1995). German nationalism and religion. History Of European Ideas, 20(4-6), 765-771. https://doi.org/10.1016/0191-6599(95)95809-u

How Economies Can Be Organized: An Overview Of Economic Systems - Principles Of Economics. (N.D.). Retrieved May 1, 2025, From Https://Pressbooks-Dev.Oer.Hawaii.Edu/Principlesofeconomics/Chapter/1-4-How-Economies-Can-Be-Organized-An-Overview-Of-Economic-Systems/

How economies can be organized: An overview of economic systems. (n.d.). *Principles of Economics*. Retrieved May 1, 2025, from https://pressbooks-dev.oer.hawaii.edu/principlesofeconomics/chapter/1-4-how-economies-can-be-organized-an-overview-of-economic-systems/

Huang, Z., & Bwoma, P. O. (2003). An overview of critical issues of e-government. Issues Of Information Systems, 4(1), 164-170.

Huber, E., & Stephens, J. D. (2001). Welfare state and production regimes in the era of retrenchment. World Politics, 53(2), 143-179.

Ibidapo, T. A. (2022). Dynamics of quality. Management For Professionals, Part F373, 433-471. https://doi.org/10.1007/978-3-031-04192-1_19

Institute Of Demography And Social Studies Of The National Academy Of Sciences Of Ukraine. (2009). Family and family relationships in ukraine: current status and development trends. Institute Of Demography And Social Development Ukrainian Center For Social Reforms United Nations Population Fund.

International Labour Organization. (2023). World employment and social outlook - trends 2023. Ilo. Https://Www.Ilo.Org/Global/Research/Global-Reports/Weso/Trends2023/Lang-En/Index.Htm

Introduction To Property Law: Understanding The Basics. (N.D.). Retrieved May 3, 2025, From Https://Online.Law.Pitt.Edu/Blog/Introduction-To-Property-Law-Understanding-The-Basics

Introduction to property law: Understanding the basics. (n.d.). Retrieved May 3, 2025, from https://lawshelf.com/coursewarecontentview/introduction-to-property-law

Islam, R., & Montenegro, C. E. (2002a). What Determines The Quality Of Institutions? What Determines The Quality Of Institutions? https://doi.org/10.1596/1813-9450-2764

Ivanov, V., Zhou, J., & Andrianov, A. (2023). Private capital incentive model in public-private partnership projects for the development of public infrastructure. E3s Web Of Conferences, 403, 08020. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202340308020

Jackson, J. (2024). A very british industrial policy: green finance and the city-bank-treasury control of net zero. Geoforum, 152. https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2024.104020

James O'connor. (2017). The fiscal crisis of the state. Https://Www.Perlego.Com/Paid/Book/1576054/The-Fiscal-Crisis-Of-The-State-Pdf?Utm_Source=Google&Utm_Medium=Cpc&Campaignid=20933451054&Adgroupid=175110020591&Gad_Source=1&Gad_Campaignid=20933451054&Gbraid=0aaaaadn2nnkdwyex8rw6txm5ie8svnnpy&Gclid=Cj0kcqjwvajdbhcnarisaee29wrlqxdvry8hfyrkokygcwrjtxeqactttwwjrzcvbxhhytc5bsqoddwaajmnealw_Wcb

Janowski, T., Estevez, E., & Baguma, R. (2018). Platform governance for sustainable development: reshaping citizen-administration relationships in the digital age. Government Information Quarterly, 35(4), S1-S16. https://doi.org/10.1016/j.giq.2018.09.002

Jaysawal, N. (2013). Civil society, democratic space, and social work. Sage Open, 3(4). https://doi.org/10.1177/2158244013504934/asset/images/large/10.1177_2158244013504934-fig1.jpeg

Jessop, B. (2007). State power. Polity.

Jia, R., Li, H., & Meng, L. (2025). Elite college education and social mobility in china. Economic Development And Cultural Change, 73(3), 1145-1186. https://doi.org/10.1086/730493

Jones, C., & Mas, R. (2011). Transnational conceptions of islamic community: national and religious subjectivities. Nations And Nationalism, 17(1), 2-6. https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2010.00480.x

Joseph, J. E. (2024). Identity, nationalism and ideas on language. Reference Module In Social Sciences. https://doi.org/10.1016/b978-0-323-95504-1.00364-1

Jost, J. T., & Kay, A. C. (2010). Social justice: history, theory, and research. In Handbook Of Social Psychology, Vol. 2, 5th Ed. (Pp. 1122-1165). John Wiley & Sons, Inc. https://doi.org/10.1002/9780470561119.socpsy002030

Justice. (n.d.). *Slovnyk.ua*. Retrieved May 21, 2025, from https://slovnyk.ua/index.php?swrd=справедливість

Justice. (n.d.). Slovnyk.ua. Retrieved May 21, 2025, from https://slovnyk.ua/index.php?swrd=справедливість

Kärrholm, M. (2024). Temporality, nationalism and the territorialisation of public space - commemorational presences in jerusalem and tel aviv. Political Geography, 113, 103142. https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2024.103142

Kartal, F. (2010). Public goods. Political And Civic Leadership: A Reference Handbook, 153-161. https://doi.org/10.4135/9781412979337.n19

Kazemi, A., Törnblom, K., & Mikula, G. (2015). Justice: social psychological perspectives. International Encyclopedia Of The Social & Behavioral Sciences: Second Edition, 949-955. https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.24019-1

Ke, D. Y., & Su, X. Q. (2024). How do elite-educated ceos choose the m&a payment method? evidence from taiwan. Pacific-Basin Finance Journal, 88, 102535. https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2024.102535

Keane, J. (2003). Global civil society? global civil society?, 1-220. https://doi.org/10.1017/cbo9780511615023

Keenan, K., & Meenar, M. (2025). Understanding the role of the policy advocacy elite in bureaucratic realms and policy diffusion: insights from vehicle electrification initiatives in new jersey (usa). Cities, 166, 106225. https://doi.org/10.1016/j.cities.2025.106225

Keuschnigg, M., Van De Rijt, A., & Bol, T. (2023). The plateauing of cognitive ability among top earners. European Sociological Review, 39(5), 820-833. https://doi.org/10.1093/esr/jcac076

Khairul Islam, M., Ya, C., & Sultana, S. (2025). E-government impact on sustainable development goals (sdgs): a bibliometric insights. Social Sciences & Humanities Open, 12, 101743. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2025.101743

Klein, N. (2007). *The shock doctrine: The rise of disaster capitalism*. Metropolitan Books.https://books.google.com/books?id=CpMRBAAAQBAJ

Knyazev, V. At All. (2011). Encyclopedia of state administration: in 8 volumes:: state university of telecommunications. Https://Dut.Edu.Ua/Uploads/L_203_38537912.Pdf

Komarova, O. (2008). Social justice as a basic principle of the process of social transfers distribution. Social Policy, 25(2), 106-112.

Kopcha, V. (2020). The modern state: basic approaches to understanding. “International Humanitarian University Herald. Jurisprudence,” 43, 13-17. https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.43.3

Kornakova, T. (2013). Criminology. Dnu.

Kozak M. S., Bokhonko B. A., Komornitsky D. Yu., Stadnik A. V., Oleksiv O. M., & Nana O. M. (2023). Implementation of the principle of social justice in the modern market economy. Scientific Notes Of Lviv University Of Business And Law. Economic Series. Legal Series., 38, 36-41.

Kożuch, B., & Sienkiewicz-Małyjurek, K. (2024). Trust and digital transformationin the public sector. Trust And Digital Transformationin The Public Sector, 1-179. https://doi.org/10.4324/9781032678849

Kozynets, O. H., & Prykhodko, V. O. (2020). State and law in the doctrine of ch.l. Montesquieu. Scientific Notes Of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series: Juridical Sciences, 1, 26-31. https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.1/05

Krivoshein, V. V., & Primush, M. V. (2021). Social elevators as a mechanism for implementing state youth policy. Bulletin Of Vasyl Stus Donetsk National University. Political Science Series, 6, 63-68. https://doi.org/10.31558/2617-0248.2021.6.10

Kryukov, O. (2006). Political and managerial elite of ukraine as a factor of state-building. Nadu Publishing House.

Kyselova, O. M. (2023). The role of civil society in building a modern social state: constitutional and legal foundations. Central Ukrainian Law Journal, 1. Https://Cuj.Dnuvs.Ukr.Education/Index.Php/Cuj/Article/Download/50/47

Laqueur, W. (1992). Russian nationalism. Foreign Affairs, 71(5), 103. https://doi.org/10.2307/20045406

Lasswell, H. (1948). Power and personality . Internet Archive. Https://Archive.Org/Details/Powerpersonality0001haro/Page/N5/Mode/2up

Lawson, G., & Zarakol, A. (2022). The state. In The Interwar World (Pp. 153-167). Routledge.

Levi, M. (1988). Of rule and revenue. Comparative Politics, 20(1), 1-21.

Lewis, T. P. (1960). The meaning of state action. Columbia Law Review, 60(8), 1083-1123.

Liou, K. T. (2024). Applying organizational change strategies in government agencies: lessons from the chinese government reform. Chinese Public Administration Review, 15(2), 75-89. https://doi.org/10.1177/15396754241228528;page:string:article/chapter

Liu, X., & Han, Y. (2025). The impact of state-owned capital intervention on the innovation capability of private high-tech enterprises. Finance Research Letters, 86, 108403. https://doi.org/10.1016/j.frl.2025.108403

Ljungqvist, A., Chen, D., Jiang, D., Lu, H., Zhou, M., Almeida, H., Amihud, Y., Baldenius, T., Faccio, M., He, H., Hoshi, T., John, K., Kang, J.-K., Katz, B., Discussant, A., Kim, K., Levine, R., Lo, A., Schoar, A., … Yeung, B. (2015). State capitalism vs. Private Enterprise. https://doi.org/10.3386/w20930

Lonsky, J. (2025). Gulags, crime, and elite violence: origins and consequences of the russian mafia. Journal Of Public Economics, 246, 105361. https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2025.105361

López-López, V., Iglesias-Antelo, S., Vázquez-Sanmartín, A., Connolly, R., & Bannister, F. (2018). E-government, transparency & reputation: an empirical study of spanish local government. Information Systems Management, 35(4), 276-293. https://doi.org/10.1080/10580530.2018.1503792

Maclean, D., & Titah, R. (2022). A systematic literature review of empirical research on the impacts of e-government: a public value perspective. Public Administration Review, 82(1), 23-38. https://doi.org/10.1111/puar.13413

Malenko, O. V. (2024). The concept and essence of the category “interest” in a general theoretical aspect. Current Issues Of Law, 68. Https://App-Journal.In.Ua/Wp-Content/Uploads/2024/12/68.Pdf

Malešević, S., & Trošt, T. P. (2018). Nation-state and nationalism. In The Blackwell Encyclopedia Of Sociology (Pp. 1-9). https://doi.org/https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosn003.pub2

Mandaville, P. (2011). Transnational muslim solidarities and everyday life. Nations And Nationalism, 17(1), 7-24. https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2010.00459.x

Manipulation In The Sphere Of Ideology And Propaganda . (N.D.). V. Chornovil State Financial And Economic University. Retrieved October 28, 2025, From Https://Moodle.Gi.Edu.Ua/Mod/Book/View.Php?Id=13587&Chapterid=388&Lang=En

Mann, M. (1984). The autonomous power of the state: its origins, mechanisms and results. European Journal Of Sociology/Archives Européennes De Sociologie, 25(2), 185-213.

Marcuse, H. (1941). Reason amp revolution . Internet Archive. Https://Archive.Org/Details/In.Ernet.Dli.2015.188350/Page/N3/Mode/2up

Maria, V. (2013). State image as a factor of civic identity. Procedia - Social And Behavioral Sciences, 82, 181-185. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.06.242

Marits, D. (2018). The concept of "public interest" in information legal relations. Law And Society, 11, 33. Http://Pgp-Journal.Kiev.Ua/Archive/2018/11/33.Pdf

Markets Versus Socialism. (N.D.-A). Retrieved April 18, 2025, From Https://Www.Govinfo.Gov/Content/Pkg/Erp-2019/Pdf/Erp-2019-Chapter8.Pdf

Markets versus socialism. (n.d.-a). Retrieved April 18, 2025, from https://www.govinfo.gov/content/pkg/erp-2019/pdf/erp-2019-chapter8.pdf

Markets Versus Socialism. (N.D.-B). Retrieved May 3, 2025, From Https://Www.Govinfo.Gov/Content/Pkg/Erp-2019/Pdf/Erp-2019-Chapter8.Pdf

Markets versus socialism. (n.d.-b). Retrieved May 3, 2025, from https://www.govinfo.gov/content/pkg/erp-2019/pdf/erp-2019-chapter8.pdf

Martin, R., & Sunley, P. (2023). Capitalism divided? london, financialisation and the uk's spatially unbalanced economy. Contemporary Social Science, 18(3-4), 381-405. https://doi.org/10.1080/21582041.2023.2217655

Marx & Engels Selected Works (Vol. 1). (N.D.). Retrieved August 8, 2025, From Https://Www.Marxists.Org/Archive/Marx/Works/Sw/Progress-Publishers/Volume01.Htm

Marx's Works | Online Library Of Liberty. (N.D.). Retrieved July 5, 2025, From Https://Oll.Libertyfund.Org/Pages/Marx-Works?Utm_Source=Chatgpt.Com

Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. Psychological Review, 50(4), 370-396. https://doi.org/10.1037/h0054346

Mastrobuoni, G. (2015). The value of connections: evidence from the italian-american mafia. Economic Journal, 125(586), F256-F288. https://doi.org/10.1111/ecoj.12234

Mateta, O. (2020). Systematization and classification of national interests in the context of ukrainian national security. Visnyk Of The Lviv University, 31, 164-172. https://doi.org/10.30970/pps.2020.31.21

Mcardle, Felicity, Knight, Linda, & Stratigos, Tina. (2013). Imagining social justice. Contemporary Issues In Early Childhood, 14(4), 357-369. https://doi.org/10.2304/ciec.2013.14.4.357

Media | Ubs Global. (N.D.). Retrieved March 28, 2025, From Https://Www.Ubs.Com/Global/En/Media.Html#Tab-583854558

Meltzer, A. H., & Richard, S. F. (1981). A rational theory of the size of government. Journal Of Political Economy, 89(5), 914-927.

Merkel, W. (2004). Embedded and defective democracies. Democratization, 11(5), 33-58. https://doi.org/10.1080/13510340412331304598

Merton, R. K. (1949). Social theory and social structure . Borrow, And Streaming : Internet Archive. Https://Archive.Org/Details/Socialtheorysoci0000robe_L6g7/Page/N3/Mode/2up?

Meyer, D. S., & Minkoff, D. C. (2004). Conceptualizing political opportunity. Social Forces, 82(4), 1457-1492. https://doi.org/10.1353/sof.2004.0082

Michels Robert. (1915). Political parties . Internet Archive. Https://Archive.Org/Details/In.Ernet.Dli.2015.15275/Page/N7/Mode/2up

Migdal, J. S. (2001). State in society: studying how states and societies transform and constitute one another. Cambridge University Press.

Military Expenditure (% Of Gdp) - Germany | Data. (N.D.). Retrieved April 13, 2025, From Https://Data.Worldbank.Org/Indicator/Ms.Mil.Xpnd.Gd.Zs?Locations=De

Milner, H. V. (1997). Interests, institutions, and information: domestic politics and international relations. International Organization, 51(4), 339-372.

Mitchell, G. R. (1994). Industry's role in improving the united states' economic and competitive performance. Technology In Society, 16(4), 357-371. https://doi.org/10.1016/0160-791x(94)90008-6

Mixed Economic System: Characteristics, Examples, Pros & Cons. (N.D.). Retrieved May 1, 2025, From Https://Www.Investopedia.Com/Terms/M/Mixed-Economic-System.Asp

Mixed Economy - (Principles Of Macroeconomics) - Vocab, Definition, Explanations | Fiveable | Fiveable. (N.D.). Retrieved May 1, 2025, From Https://Library.Fiveable.Me/Key-Terms/Principles-Macroeconomics/Mixed-Economy

Mokra, L. (2010). Clarifying the essence of interest groups in the political dimension. Series: Political Science, Sociology, Philosophy, 15. Https://Dspace.Uzhnu.Edu.Ua/Jspui/Bitstream/Lib/7948/1/%

Montada, L. (2015). Justice, conflicts, and the justice of conflict resolution. International Encyclopedia Of The Social & Behavioral Sciences: Second Edition, 937-942. https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.64004-7

Mooya, M. M., & Cloete, C. E. (2007). Informal urban property markets and poverty alleviation: a conceptual framework. Urban Studies, 44(1), 147-165. https://doi.org/10.1080/00420980601032498

Morales, P., Flikkema, M., Castaldi, C., & Man, A. P. De. (2022). The effectiveness of appropriation mechanisms for sustainable innovations from small and medium-sized enterprises. Journal Of Cleaner Production, 374. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.133921

Mosca, G. (1939). The ruling class. Internet Archive. Https://Archive.Org/Details/Rulingclass031748mbp/Page/N9/Mode/2up

Moskaleva, N. P. (2016). Concepts of national interest in scientific literature. Bulletin Of Donetsk National University. Series B: Economics And Law, 2016(1), 192-198. Https://Jvestnik-Politology.Donnu.Edu.Ua/Article/View/3931/3964

Mou, S., Wang, X., & Hu, F. (2025). Does privatization hurt esg? the role of state-owned imprinting. Energy Economics, 151, 108946. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2025.108946

Mutibwa, D. H. (2022). The (un)changing political economy of arts, cultural and community engagement, the creative economy and place-based development during austere times. Societies, 12(5). https://doi.org/10.3390/soc12050135

Myhill, J. (2015). Religion: nationalism and identity. International Encyclopedia Of The Social & Behavioral Sciences: Second Edition, 338-343. https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.84037-4

Nason-Clark, N. (2015). Religion and abuse. International Encyclopedia Of The Social & Behavioral Sciences: Second Edition, 253-257. https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.84059-3

National Elite. (N.D.). In Encyclopedia Of Modern Ukraine. Https://Esu.Com.Ua/Article-17797

National. (n.d.). Slovnyk.ua. Retrieved May 21, 2025, from https://slovnyk.ua/index.php?swrd=національний

National. (n.d.). *Slovnyk.ua*. Retrieved May 22, 2025, from https://slovnyk.ua/index.php?swrd=національний

Nguyen, T. B. N., Ke, D. Y., & Su, X. Q. (2025). Do ceos with elite education matter? evidence from shareholder value in mergers and acquisitions. Pacific-Basin Finance Journal, 90, 102668. https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2025.102668

Nieuwenhuis, M., & Mcfarlane, C. (2024). "there, seated upon the toilet, apparently in the midst of defecation, was the president of the united states": toilets and elite politics in the usa and uk. Political Geography, 115, 103228. https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2024.103228

Nikiforov, P., Zhavoronok, A., Marych, M., Bak, N., & Marusiak, N. (2022). Conceptual principles of state policy of regulation of development of public- private partnerships. Cuestiones Políticas, 40(73), 417-434. https://doi.org/10.46398/cuestpol.4073.22

Nikolov, S. E. (2022). Nationalism and warfare. Encyclopedia Of Violence, Peace, & Conflict: Volume 1-4, Third Edition, 4, 100-112. https://doi.org/10.1016/b978-0-12-820195-4.00139-4

North, D. C., Wallis, J. J., & Weingast, B. R. (2009). Violence and social orders: a conceptual framework for interpreting recorded human history. Journal Of Economic Behavior And Organization, 71(3), 603-615.

Novak Michael. (N.D.). Defining Social Justice. Retrieved May 15, 2025, From Https://Calculemus.Org/Lect/Filozgosp04-05/Novak.Html

O'donnell, G. (1993). On the state, democratization and some conceptual problems: a latin american view with glances at some postcommunist countries. World Development, 21(8), 1355-1369. https://doi.org/10.1016/0305-750x(93)90048-e

O'kane, C. (2020). Capital, the state, and economic policy. Review Of Radical Political Economics, 52(4), 684-692. https://doi.org/10.1177/0486613420940806

O'kane, C. (2023). The marx revival and state theory: towards a negative-dialectical critical social theory of the state. Political Philosophy And Public Purpose, Part F1652, 231-252. https://doi.org/10.1007/978-3-031-36167-8_11

Oakland, W. H. (1987). Theory of public goods. In Handbook Of Public Economics (Vol. 2, Pp. 485-535). Elsevier.

Ocheje, P. D. (2007). "in the public interest": forced evictions, land rights and human development in africa. Journal Of African Law, 51(2), 173-195. https://doi.org/10.1017/s0021855307000177

Oecd. (2021). Education at a glance 2021: oecd indicators. Oecd Publishing. https://doi.org/10.1787/b35a14e5-en

Of Advocacy, O. (2024). Frequently asked questions about small business, july 2024. Https://Www.Sba.Gov/Document/Support--Table-Size-Standards.

Olson, M. (1965). The logic of collective action: public goods and the theory of groups. Harvard Economic Studies, 124, 1-186.

On The Road To Equality: The Struggle For Social Justice. (N.D.). Retrieved June 5, 2025, From Https://Mindscope.Biz.Ua/Borotba-Z-Nerivnistyu-Ta-Soczialnoyu-Spravedlyvistyu-Rol-Gromadyan-Ta-Programy/

Ostrom, E. (1990). Governing the commons: the evolution of institutions for collective action. Cambridge Journal Of Economics, 14(4), 137-158.

Ostrom, V., & Ostrom, E. (2019). Public goods and public choices. In Alternatives For Delivering Public Services (Pp. 7-49). Routledge.

Osypchuk, A. (N.D.). Habitus As The Mechanism Of Structure-Agency Synthesis In Pierre Bourdieu's Sociological Theory. Retrieved September 22, 2025, From Https://Ekmair.Ukma.Edu.Ua/Server/Api/Core/Bitstreams/94bc9dd4-35a3-49b1-873e-A7cf2d12cbbf/Content

Otto, J. M. (2009). Rule of law promotion, land tenure and poverty alleviation: questioning the assumptions of hernando de soto. Hague Journal On The Rule Of Law, 1(2), 173-195. https://doi.org/10.1017/s187640450900173x

Paauw, D. S. (1951). Economic principles and state organization. The Annals Of The American Academy Of Political And Social Science, 277(1), 101-112. https://doi.org/10.1177/000271625127700111/asset/62d28a62-fb87-405e-afa1-cd84b9c9dd1d/assets/000271625127700111.fp.png

Panigrahi, B., Ngo, A. D., & Simmonds, D. (2020). Does corruption act as a deterrent to foreign direct investment in developing countries? organizations and markets in emerging economies, 11(1), 18-34. https://doi.org/10.15388/omee.2020.11.21

Pasichnychenko S.V. (2013). Social policy and social justice. Scientific Notes Of Tavria National University, 26(65)(2-2), 53-60.

Payne, G., Durand-Lasserve, A., & Rakodi, C. (2009). Social and economic impacts of land titling programs in urban and periurban areas: a short review of the literature. In Urban Land Markets: Improving Land Management For Successful Urbanization (Pp. 151-182). Springer. Http://Ndl.Ethernet.Edu.Et/Bitstream/123456789/28688/1/239.Pdf.Pdf#Page=171

Pérez-Díaz, V. (2014). Civil society: a multi-layered concept. Current Sociology, 62(6), 812-830. https://doi.org/10.1177/0011392114533115

Piketty, T. (2014). Capital in the twenty-first century (a. Goldhammer, Trans.). Harvard University Press.

Pinotti, P. (2015). The economic costs of organised crime: evidence from southern italy. Economic Journal, 125(586), F203-F232. https://doi.org/10.1111/ecoj.12235

Pogge, T. (2015). Justice: philosophical aspects. International Encyclopedia Of The Social & Behavioral Sciences: Second Edition, 943-948. https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.63041-6

Policy Papers | Oxfam International. (N.D.). Retrieved March 28, 2025, From Https://Www.Oxfam.Org/En/Research

Political Elite And Political Leadership. (N.D.). Https://Dovidka.Biz.Ua/Politichna-Elita-I-Politichne-Liderstvo/

Political Elite. (N.D.). Http://Www.Info-Library.Com.Ua/Books-Text-6429.Html

Press, M., Robert, I., & Maillefert, M. (2020). The role of linked legitimacy in sustainable business model development. Industrial Marketing Management, 89, 566-577. https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2019.05.009

Purnamasari, R., Hasanudin, A. I., Zulfikar, R., & Yazid, H. (2025). Technological infrastructure and financial resource availability in enhancing public services and government performance: the role of digital innovation adoption in indonesia. Social Sciences & Humanities Open, 11, 101621. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2025.101621

Rawls, J. (1971). A theory of justice. Harvard University Press.

Reform Of Property Relations In Ukraine: Theoretical And Legal Framework, Stages, Modern Problems. (2017). Bulletin of v. N. Karazin Kharkiv National University Economic Series, 93. https://doi.org/10.26565/2311-2379-2017-93-03

Restorative Approach And Restorative Practices In The Peace School Model (Part One) - Peace School. (N.D.). Retrieved June 4, 2025, From Https://Safeschools.Com.Ua/Novyny/V-Dnovnij-P-Dkh-D-Ta-V-Dnovn-Praktiki-V-Model-Mirna-Shkola-Chastina-Persha

Revenue Statistics 2023 | Oecd. (N.D.). Retrieved July 30, 2025, From Https://Www.Oecd.Org/En/Publications/Revenue-Statistics-2023_9d0453d5-En.Html

Revenue Statistics 2024 | Oecd. (N.D.). Retrieved July 30, 2025, From Https://Www.Oecd.Org/En/Publications/Revenue-Statistics-2024_C87a3da5-En.Html?Utm_Source=Chatgpt.Com

Rich - Explanation, Spelling, New Spelling Online. (N.D.). Retrieved May 22, 2025, From Https://Slovnyk.Ua/Index.Php?Swrd=%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%Be

Rich. (n.d.). Slovnyk.ua. Retrieved May 22, 2025, from https://slovnyk.ua/index.php?swrd=багатство

Riker, W. H. (1987). The development of american federalism. The Development Of American Federalism. https://doi.org/10.1007/978-94-009-3273-9

Robert, L., & Walling, A. W. (2023). Identity of tribes and the modern state: contestations in naga civil society. Asian Journal Of Social Science, 51(3), 146-154. https://doi.org/10.1016/j.ajss.2023.03.002

Roberts, J. (2010). The state, empire and imperialism. Current Sociology, 58(6), 833-858. https://doi.org/10.1177/0011392110376028

Rothstein, B. (2011). Anti-corruption: the indirect “big bang” approach. Review Of International Political Economy, 18(2), 228-250. https://doi.org/10.1080/09692291003607834

Sagarik, D., Chansukree, P., Cho, W., & Berman, E. (2018). E-government 4.0 in thailand: the role of central agencies. Information Polity, 23(3), 343-353. https://doi.org/10.3233/ip-180006/asset/375557bc-9a19-4160-999f-bd681900e571/assets/images/large/10.3233_ip-180006-fig1.jpg

Samuel 8 / Bible In Translation. Ivan Ogienko | Bible Online. (N.D.). Retrieved December 17, 2022, From Https://Www.Bibleonline.Ru/Bible/Ubio/1sa-8/

Sarigil, Z., & Fazlioglu, O. (2013). Religion and ethno-nationalism: turkey’s kurdish issue. Nations And Nationalism, 19(3), 551-571. https://doi.org/10.1111/nana.12011

Savchenko, V., Stoika, S., & Stoika, V. (2021). Public and private partnership as the basis of financial and economic stability of the state. Market Infrastructure, 56. https://doi.org/10.32843/infrastruct56-8

Schmidt, V. A. (2007). Democracy in europe: the eu and national polities. Democracy In Europe: The Eu And National Polities, 1-328. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199266975.001.0001

Schoville, M. Ç., Schoville, R. G., Çöğmen, S., & Özelçi, S. Y. (2024). Habitus in elite public high schools: a case study from the perspectives of shareholders. International Journal Of Educational Development, 109, 103107. https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2024.103107

Scott, B. R. (2006). The political economy of capitalism. Https://Www.Hbs.Edu/Ris/Publication%20files/07-037.Pdf

Sen, A. (1999). Development as freedom. Oxford University Press.

Senchenko, M. (2019). The concept of “controlled chaos” - a new form of colonisation. Bulletin Of The Book Chamber, 11, 15-20. https://doi.org/10.36273/2076-9555.2019.11(280).15-20

Shayhorodskyy, Yu. (2018). The role of civil society in the formation of a new political reality. Political Management, 2018, 1-12. Https://Ipiend.Gov.Ua/Wp-Content/Uploads/2018/07/Shaigorodskyi_Rol.Pdf

Shelever, N. V. (2020). The principle of justice in the philosophy of ancient philosophers. Herald Of Zaporizhzhia National University. Jurisprudence, 2(4), 33-39. https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-4.2-05

Sheppard, H., Bizumic, B., & Iino, N. (2023). A reconceptualization of nationalism: intragroup and intergroup nationalism in ethnic majority and minority groups. Current Research In Ecological And Social Psychology, 4, 100126. https://doi.org/10.1016/j.cresp.2023.100126

Shpektorenko, I. (2024). Social mobility as a scientific problem of social management: social institutions, social elevators. Public Administration Aspects, 12(1), 66-75. https://doi.org/10.15421/152409

Silverwood, J., & Berry, C. (2023). The distinctiveness of state capitalism in britain: market-making, industrial policy and economic space. Environment And Planning A: Economy And Space, 55(1), 122-142. https://doi.org/10.1177/0308518x221102960

Simon, K. W. (2013). Civil society in china. Civil Society In China. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199765898.001.0001

Singh, J. (2016). Quality of public goods, public policy and human development: a state-wise analysis. Indian Journal Of Human Development, 10(2), 215-235. https://doi.org/10.1177/0973703016654537;website:website:sage;wgroup:string:publication

Skeggs, B. (2004). Class, self, culture. Routledge.
Skocpol, T. (1979). States and social revolutions: a comparative analysis of france, russia, and china. Comparative Studies In Society And History, 21(3), 582-596.
Skrypnyk, O. V. (2018). Transformation of the multiplicity of private interests into a collective political interest in the context of the institutionalization of civil society in ukraine. Political Management, 18-23. Https://Ipiend.Gov.Ua/Wp-Content/Uploads/2018/07/Pm_18_23.Pdf
Small Business & Entrepreneurship Council. (N.D.). Retrieved July 2, 2025, From Https://Sbecouncil.Org/About-Us/Facts-And-Data/?Utm_Source=Chatgpt.Com
Smith, C. M., & Papachristos, A. V. (2016). Trust thy crooked neighbor: multiplexity in chicago organized crime networks. American Sociological Review, 81(4), 644-667. https://doi.org/10.1177/0003122416650149
Social Inequalities: Perceptions Of Ukrainian Society (2017-2018). (N.D.). Sau - Portal Of The Sociological Association Of Ukraine. Retrieved June 5, 2025, From Https://Sau.In.Ua/Project/Soczialni-Nerivnosti-Spryjnyattya-Ukrayinskym-Suspilstvom-2017-2018-Rr-Za-Pidtrymky-Mizhnarodnogo-Fondu-Vidrodzhennya/
Social Justice Is A Guarantee Of Stability And Well-Being Of Society. (N.D.). Retrieved May 28, 2025, From Https://Biblio.Lib.Kherson.Ua/Sotsialna-Spravedlivist.Htm
Social Mobility - Economic Sociology. (N.D.). Retrieved September 22, 2025, From Https://Stud.Com.Ua/24884/Sotsiologiya/Sotsialna_Mobilnist
Social Work In The Conditions Of Contemporary Threats. (N.D.). Retrieved June 5, 2025, From Https://Www.Researchgate.Net/Publication/364294074_Socialna_Robota_V_Umovah_Sucasnih_Viklikiv_Dosvid_I_Perspektivi_Rozvitku_Kolektivna_Monografia_Kol_Avt_Za_Zag_Red_Prof_U_V_Palagnuk_Doc_O_L_Fajcuk_Social_Work_In_The_Conditions_Of_Contemporary_Threats
Social. (n.d.). *Slovnyk.ua*. Retrieved May 21, 2025, from https://slovnyk.ua/index.php?swrd=соціальна
Social. (n.d.). Slovnyk.ua. Retrieved May 21, 2025, from https://slovnyk.ua/index.php?swrd=соціальний
Solidarism As A Socio-Political Concept: An Essay On The History Of Development In Europe And Ukraine. (N.D.). Retrieved June 3, 2025, From Https://Hai-Nyzhnyk.In.Ua/Doc/219doc.Php#Google_Vignette
Sorokin Pitirim. (1927). Social mobility. Harper And Brothers. Https://Archive.Org/Details/Socialmobility0000piti_1sted/Mode/2up
Spravedlyvyi. (n.d.). *Slovnyk.ua*. Retrieved May 21, 2025, from https://slovnyk.ua/index.php?swrd=справедливий
Spravedy. (n.d.). Slovnyk.ua. Retrieved May 21, 2025, from https://slovnyk.ua/index.php?swrd=справедливи
State Monopoly On Violence | Political Science, Sociology & History | Britannica. (N.D.). Retrieved July 5, 2025, From Https://Www.Britannica.Com/Topic/State-Monopoly-On-Violence?Utm_Source=Chatgpt.Com
Stein, H., Askew, K., Nagaraj, S., Odgaard, R., & Maganga, F. (2025). Assessing poverty interventions: conceptual, methodological and empirical perspectives relating to property rights formalization in rural tanzania. Modern Economy. Https://Www.Scirp.Org/Pdf/Me2025162_17203890.Pdf
Strange, S. (1996). The retreat of the state. The Retreat Of The State. https://doi.org/10.1017/cbo9780511559143
Svoren, R. (2023). Regulatory and legal regulation of public-private partnership in ukraine. Democratic Governance, 32(2), 103-113. https://doi.org/10.23939/dg2023.02.103
Tangi, L., Rodriguez Müller, A. P., & Janssen, M. (2025). Ai-augmented government transformation: organisational transformation and the sociotechnical implications of

artificial intelligence in public administrations. Government Information Quarterly, 42(3), 102055. https://doi.org/10.1016/j.giq.2025.102055

Tax Policy | Oecd. (N.D.). Retrieved July 30, 2025, From Https://Www.Oecd.Org/En/Topics/Tax-Policy.Html

Taylor, F. W. (N.D.). The Principles Of Scientific Management. Borrow, And Streaming. Retrieved October 15, 2025, From Https://Archive.Org/Details/Theprinciplesofs06435gut

Technology Adoption By Firms In Developing Countries. (N.D.). Retrieved October 12, 2025, From Https://Www.Worldbank.Org/En/Topic/Competitiveness/Publication/Technology-Adoption-By-Firms-In-Developing-Countries

The Advantages Of State Ownership - Fastercapital. (N.D.). Retrieved May 3, 2025, From Https://Fastercapital.Com/Topics/The-Advantages-Of-State-Ownership.Html

The advantages of state ownership. (n.d.). *FasterCapital*. Retrieved May 3, 2025, from https://fastercapital.com/topics/the-advantages-of-state-ownership.html

The Battle For Los Angeles: How Trump Created A Problem He Wants To Solve In A Spectacular Way. (N.D.). Retrieved November 2, 2025, From Https://Espreso.Tv/Poyasnuemo-Rozdilyay-I-Volodaryuy-Yak-Palayuchiy-Los-Andzheles-Stav-Stsenoyu-Dlya-Politichnogo-Spektaklyu-Trampa-Poyasnyuemo

The Bible. (n.d.). (Ohienko translation)

The Bible. (n.d). Epistle to the Romans (Ohienko translation).

The Concept And Essence Of Law. (N.D.). Retrieved June 4, 2025, From Https://Studies.In.Ua/Krestovska-Nm-Teorija-Derzhavy-I-Prava/1531-Rozdl-11-Ponyattya-Sutnst-Prava.Html

The Council Of Economic Advisers The Opportunity Costs Of Socialism. (2018). Https://Trumpwhitehouse.Archives.Gov/Wp-Content/Uploads/2018/10/The-Opportunity-Costs-Of-Socialism.Pdf

The Economic Ideas Of P.J. Proudhon. (N.D.). Retrieved October 14, 2025, From Https://Www.Info-Library.Com.Ua/Books-Text-1839.Html

The Mirage Of Social Justice : Hayek, Friedrich A. Von (Friedrich August), 1899-1992 : Free Download, Borrow, And Streaming : Internet Archive. (N.D.). Retrieved June 6, 2025, From Https://Archive.Org/Details/Mirageofsocialju0000haye/Page/N5/Mode/2up

The Role Of State Ownership: Overview Of State-Owned Entities In The Global Economy - Roosevelt Institute. (N.D.). Retrieved May 3, 2025, From Https://Rooseveltinstitute.Org/Publications/The-Role-Of-State-Ownership/

The Shock Doctrine: The Rise Of Disaster Capitalism | Development Education Review. (N.D.). Retrieved November 2, 2025, From Https://Www.Developmenteducationreview.Com/Issue/Issue-8/Shock-Doctrine-Rise-Disaster-Capitalism

The Top 15 Military Spenders, 2022 | Sipri. (N.D.). Retrieved April 13, 2025, From Https://Www.Sipri.Org/Visualizations/2023/Top-15-Military-Spenders-2022

Theory Of Capitalism | The Center On Capitalism And Society. (N.D.). Retrieved April 18, 2025, From Https://Capitalism.Columbia.Edu/Content/Theory-Capitalism

These States Have The Highest Business Survival Rates (2023) | Trademark Engine. (N.D.). Retrieved July 2, 2025, From Https://Www.Trademarkengine.Com/Research/States-Highest-Business-Survival-Rates/?Utm_Source=Chatgpt.Com

Thorpe, A., & Morgan, B. (2023). Prefigurative legality: transforming municipal jurisdiction. Urban Studies, 60(11), 2096-2115. https://doi.org/10.1177/00420980221107767

Three Trends In Reforming Judicial Budgets-World Bank Document. (N.D.). Https://Openknowledge.Worldbank.Org/Server/Api/Core/Bitstreams/B09536d8-1731-4ecf-9681-E9b06fa52906/Content.

Tilli, J. (2009). An interpretation of finnish religious nationalism: the four topoi of theological depoliticisation. Nations And Nationalism, 15(4), 597-615. https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2009.00397.x

Tilly, C. (1990). War making and state making as organized crime. Theory And Society, 19(1), 169-191.

Todd, S. (2015). Social action and social justice. International Encyclopedia Of The Social & Behavioral Sciences: Second Edition, 132-138. https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.28113-0

Tomalin, E. (2024). Religion, ecology and hindu nationalism in india. Religion And Development, 2(3), 463-482. https://doi.org/10.30965/27507955-20230032

Tomashevskiy, A. (N.D.). Linking In: Political Connections, Foreign Direct Investment And Corruption.

Tomizawa, A., Zhao, L., Bassellier, G., & Ahlstrom, D. (2020). Economic growth, innovation, institutions, and the great enrichment. Asia Pacific Journal Of Management, 37(1), 7-31. https://doi.org/10.1007/s10490-019-09648-2

Traditional economies and the Inuit. (n.d.). *EconEdLink*. Retrieved May 1, 2025, from https://econedlink.org/resources/traditional-economies-and-the-inuit/

Trends In World Military Expenditure, Sipri Fact Sheet. (2023).

Tullock, G. (1971). Public decisions as public goods. Journal Of Political Economy, 79(4), 913-918. https://doi.org/10.1086/259799

Tyler, T. R. (2015). Social justice. In Apa Handbook Of Personality And Social Psychology, Volume 2: Group Processes. (Pp. 95-122). American Psychological Association. https://doi.org/10.1037/14342-004

Tymoshenko, M., Bondarchuk, N., Lytvyn, I., Kostynets, I., & Bieliakova, O. (2022). Prospects of state regulation of venture entrepreneurship in ukraine. Cuestiones Políticas, 40(74), 63-90. https://doi.org/10.46398/cuestpol.4074.03

Tymoshenko, V. I. (2021). Sociological direction in the study of crime (from the history of political and legal thought). Uzhhorod National University Herald. Series: Law, 63, 32-36. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.5

Ukaid, W. B. G. (2021). Рекомендації Щодо Проведення Аналізу Вигід Та Витрат В Інвестиційних Проєктах Додаток До Посібника З Питань Державно-Приватного Партнерства.

Ukraine Will Attack Poland, Ukrainian Women Are Destroying Polish Marriages. Russia Is Already “Bombing” Europe – Glavkom. (N.D.). Retrieved November 2, 2025, From Https://Glavcom.Ua/Publications/Ukrajina-Napade-Na-Polshchu-Ukrajinki-Rujnujut-Polski-Shljubi-Chim-Rosija-Bombarduje-Tsentralnu-Jevropu--1085342.Html

Ulybina, O. (2022). Policy instrument choice under globalization: do authoritarian states choose differently? world development, 151, 105774. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2021.105774

Universal Declaration of Human Rights. (1948). United Nations. https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights

Upholding Prosperity: The Economic Benefits Of The Rule Of Law. (N.D.). Retrieved October 11, 2025, From Https://Www.Americanbar.Org/Advocacy/Global-Programs/News/2024/Upholding-Prosperity-Economic-Benefits-Rule-Law/

Us Tax Revenue By Tax Type: Sources Of Us Government Revenue. (N.D.). Retrieved July 30, 2025, From Https://Taxfoundation.Org/Data/All/Federal/Us-Tax-Revenue-By-Tax-Type-2023/?Utm_Source=Chatgpt.Com

Vanberg, V. J. (2001). The constitution of markets. The Constitution Of Markets. https://doi.org/10.4324/9780203443415

Varese, F. (2006). How mafias migrate: the case of the ndrangheta in northern italy. Law And Society Review, 40(2), 411-444. https://doi.org/10.1111/j.1540-5893.2006.00260.x

Vasylchenko O.P. (2013, March). On The Correlation Between The Categories Of Equality And Equity. Law And Civil Society. Http://Lcslaw.Knu.Ua/Index.Php/Arkhiv-Nomeriv/2-3-2013/Item/123-Do-Pytannia-Pro-Spivvidnoshennia-Katehorii-Rivnosti-Ta-Rivnopravnosti-Vasylchenko-O-P

Veblen, T. (1899). The theory of the leisure class: an economic study of institutions. The Macmillan Company.

Verkuyten, M. (2024). "Ours": Understanding collective psychological ownership. Journal of Psychology. https://doi.org/10.1080/00223980.2024.2414286

Vilfredo Pareto. (N.D.). The Rise And Fall Of Elites.

Volyanyuk, N. Yu., Lozhkin, G. V, & Fomich, M. V. (2022). Interest as a socio-psychological phenomenon. Bulletin Of The National Technical University Of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute". Series: Philosophy. Psychology. Pedagogy, 4, 5-11. Https://Ela.Kpi.Ua/Items/5b46f94c-3f46-4815-A925-1a49f96984e5

Vorotin, V., & Radjabov, R. (2019). From public-private to public-private partnership in the field of business management in ukraine. Bulletin Of Taras Shevchenko National University Of Kyiv. Public Administration, 12(2), 5-12. https://doi.org/10.17721/2616-9193.2019/12-1/8

Walster, E., & Walster, G. W. (1975). Equity and social justice. Journal Of Social Issues, 31(3), 21-43. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1975.tb00001.x

Walter, A. (2016). Open economy politics and international security dynamics: explaining international cooperation in financial crises. European Journal Of International Relations, 22(2), 289-312. https://doi.org/10.1177/1354066115591635

Weber, M. (2012). Izbrannoe: Obraz obshchestva [Selected works: The image of society]. Tsentr Gumanitarnykh Initsiativ. [in Russian].

Weber, M. (2016). Khozyaistvo i obshchestvo: Ocherki ponimayushchei sotsiologii [Economy and society: Essays in interpretive sociology]. Ekonomicheskaya Sotsiologiya, 17(5), 13-29. [in Russian].

Weber, M. (2020). Protestantskaya etika i dukh kapitalizma [The protestant ethic and the spirit of capitalism]. Litres. [in Russian].

Wei, F., & Zhou, L. (2024). Do state-owned enterprises prefer capital from private enterprises with better esg performance? evidence from china's mixed ownership reforms. Finance Research Letters, 62, 105067. https://doi.org/10.1016/j.frl.2024.105067

Weigert, K. M. (2015). Social justice: historical and theoretical considerations. International Encyclopedia Of The Social & Behavioral Sciences: Second Edition, 397-400. https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.32081-5

What Are Police Like In Other Countries? (N.D.). Retrieved April 16, 2025, From Https://Www.Cfr.Org/Backgrounder/How-Police-Compare-Different-Democracies

What Happened To The Mixed Economy? - Econlib. (N.D.). Retrieved May 1, 2025, From Https://Www.Econlib.Org/What-Happened-To-The-Mixed-Economy-2/

What is a traditional economy? Characteristics, advantages, example. (n.d.). Retrieved May 1, 2025, from https://www.carboncollective.co/sustainable-investing/traditional-economy

What is capitalism? (n.d.). *International Monetary Fund*. Retrieved May 1, 2025, from https://www.imf.org/en/publications/fandd/issues/series/back-to-basics/capitalism

What is communism? Definition and history. (n.d.). Retrieved May 1, 2025, from https://www.investopedia.com/terms/c/communism.asp

What Is Human Capital And Why Is It So Important In Economics? | Reference Library | Economics | Tutor2u. (N.D.). Retrieved October 12, 2025, From Https://Www.Tutor2u.Net/Economics/Reference/What-Is-Human-Capital-And-Why-Is-It-So-Important-In-Economics

What Is Solidarity? . (N.D.). Optimize: Illustrator. Retrieved June 2, 2025, From Https://Optimize-Il.Com/Shho-Take-Solidarnist/

Whiteside, H. (2022). State capitalism is capitalism in canada. The Oxford Handbook Of State Capitalism And The Firm, 658-676. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198837367.013.29

Whiteside, H. (2024). Neoliberal state capitalism as the 'real subsumption' of public enterprise? finance and space, 1(1), 21-26. https://doi.org/10.1080/2833115x.2023.2286257

Wibawa, S. (2024). Family, power, and nationalism. Bijdragen Tot De Taal-, Land- En Volkenkunde / Journal Of The Humanities And Social Sciences Of Southeast Asia, 180(1), 36-61. https://doi.org/10.1163/22134379-bja10056

Wikipedia. (n.d.). Positivism. https://en.wikipedia.org/

Wikipedia. (n.d.). Thing-in-itself. https://en.wikipedia.org/

Williamson, C. D. (2013). Civil liberties. The Encyclopedia Of Criminology And Criminal Justice, 1-8. https://doi.org/10.1002/9781118517383.wbeccj535

World - Wid - World Inequality Database. (N.D.). Retrieved March 28, 2025, From Https://Wid.World/World/#Sptinc_P90p100_Z/Us;Fr;De;Cn;Za;Gb;Wo/Last/Eu/K/P/Yearly/S/False/24.722500000000004/80/Curve/False/Country

World Bank. (2005). World development report 2006: equity and development. World Bank. Https://Openknowledge.Worldbank.Org/Handle/10986/5988

Wu, M., & Lin, G. C. S. (2022). State capital mobilization under soft budget constraints: uneven growth and spatiality of china's public-private partnerships. Habitat International, 128, 102612. https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2022.102612

Wu, Y., Xie, S., & Xu, Y. (2025). Labor outcomes of partial privatization in state-owned enterprises: evidence on employment and compensation under mixed ownership. International Review Of Financial Analysis, 105, 104449. https://doi.org/10.1016/j.irfa.2025.104449

Yandola, K. (2023). Formation and development of media competence of participants in the educational process in peacetime and in wartime conditions. Pedagogical Sciences Reality And Perspectives, 93, 137-143. https://doi.org/10.31392/npu-nc.series5.2023.93.28

Yang, M. M. (1989). Between state and society: the construction of corporateness in a chinese socialist factory. The Australian Journal Of Chinese Affairs, 22, 31-60. https://doi.org/10.2307/2158845

Yang, Y., Qian, Y., & Li, S. (2023). State capital and cash holdings in natural private enterprises: new evidence and a new explanation. Finance Research Letters, 51, 103393. https://doi.org/10.1016/j.frl.2022.103393

Yanovytska, H. (2023). Privatisation of state and municipal enterprises: legal regulation. Economic Affairs, 68(Special Issue). https://doi.org/10.46852/0424-2513.2s.2023.46

Zavgorodnya, S. P. (2015). Національні інтереси в економічній сфері: сутність та побудова їх ієрархії. Public Administration Aspects, 3(1-2). https://doi.org/10.15421/15155

Zhang, N., & Lee, M. M. (2020). Literacy and state-society interactions in nineteenth-century france. American Journal Of Political Science, 64(4), 1001-1016. https://doi.org/10.1111/ajps.12524

Zyzak, B., Sienkiewicz-Małyjurek, K., & Jensen, M. R. (2024). Public value management in digital transformation: a scoping review. International Journal Of Public Sector Management, 37(7), 845-863. https://doi.org/10.1108/ijpsm-02-2024-0055

Азаренкова, Г., Алєксєєв, І., Гурковський, М., Орєхова, К., Головко, О., & Курило, О. (2022). Механізм державно-приватного партнерства. Financial And Credit Activity Problems Of Theory And Practice, 5(46), 240-248. https://doi.org/10.55643/fcaptp.5.46.2022.3887

Базилевич, В. Д., Попов, В. М., Базилевич, К. С., & Гражевська, Н. І. (2007). Економічна теорія: політекономія (6th-е ed.). Знання-Прес.

Бусел, В. Т. (Ред.). (2005). Великий тлумачний словник сучасної української мови. Перун.

Гавриш, О., Юхнов, Б., & Сурай, А. (2024). Розвиток державно-приватного партнерства в процесі повоєнної відбудови україни: аналіз законодавчих ініціатив. Adaptive Management Theory And Practice Economics, 18(36). https://doi.org/10.33296/2707-0654-18(36)-02

Гасюк Ігор, & Баюк Микола. (2023). Публічне управління: кадрова політика та процеси. Lambert Academic Publishing.

Державна Власність - Енциклопедія Сучасної України. (N.D.). Retrieved May 3, 2025, From Https://Esu.Com.Ua/Article-26123

Державна Власність | Фармацевтична Енциклопедія. (N.D.). Retrieved May 3, 2025, From Https://Www.Pharmencyclopedia.Com.Ua/Article/2458/Derzhavna-Vlasnist

Державне Регулювання Економіки - Енциклопедія Сучасної України. (N.D.). Retrieved May 1, 2025, From Https://Esu.Com.Ua/Article-26151

Дорош В.Ю., Махмер Р.Р., & Дорош В.В. (2024). Механізм реалізації публічно-приватного партнерства у поствоєнній трансформації україни. Економічні Науки. Серія "Регіональна Економіка," 20(79), 26-36. https://doi.org/10.36910/2707-6296-2023-20(79)-4

Енгельс Фрідріх. (N.D.). Походження родини, приватної власности і держави. Retrieved November 4, 2024, From Https://Vpered.Wordpress.Com/2011/02/24/Engels-Der-Ursprung-Der-Familie/

Єлейко, Т. (2024). Державна власність: аналіз, регулювання та перспективи розвитку в україні, єс та пострадянських країнах. Socio-Economic Relations In The Digital Society, 4(54), 90-102. https://doi.org/10.55643/ser.4.54.2024.577

Загальна Декларація Прав Людини | Від 10.12.1948. (N.D.). Retrieved June 4, 2025, From Https://Zakon.Rada.Gov.Ua/Laws/Show/995_015#Text

Калінкіна, Н. В., & Герасіменко, А. Г. (2021). Поняття «національний інтерес»: дослідження наукової літератури. State Formation, 1(30). https://doi.org/10.34213/db.21.01.02

Карпа, М., & Левченко, А. (2024). Сучасний стан та основні проблеми розвитку державно-приватного партнерства в україні: нормативно-інституційні аспекти. Публічне Управління: Концепції, Парадигма, Розвиток, Удосконалення, 7, 66-73. https://doi.org/10.31470/2786-6246-2024-7-66-73

Козюбра М.І. (1995). Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правові аспекти). Українське Право, 1(2), 4-13.

Кононенко, Ю. С., & Джолос, С. В. (2019). Державна влада як різновид політичної влади. Прикарпатський Юридичний Вісник, 2(4), 18-23. https://doi.org/10.32837/pyuv.v2i4(29).428

Лубський В.І., Лубська М.В., Білозор Д.В., & Кудин О.О. (2022). Держава і влада в ісламських філософсько-теологічних та правових концептах. Цул.

Матета, О. А. (2020). Категоріальне визначення поняття «національні інтереси» у контексті національної безпеки україни. Сучасне Суспільство Політичні Науки Соціологічні Науки Культурологічнінауки, 2(2-19), 79-94. https://doi.org/10.34142/24130060.2019.19.2.07

Нецька, Л., & Цезар, А. (2022). Особливості правового регулювання господарської діяльності суб'єктів господарювання державного сектора економіки. Scientific Works Of National Aviation University. Series: Law Journal "Air And Space Law," 1(62), 153-162. https://doi.org/10.18372/2307-9061.62.16495

Основні принципи формування і реалізації економічної політики - E-Pidruchniki.Com. (N.D.). Retrieved May 1, 2025, From Https://E-Pidruchniki.Com/Content/Osnovni-Pryntsypy-Formuvannya-I-Realizatsiyi-Ekonomichnoyi-Polityky.Html

Петрик, С. М. (2020). Форми реалізації проєктів державно-приватного партнерства у сфері охорони здоров'я. Економіка, Управління Та Адміністрування, 0(2(92)), 88-94. https://doi.org/10.26642/ema-2020-2(92)-88-94

Послання Св. Апостола Павла До Римлян. (N.D.). Retrieved November 2, 2024, From Https://Www.Truechristianity.Info/Ua/Bible/Romans_Ua.Php

Соціальна справедливість. (n.d.). В Wikipedia. Retrieved March 18, 2026, from https://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальна_справедливість

Федоренко, В. Г. (2008). Політична економія (1st-e ed.). Алерта.

Християни І Держава: Чи Всяка Влада Від Бога? (І) | Політична Теологія. (N.D.). Retrieved November 29, 2024, From Https://Politteo.Online/Materialy/Chy-Vsiaka-Vlada-Vid-Boga/?Utm_Source=Chatgpt.Com

Ясіновська, І., Іщенко, В., & Жовтяк, К. (2020). Державно-приватне партнерство: теоретичний аспект та особливості реалізації в україні. Young Scientist, 12 (88), 191-197. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-12-88-38

Наукове електронне видання

ГАСЮК Ігор Леонідович

Держава й суспільство: міфи та реальність

Теорія інституційної асиметрії держави та суспільства

Монографія

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
від 22 червня 2026 року, протокол № 12.

Електронне текстове видання

Формат PDF

Обсяг – 403 с.

Умовн. друк. арк. – 25.0

Видавець:

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

40002, м. Суми, вул. Роменська, 87

Електронне мережеве наукове видання. Поширюється у форматі PDF.